ИЗ ИСТОРИЯТА НА СТАРОБЪЛГАРСКАТА И ВЪЗРОЖДЕНСКАТА ЛИТЕРАТУРА

Tv
9890

БОНЮ АНГЕЛОВ

ИЗ ИСТОРИЯТА НА СТАРОБЪЛГАРСКАТА И ВЪЗРОЖДЕНСКАТА ЛИТЕРАТУРА

БОНЮ АНГЕЛОВ

ИЗ ИСТОРИЯТА НА СТАРОБЪЛГАРСКАТА И ВЪЗРОЖДЕНСКАТА ЛИТЕРАТУРА

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

НАУКА И ИЗКУСТВО
СОФИЯ 1977

ПРОВЕРКА
2009 - 2010

IV УУД

ПРОВЕРКА
197?г.

Б 1120/78

Индекс 82 Б—1+2

Кирил и Методий в славянските печатни книги от XV—XVII в.

Поради създадения през средните векове у славяните дълбок пиетет към Кирил и Методий техните имена навлизат във всички области на славянската духовна култура — живопис, скулптура, музика, литература. Делото им вдъхновява видни славянски дейци да създадат пламенни творби за тях. И когато в живота на славянските народи прониква една нова проява на човешката култура — славянската печатна книга, почетно място в нея заемат имената и делото на Кирил и Методий. Съвсем закономерно явление е, че славянската печатна книга първо се появява сред западнославянски народи — чехи, поляци, хървати, западносръбските земи, защото те са най-близко до Западна Европа, гдето възниква книгопечатането. И у славянските народи печатната книга също има преди всичко религиозен характер, предназначава се по-пълно да обслужва нарасналите нужди на църквата, да бъде в помощ на многобройните духовни лица, да разпространява четиво сред грамотните люде. В своя предговор към Библия руска (Прага, 1517—1519) Франциско Скорина например казва: „Написани теже изовнутрь, понеже не толико докторове а люди вченые в нихъ разумеють. Но всякий человекъ простый и посполитый, чтучи их или слухаючи, можеть поразумети что есть потребно к душевному спасению его."[1]

Славянските културни дейци, които приготвяли за издаване печатни книги, не се задоволявали само с поместване на установените църковни текстове — евангелие, апостол, требник, часослов, проповеди и пр. Тези произведения наистина преобладават, но другояче и не е могло да бъде. Важно е обаче другото съдържание, другите съчинения и отделни пасажи в тях, засягащи страници от

[1] Ив. Каратаев, Описание славянорусских книг, напечатанных кирилловскими буквами, т. I, с 1491 по 1652 г., Спб., 1883, с. 30.

културната история на славяните. А това говори за съзнателно отношение към своето дело, за желание да се приближи то към нуждите на славянския живот, да бъде книгата по-практическа, утилитарна. На това съзнание се дължи вмъкването на вести за славянски културни и църковни дейци или пък на вести за важни събития из историята на отделни славянски народи. Такива вмъквания има и в чисто богослужебни книги, и в книги от друг характер. Покрай кратките месецословни бележки често се срещат и по-големи текстове, понякога цели жития за някой светец. Такива вести има за руските светци Владимир, Борис, Глеб, Теодосий Печорски, княгиня Олга и др., за сръбските дейци Стефан и Сава, за българските светци Кирил и Методий, Иван Рилски, Гаврил Лесновски, Иларион Мъгленски, Прохор Пшински, Георги Софийски, Петка Търновска, цар Петър и др. А всичко това говори за съзнателно провеждана общославянска идея в живота на православните славянски народи.

Не всички български дейци са еднакво застъпени в старославянските печатни книги — в тези книги най-често се говори за Кирил и Методий, Иван Рилски и Петка Търновска. А между тях първо място заемат Кирил и Методий, които впрочем се възприемат не толкова като специфично български, колкото като заслужили общославянски културни деятели. Определенията за тях са почти само в този смисъл.

Всеобщо известно е, че Кирило-Методиевите имена широко проникват в старославянската печатна книга, която още повече популяризира тяхното дело, но досега няма специално изследване по въпроса, не е събран и не е изнесен значителен материал по него. Изказванията са твърде общи и случайни, главно по повод описване на някоя славянска старопечатна книга. В настоящата публикация аз се опитвам да изнеса някои материали и наблюдения по въпроса. Наблюденията се водят върху материал от XV, XVI и XVII в.; те не са и не може да бъдат изчерпателни пред вид на условията, при които работих — голяма част от славянските старопечатни книги не се намират в софийските библиотеки. Като имам пред вид, че твърде често вестите за Кирил и Методий се повтарят, преминават от една книга в друга, считам, че тук пълнотата, изчерпателността не е толкова важна. По-важно в случая е самото широко проникване на Кирил и Методий в славянската печатна книга, характерът на вестите за тях, ролята и значението на тези вести в живота на българи, руси и сърби. Славянската печатна книга, особено от по-късния период, със своя всеобщ черковнославянски език, с общата идеологическа целенасоченост,

с общо почитаните славянски светци играе извънредно важна роля в живота на южните и източните славяни, развива и укрепва идеята за славянско родство и единство, за славянска солидарност; частно за южните славяни тя е един от факторите, които създават у тях крепка вяра, че Русия ще ги избави от тежкото турско робство.[2]

* * *

Нямах възможност да прегледам най-старите славянски печатни книги, за да видя дали съдържат някаква вест за създателите на славянската писменост Кирил и Методий. Не е изключено например печатаният в Краков през 1491 г. Часословец да има вест за тях, както може да се предполага от обстоятелството, че този Часословец в месецослова си посочва руските светци Владимир, Борис, Глеб и Теодосий Печорски.[3] Същото предположение важи и за Псалтир с последования, печатан пак в Краков през 1491 г. И трите екземпляра от четириевангелието, печатано от Макарий през 1512 г. в Търговище (Влахия), намиращи се в Софийската народна библиотека, са дефектни, поради което не е известно дали съдържат някаква вест за Кирил. Така е и с други старославянски печатни книги. След време, при други обстоятелства, това може да бъде уточнено.

Най-ранното, познато на мене днес известие за Кирил Философ, е от края на XV в. — от 1495 г. То се намира в книгата Псалтир с последования, печатана от Макарий в град Цетина (Черна гора) по нареждане на воеводата Гюргя Черноевич. Тук

---

[2] За широкото разпространение на руската богослужебна книга и за нейното огромно влияние върху българите добре говори и една статия, печатана в турския официоз «Прес д'Ориан». Тази статия в превод е препечатана в «Цариградски вестник» (бр. 309, 1856). Ето нейното характерно начало: «Много ще е полезно да привлечем вниманието на правителството за едно дело, което има голямо влияние върху политическия дух българскаго народа. Показуваме като злоупотребления делото, според което всите почти книги, които ся употребляват на литургията и на молитвите в българските църкви, произхождат от печатниците на Москва или на Петербург.

Лесно разумяваме, че нищо не е забравено в тия книги, за да науми на богобоязливите читатели святата и всесилна заступница на православната вяра. Предисловията, сбразите, даже и подвезията, която понякогиш е от сребро, направени са, за да можат да действуват върху българския дух, с мисъл съобразяема на целта, която росийската политика гони вов восток...» Поради всичко това статията препоръчва книгите да се печатат в Цариград.

[3] Иван Каратаев, Описание славянорусских книг, напечатанных кирилловскими буквами, с. 6.

под 14 февруарий се дава следният текст[4]: И с҃тго Кирила философа и оучителѧ словенскаго.

Дроугы тропарь с҃томоу Кирилоу, глась д҃.

ѡ҃ пелень прилежно прѣмоудрость сестроу себѣ сътвори, прѣсвѣтло видѣвь ю ѩко девоу чистоу. И сию прикѥмь, ѩко златими монисти оукрасиль ѥси свою доушоу и оумь. И обрѣте се ѩко дроугы Кириль на земли разоумомь и именемь, прѣмоудре.

С҃томоу Кирилоу кондакь, глась в҃. Подобно тврьдіе.

Тврьдымь оумомь и богодьхновеннымь оученикѥмь ѡзараѥ мирь, прѣсвѣтлыми лоучами ѡбтьче вьселѥнноую ѩко мльніи, Кириле свѣте, разсѣвае божиіе слово на сѣверѣ и западѣ и юзѣ, просвѣщаѥ вьсѣхь. Нь ѩко имы дрьзновениѥ кь Христоу, непрѣстанно моли ѡ вьсѣхь нась.

Същия текст срещаме и в друго ранно славянско издание — Псалтир с последования, печатан от Пахомий във Венеция през 1519 г. по повеление на Божидар Вукович, който имал там своя печатница [5] Така е и в изданието на Псалтира от 1520 г., печатан пак във Венеция[6], а също и в Псалтира с последования, издаден в печатницата при сръбския манастир Милешево през 1544 г. от йеромонасите Мардарий и Теодор по нареждане на манастирския игумент Данаил[7].

Виценцо Вукович продължава във Венеция издателската дейност на баща си Божидар Вукович, той дори като че ли се задоволява с преиздаване на книгите, печатани от баща му.[8] Виценцо Вукович прави две издания на Псалтир с последования (Венеция, 1546 и 1561), в които помества под 14 февруари познатия вече тропар и кондак на Кирил. Текстът за Кирил у него възхожда към текста в изданията на Божидар Вукович, както от своя страна текстът на последния възхожда към Псалтира на Гюргя Черноевич от 1495 г.

В друга своя книга Светче (Молитвослов), или, както той я нарича, „свѣти писание“ (Венеция, 1547), Виценцо Вукович само отбелязва в месецослова памет на Кирил под 14 февруарий: „И

---

[4] Описание на книгата вж. у К а р а т а е в, пос. съч., с. 18—22. Вж. също О. М. Б о д я н с к и й, О времени происхождения славянских письмен, М., 1855, с. 90; И в. Г о ш е в, Стари записки и надписи, св. IV, ГСУ, Богосл. фак., XIII, 1936, с. 17; Соф. нар. библ., Отдел ръкописен и старопечатни книги, № 452.

[5] И в. К а р а т а е в, пос. съч., с. 47—52; Соф. нар. библ., № 453.

[6] Пловд. нар. библ., № 403.

[7] Соф. нар. библ., № R. ц. 544.

[8] П. А т а н а с о в, Начало на българското книгопечатане, С., 1959, с. 46.

стго Кирила философа и оучителѧ словенскаго", без да помества някакъвъ текст за него.[9]

Яков Крайков, който пръв измежду българските културни дейци се заема с издаване на печатни книги, продължава практиката на сръбските книжовници и относно делото на Кирил Философ. Още в първата си печатна книга Часословец (Венеция, 1566) той помества под 14 февруари тропара и кондака на Кирил. Сам Яков не отрича, че при подготовката на книгата за печат широко използувал „стари калапы Божидара воевода оу егова сына Виценца, отъ многими врѣмени не писали". Понеже това е първа вест за Кирил в българска печатна книга, макар и да е позната, считам за необходимо тук да я изнеса:

И с̃тго Кирила философа и оучителѧ словенскаго.

Другы тропарь с̃том8 Кирил8, глась д̃.

Ѡ пелень прилежно прѣм8дрость сестроу себѣ сьтвори, прѣсвѣтло видевь ю ѩко дѣв8 чистоу. И сію прiемь, ѩко златими монисти оукрасиль ѥси свою доуш8 и оумь, ѡ брѣте се ѩко др8гы Киріль на земли раз8момь и именемь, прѣм8дре.

Кондакь, глась в̃. Подобно тврьды.

Тврьдыимь 8момь и благодьхновеннымь оученіемь ѡзараѥ мирь, прѣсвѣтлыми л8чами ѡбтече вьселѥноую ѩко мльніи, Кириле свѣте, разсѣваѥ божіе слово на сѣверѣ и западѣ и юзѣ, просвѣщаѥ всѣхь. Нь ѩко имы дрьзновѣніе кь Христ8 бог8, непрѣстанно моли ѡ вьсѣхь нась.

В този часлословец на Яков Крайков има още една вест, свързана с името на Кирил Философ. В края на книгата си Яков съобщава, че поместената там Пасхалия е дело на Кирил. Той направо пише: „И сию пасхалыю положихь Кирила Философа и оучителѧ словеньскаго, сыречь бльгарскаго." Пасхалията, разбира се, не е Кирилово дело, но нашият книжовник, следвайки традицията на ръкописната книжнина, я приписва нему. Някои печатни издания преди Яков също приписват Пасхалията на Кирил — например Съборникъ от 1538 г., печатан във Венеция по заповед на Божидар Вукович. Тук е казано: „ И к тому приложихомь пасхалію Кирила философа сь сльньчнимь и лоуновным кроугом."[10] Докато издателите на Съборника наричат Кирила само ф и л о с о ф, за българския книжовник Яков Крайков

[9] Соф. нар. библ., Отдел ръкописен и старопечатен, № 500.
[10] И в. К а р а т а е в, пос. съч., с. 93.

(който казва за себе си „изидохь w Македоние отчества моего“) той е далеч по-бележита личност — Кирил е не само философ, но и учител с л а в я н с к и, към което определение бърза да добави „сыречь бльгарскаго“. Това негово определение е извънредно важно, защото се явява в едно време, когато спорът за народността на Кирил и Методий, за основата на Кирило-Методиевия език не е съществувал. Яков се отделя от многобройните славянски книжовници и печатари преди него, за които Кирил е само философ и учител с л а в я н с к и; според Яков това е само едната страна от безсмъртното дело на Кирил. Чувствувайки се българин, изхождайки от познатите нему стари съчинения за Кирил и от предназначението на книгата си (да се разпространява преди всичко между българи), Яков Крайков счел за нужно да внесе и добавката, че Кирил е също българин, че той е у ч и т е л б ъ л г а р с к и.

В друга книга на Яков Крайков, издадена съвместно с Йероним Загурович — Псалтир с последования (Венеция, 1570), отново са поместени познатите вече тропар и кондак на Кирил Философ (14 февруари).

В трета своя книга „Различни потреби“ (Венеция, 1572 г.) под 14 февруари Яков Крайков означава: сто Кирила философа оучителѧ б л ь г а р с к а г о. Тук той изхвърля определението „словенскаго“, както е в другите му печатни издания, то вече не го удовлетворява, сега Яков е по-определен относно предназначението на делото на Кирил, поради ксето го нарича „оучителѧ бльгарскаго“.

Прегледът на познатите сега материали показва, че в най-старите славянски печатни книги (края на XV и XVI в.) се говори само за Кирил Философ; Методий по начало липсва. Главна причина за това безспорно ще да е традицията, завещана от предишните векове, която величае преди всичко Кирил като творец на славянската писменост, за когото има повече съчинения, отколкото за брат му Методий, запазени в повече преписи. Вестите за Кирил са еднообразни — кратко месецословно упоминание или пък неговият тропар и кондак (все под 14 февруари), които отразяват най-съществено от живота и делото му — неговата мъдрост, която обикнал още докато бил дете, и просвещаването на славяните. Тропарът и кондакът, така както ги виждаме в старопечатните славянски книги, често се срещат и в стари славянски ръкописи. Те от своя страна възхождат към службата на Кирил (позната днес по 20 преписа), която през средните векове

ще да е била много по-разпространена сред славянските народи.[11]

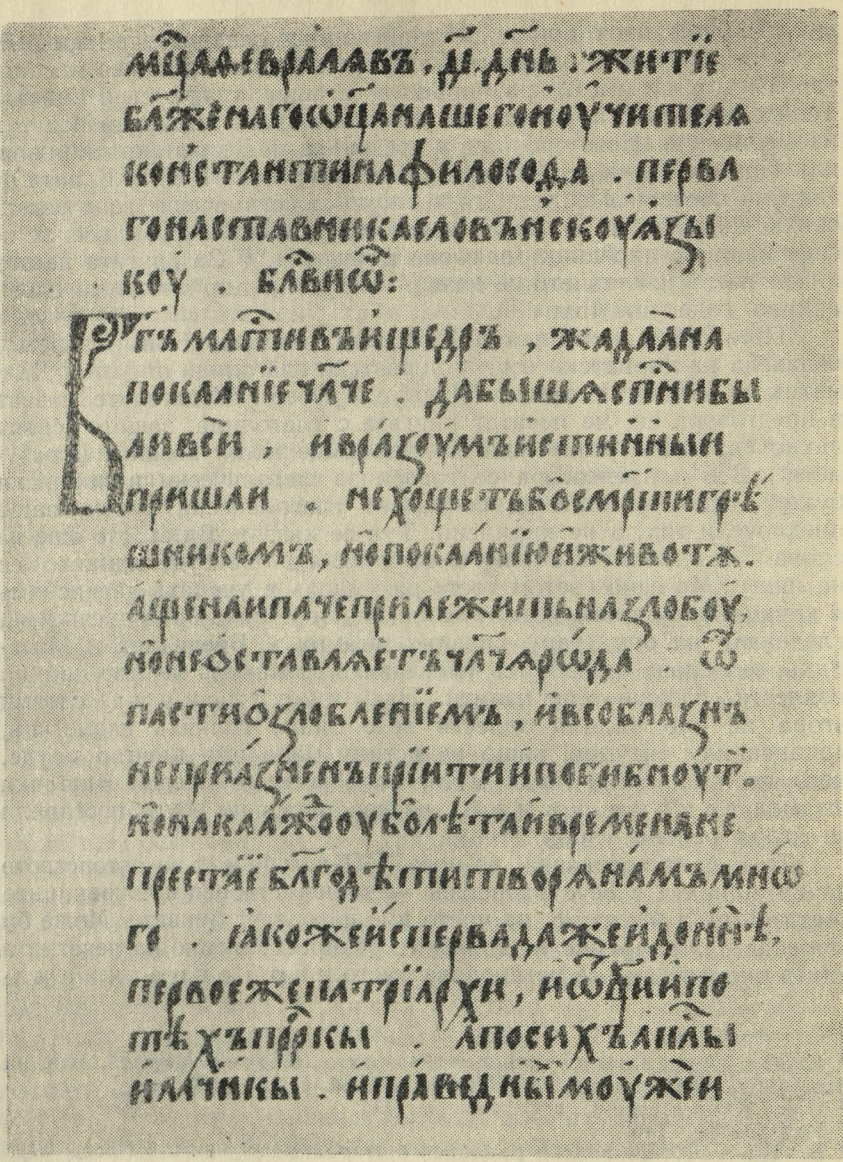
През XVI в. в славянската печатна книга прониква и понятието кирилица, разбирано в сегашен, съвременен смисъл. Това е една от старинните вести за сегашната кирилица под туй наименование. Него срещаме в две книги на хърватския книжовник Примус Трубер, печатани в Тюбинген през 1563 г. Едната от тях има наслов: „Постила, то ѥст кратко истлмачение всих неделскихь евангелиовь и поглавитеих праздников скрози все лето, сада наипрво цирѵличкими слови штампана."[12] За другата негова книга пак в заглавието се казва, че била „с цирѵличскими слови напрво сада штампана"[13].

През 1562 г. излиза в Тюбинген книгата „Новый заветь", издадена на хърватски език с хърватска глаголица от Антон Далматин и Стипан Истриан (Примус Трубер). Издателите казват в предговора си, че печатат книгата с глаголица, защото „сваки лахко сва слова наше нове штампе хоще мощи познати и разумети". Все в предговора се говори за глаголически и кирилски букви, как поръчали да се излеят глаголически букви, защо предпочели тях, а не кирилски. Тук се казва: „Ви знаете още да слова глаголска ни цирулска повсуде еднакво се не пишу. Ми есмо светом доста разумнихь и ученихь латинскимь и хрвацкимь ѣзикомь хрвацкихь писац, тере нихь приа писаниемь, гледающи на ону стару хрвацку штампу у Бревиалих и Мисалихь, ова слова од добрихь уметливихь нѣмшкихь мештар чинили издлести, изсѣще тере излити. Надь цирулскими словми згора ни смо чинили здлести веле онихь грчкихь надметиць, чрчанев или титулов, защо ва истину мало или ништар пруде, него да припростих люди муте, коих росиани и една Внетачка штампа такоие нѣмаю, па ера нисмо по всуда поставили за згора речени узрок."[14]

Този факт подсказва, че през XVI в.въпросът за авторството на кирилицата е вече разрешен — за неин творец книжовниците считат Кирил Философ, на чието име назовават буквите. Може би оттогава благодарение на голямото разпространение на печатната книга окончателно се установява името кирилица, кирил-

---

[11] Б. Ст. Ангелов, Славянски извори за Кирил и Методий, Изв. на Нар. библ. «В. Коларов» за 1956 г., С., 1958, с. 195—196.
[12] Ив. Каратаев, пос. съч., с. 141.
[13] Пак там, с. 146.
[14] Б. Цонев, Славянски ръкописи и старопечатни книги в Пловд. нар. библ., С., 1920, с. 253.

мцаа·вралавъ . дь . день : жи·тїе
бл҃же҃наго о҃ц҃а нашего моу чителя
конс·тантина философа . перва
гонаставленїе сказавъ мнѣкоуѣ҃ры
кою . бл҃вн҃ою:
Рѣ҃ъ мт҃ѳ҃ивъ йшедъ҃ , жадѣ҃ма
повелѣнїе чте . дабышаспн҃ивы
бл҃вѣи , ивра҃хоумъ҃ѣпнн҃ным
прнша҃м . мѣхоще·тъ҃вомѣ҃шнпгѣ·к
шникомъ҃ , мѣповелѣ҃нїюѣ҃жнвотж҃.
а҃щемнипачеприлѣ҃жнпьнаглобоу҃
мѣпрос·тавлѣ҃ѣ҃чѣ҃чарюда . со
пас·тнозлобленїемъ , ивѣсклаузъ
нѣпрнкаѕменъщїйтнипогнбнеоу҃т҃.
мѣнакалѣ҃жоукол҃ѣ҃таивремѣнѣ҃ке
прѣ·тѣ҃ѣ҃ бл҃год҃ѣ҃ѣпнс·тнодѣнѣ҃мъмнсо
го . якожейѣ҃сѣрвадѣ҃жеидовнѣ҃.
первоѣжеѣа·тр҃ѣ҃архи , исошнпто
пѣ҃хъѣврѣ҃скы . ѣпоснхъѣапѣлы
нлѣтнкы . нпр҃ѣведкѣ҃моу҃жѣи

ски буквы, с което си служим и днес. Наистина думата кирилица е позната и на предишните векове — среща се например в приписката на руския книжовник Упир Лихой, който през 1047 г. преписал „Книга пророков с толкованиями". В своята бележка Упир Лихой благодари на бога, „ꙗко сподоби мѧ написати книгоу си ис коуриловичѣ кнѧзоу Влодимероу"[15]. Повечето от учените приемат, че тук фразата ис коуриловичѣ означава създадената от Кирил славянска азбука — глаголицата. По-късно неговата азбука по все още неизяснени причини бива заменена от другата славянска азбука — кирилицата, наречена в негова чест като всепризнат творец на славянската писменост. Горепосочената практика на славянската печатна книга от XVI в. насам представлява един етап в историята на борбата между двете славянски азбуки, по-точно в историята на кирилицата.

* * *

В славянската печатна книга през XVII в. вече прониква и името на Методий, макар и сега по-често да се говори за брат му Кирил Философ, поставян все под 14 февруари. Противно на средновековната книжовна и църковна практика, която сочи за Методиев празник 6 април (деня на смъртта му), сега Методий се чествува главно под 11 май (ст. ст.). Кога, как и защо е станало туй преместване на неговото чествуване, днес не е ясно, защото няма достатъчно исторически вести. Вън от всякакво съмнение е обаче, че именно това Методиево чествуване под 11 май след време се обобщава и става ден за обща прослава на двамата братя.[16]

Срещаните сега вести за славянските просветители Кирил и Методий са малко по-разнообразни в сравнение с онези вести, които дават за тях книгите през XV—XVI в. Тях срещаме предимно в евангелия (в техните месецослови), псалтири, молитвослови, требници независимо какво издание са те — руско, сръбско, венецианско, румънско.

---

[15] А. Х. Востоков, Филологические наблюдения, Спб., 1865, с. 80; И. И. Срезневский, Древние памятники русского письма и языка, Спб., 1882, с. 17.

[16] Б. Ст. Ангелов, Празникът на славянските просветители Кирил и Методий (произход и развитие), Изв. на Инст. за бълг. ист., кн. V, 1954, с. 253—284.

Обр. 1. Житие на Кирил Философ. Николски препис, № 264, XVI в. — Ленинград — БАН.

В месецослова на четириевангелие, печатано в Лвов през 1636 г., под 14 февруари за Кирил се казва: „И иже во стых ѡца нашего Кирілла, епспа катанскаго, оучтлѧ словѧном и болгаром, иже преложи рωсскⷭю грамотⷭ с греческіѧ и крсти словѧны и болгары, евгліе Маθ. зачало ка.“ Този текст се среща и в други руски издания на четириевангелието. Във всички тях за Методий не се говори.

Псалтир, печатан две години по-късно от Стефан Охридски (1638, Румъния), вече помества вест и за Методий. В този псалтир имаме под 14 февруари: „И прподобнаго Кирила Философа, оучителѧ словѧномъ и блъгаромъ, и писменъ изωбрѣтникⷭ, иже бысть въ лѣть ωξз (867), въ црство Михаила г-го“; под 11 май: „И прподобнаго ѡца нашего Меθодіѧ, епископа моравскаго, брата Кириллⷭ Философⷭ, из — ωбрѣтшⷭ писмена словенскаа, иже въ лѣто ωп [880], въ црство Василіѧ Македωна.“

Руски псалтир (Киево-Печорска лавра, 1643) помества почти същите вести — под 14 февруари: „И прпдб. Кирілла Філософа, оучителѧ словѧном и болгаром и писмен изωбрѣтникⷭ, иже бысть въ лѣто ωξз [867] въ црство Михаила третегω“; под 11 май: „И прпдбнагω Меθодіѧ, епскпа моравскагω, брата Кириллⷭ, изъωбрѣтшⷭ писмена словенскаѧ, иже жит в лѣто ωп [880] въ царс[тво] Василіѧ Македωна“.

Друг руски Молитвослов и Часослов от XVII в.: „И прпдб. ѡца Кирилла, епспа катанскаго, філософа и оучителѧ словѧномъ и болгаромъ, и писмен изъобрѣталника изъ елинскагω на Росскій ѧзыкъ въ царство Міхаила третего.“

За Методий се изнася познатият текст: „И прпд. Меθодіѧ Моравскаго, брата Кирилⷭ, иже изобрѣте писмена словенскаѧ, поживе в лѣт[о] ωп (880) въ царство Василіѧ Македона.“

Тези текстове за Кирил и Методий също имат варианти в разните руски издания на месецослова. След като привежда такива текстове по разни руски издания от XVII в., О. М. Бодянски съвсем правилно обобщава: „Во всех сих показаниях очевидно влияние Проложных житий Кирилла и Мефодия, равно как и других, разобранных мною уже выше, и стало быть необходимое оттуда последствие.“[17]

---

[17] О. М. Бодянский, О времени происхождения славянских письмен, с. 140.

За големия авторитет на Кирил Философ сред славяните може да се съди и по факта, че нему се приписват съчинения, които той не е сътворил. Такъв типичен пример имаме с една руска книга, печатана в Киев през 1628 г., която в наслова си известява, че неин автор е Кирил. Книгата има следния дълъг наслов: „Минеꙗ ѡбщаꙗ. Кириломъ Философомъ, оучителемъ словѣнъ и болгаръ, во оупотребленіе правила и благочинїꙗ цръковнагѡ, составленаꙗ в лѣто sy҃vs. Издана же тѵпомъ благословеніемъ благочестивыхъ цръкви восточныꙗ ѡ҃цъ з др8карни Спиридона Соболꙗ, в Кіевѣ, рок8 а҃хки.“[18]

Не зная дали става дума за същата книга, но все пак бих посочил, че в друго издание на Минея общая (Москва, 1600, 1609, 1616, 1630) в послесловието се казва, че книгата била „твореніе и собраніе с҃таго ѡ҃ца Кирила Философа, оучителꙗ словѣномъ и болгаромъ. Сию же минѣю тои с҃тыи Киріль в началѣ предаде с҃том8 и равноапс҃льном8, великом8 к҃нзю Владимир8, нареченном8 во с҃томъ кр҃щеніи Василію, кр҃стившем8 р8ск8ю землю безчисленныꙗ народы чл҃къ с҃тымъ кр҃щениемъ. И тои с҃тыи великіи Владимиръ предалъ тое минѣю цркви бжіи и до н҃нѣ на исполненіе всѣкои с҃щеннои сл8жбѣ и на оутвержденіе православныꙗ хр҃стіѧньскіꙗ вѣры.“[19]

Тази мисъл, разбира се, е изцяло легендарна, но важно в нея е, че тя свързва покръстването и просвещаването на руския народ именно с делото на Кирил Философ, както правят и предишни книжовници, които сравняват руския княз Владимир с Кирил или пък разказват за прякото участие на Кирил при покръстването на русите.[20] Това е схващане, срещу което по-късно се противопоставя известният руски църковен деятел Димитрий Ростовски.

След московския и всеруски митрополит Макарий (XVI в.) голяма заслуга за утвърждаване на Кирило-Методиевата слава сред

---

[18] Ив. Каратаев, пос. съч., с. 400.

[19] Ив. Каратаев, пос. съч., с. 289; П. Строев, Обстоятельное описание старопечатных книг славянских и российских, хранящихся в библиотеке графа Феодора Андреевича Толстова. М., 1829, с. 92—93, 123; П. Строев, Описание старопечатных книг славянских, находящихся в библиотеке Ивана Никитича Царского, М., 1836, с. 129.

[20] О. М. Бодянский, О времени происхождения славянских письмен, с. 104—116; В. Ягич, Рассуждения южнославянской и русской старины о церковнославянском языке. . . , с. 308—310.

руския народ има известният църковен и книжовен деятел Димитрий Ростовски (1651—1709). Това той постигнал с прочутата своя „Книга житіи свѧтыхъ", в която общото житие на Кирил и Методий е дадено под 11 май. Претърпяла няколко издания, тази книга е играла важна роля не само в живота на руския народ, но също и в живота на нашия народ. Между другите причини и тя е имала значение за възникването на Кирило-Методиевия празник у нас именно под 11 май. Тук бих припомнил преценката на Бодянски за заслугата на Димитрий Ростовски относно делото на Кирил и Методий: „Говорю в сущности по тому, что в печатную „Книги житий святых" вошло, собственно, только житие Кирилла, а из жития Мефодия весьма мало, по крайности, в сокращении; но в рукописной Четь-миней оба жития вполне находятся, не говоря уже об особенных списках того и другого в разных сборниках и отдельно. Стыдно подумать, как мало мы книжники, сами знакомы были с этими двумя житиями до обнародования извлечений из них в 1843-м году, хотя надпись, выставленная на поле печатной Четь-минеи: „ѿ различныхъ харатейныхъ четый сокращеннѣ", должна была бы возбудить в нас любопытство отыскать эти харатейные Четии в их несокращенном виде."[21] Д. Ростовски написал житието въз основа на стари славянски ръкописи, използувайки главно обширното Кирилово житие („от различных четии сокращенне").

Делото на Кирил и Методий не се задържа само в църковнобогослужебните книги, в които все по-широко прониква, а бавно навлиза и в книги с по-светско съдържание, на първо място в учебната книжнина, ръкописна и печатна, преди всичко в различните съчинения с граматически характер. Нямах възможност да прегледам първите славянски печатни издания от този род, поради което ще предам наблюдения,заети от други научни публикации. Шафарик и Бодянски например известяват, че в един катехизис, печатан според Йосиф Добровски във Вилно през 1575—1580 г., било поместено съчинението на прочутия старобългарски писател от X в. Черноризец Храбър „Сказание за буквите."[22] Това може би е първото печатно издание на Храбровото „Сказание", прославящо името и делото на славянския просветител Кирил Философ. Вероятно от това издание бележитата творба на Храбър прониква

---

[21] О. М. Бодянский, пос. съч., с. LXXIII (Примечания).

[22] О. М. Бодянский, пос. съч., с. XXX. Може би е така нареч. Копенхагенски препис? Вж. К. М. Куев, Черноризец Храбър, С., 1967, с. 401—404. Във второто издание на «Буквара» (Острог, 1578) на Иван Феодоров също е поместено Храбровото «Сказание за буквите».

и в други граматически съчинения, печатани предимно в Русия. Тя се среща например в „Грамматика албо сложеніе писмена, хотѧщимъсѧ оучити словеньскаго ѩзыка младолѣтнымъ отрочатомъ", излязла във Вилно през 1621 г. Така **е** и в граматиката на руския книжовник Василий Бурцов, известна под името „Азбука" (Москва, 1634, 1636, Супрасъл, 1781). Сам авторът известява на своя читател, че издадената от него „боговдъхновена" книга съдържа „началныѧ словенскіѧ статиквы, такожде и нравоучительныѧ слоги ѿ свѧщеннаго писаніѧ, и похвала сто̃м8 Константинн3 Философ8, нарицаемом8 во мнишескомъ чин3 Кирилл3". Под споменатата тук похвала за Константин-Кирил Василий Бурцов разбира Храбровото съчинение за буквите, което той изцяло отпечатва. Благодарение на няколкото издания на Бурцовата „Азбука", а също така благодарение и на значителния им тираж съчинението на Храбър се разпространява много в Русия и оказва влияние за по-голямата популярност на Кирил като творец на славянската писменост. Спор не може да има, че именно тези издания на книгата „Азбука", както и други подобни съчинения на свой ред са станали причина да се появят в Русия нови преписи на съчинението на Храбър, каквито наистина през XVII—XVIII в. зачестяват в руската литература.[23] Бурцов напечатва пълния текст на първичната редакция на Храбровото съчинение, което помества в края на книгата си и което има наслов: „Сказаніе како състави сто̃ыи Кириллъ Философъ азбоук8 по ѩзык8 словеньск8 и книги преведе ѿ греческихъ на словенскій ѩзыкъ" (листове 69б—81б на първото издание от 1634 г., листове 85—98 на второто издание).[24]

Друго важно положение, което заслужава подчертаване, са изказаните от Василий Бурцов мисли в послесловието на книгата му.[25] Това послесловие Бурцов изгражда въз основа на Храбровото „Сказание" и на пространното Кирилово житие. След като известява, че много народи са приели християнството, от което някои после се отрекли, а други станали еретици, авторът с повишено радостно чувство изтъква, че славянският род е отличѐн от бога измежду всички останали народи: „нашь же христіѧнскіи

[23] О. М. Бодянский, пак там, с. XXX—XXXII; М. Г. Попруженко и Ст. Романски, Библиографски преглед на славянските кирилски източници за живота и дейността на Кирил и Методий, С., 1935, с. 55—61; К. М. Куев, Черноризец Храбър, С., 1967.
[24] Ив. Каратаев, пос. съч., с. 441, 453.
[25] Ив. Каратаев, пос. съч., с. 442—444; П. Строев, пос. съч., с. 200—203.

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

родъ помилова". За да просвети със светлината на новото учение славянския свят, за да му даде разум в живота, човеколюбивият бог праща на славяните Константин — свят мъж, премъдър учител и добър вожд — наречен в иночество Кирил Философ. Кирил създава азбуката на славянски език, уточнен от Бурцов като руски, а също превежда много книги от гръцки на руски език, с които книги днес се красят „нашите християнски църкви". Важна е тенденцията на Бурцов да докаже, че Кирил създава своето дело за руските славяни, че той превел книгите на руски език. В това отношение Бурцов продължава тенденцията на някои руски книжовници преди него. Понеже тези мисли на Бурцов са важен етап в историята на Кирило-Методиевото дело, в историята на вековния Кирило-Методиев въпрос, намирам за подходящо тук да ги цитирам изцяло, защото така по-ясно те ще бъдат схванати: „И потомъ посла намъ на просвѣщеніе, иеже бы ем^{8} просвѣтити и наоучити насъ и таковымъ оученіемъ и раз^{8}мѣніемъ, рек^{8} же сего прежде пом$^{\wedge}$н^{8}того вь книзѣ сей Азъб^{8}цѣ,ем^{8} же и похвала въ ней, м^{8}жа св$^{\wedge}$та и прѣм^{8}дра оучител$^{\wedge}$ и вожда добра, Константина, нареченнаго во иноческомъ чин^{8} Кирила философа. И изложи намъ словеньскіи нашь діолектъ (sic), сіирѣчь р^{8}сскіи ѩзыкъ, и грамот^{8}, и первіе нарекъ писмена пор$^{\wedge}$д^{8}. И паки первіе нарекъ въ разверзеніе оустъ нашихъ греческимъ ѩзыкомъ а л ъ ф а, нашимъ же р^{8}сскімъ а з ъ; потомъ б ^{8} к и, в ѣ д и, г л а г о л ь и проча$^{\wedge}$ писмена по единицамъ. И потомъ счиниша с$^{\wedge}$ двосложныѧ и тресложныѧ и четверосложныѧ и проча$^{\wedge}$, ѩже нынѣ въ сихъ книгахъ зр$^{\wedge}$тъ с$^{\wedge}$.

Потомъ той же Кирилъ философъ преложи многи книги съ греческаго ѩзыка на нашъ р^{8}ськіи ѩзыкъ, ими же нынѣ наши христі$^{\wedge}$ньскі$^{\wedge}$ св$^{\wedge}$тыѧ црькви исполн$^{\wedge}$ють с$^{\wedge}$, и крьщаютъ с$^{\wedge}$, и Христосъ богъ въ нихъ славитъ с$^{\wedge}$ и познаваеть с$^{\wedge}$, и прослав$^{\wedge}$етъ с$^{\wedge}$ и пречиста$^{\wedge}$ его богомати и вси св$^{\wedge}$тіи. Ѡ именехъ же тѣхъ книгъ нынѣ не оу врем$^{\wedge}$ писати, токмо здѣ наст$^{\wedge}$щее слово да рьцѣмъ.[26]

Такова значение безспорно ще да е имала и граматиката на Мелетий Смотрицки, претърпяла няколко издания, а също разпространявана между славяните и ръкописно, включително и сред българите.[27] Понеже нямах под ръка нейните първи издания

[26] Ив. К а р а т а е в, пос. съч., с. 442—443; П. С т р о е в, Обстоятельное описание старопечатных книг славянских и российских, хранящихся в библиотеке Толстого, с. 200—201.

[27] Н. М. Д ы л е в с к и й, Грамматика Мелетия Смотрицкого у болгар в эпоху их возрождения, Труды ОДРЛ, XIV, 1958, с. 461—473.

(Вилно, 1618, Евю, 1619, Москва, 1648, и следващите), тук ще използувам изданието от 1755 г., излязло в румънския град Римник по нареждане на сръбския карловачки митрополит Павел Ненадович. (Микрофилм от изданието се съхранява в Софийската народна библиотека). Към края на книгата, след като са посочени славянските букви, между другите въпроси се поставя и следният: ѿкѣдѕ сіѧ писмена взѧша сѧ? В съвсем съкратен вид Смотрицки предава историята на славянските букви, водейки се главно по съчинението на Храбър: „Писмена сіѧ изъ Финикіи во Грецію нѣкто именемъ Кадмъ древле принесе, кромѣ θ, ξ, ф, х. . " После се говори за Паламид, Симонид Милески и пр. След всичко това иде подвигът на Кирил и Методий, за които разказва: „А въ Рѡссію древніи премѕдріи Мєѳодій, епскпъ Моравскій, съ братомъ своимъ премѕдрымъ Кирілломъ пренесоша и своѧ многаѧ славенскаѧ писмена, кромѣ сихъ вымыслиша, ѩкѡ ц, ч, ш, щ, и прочаѧ, во алфавитѣ обрѣтающаѧ сѧ" (л. 257).

За Кирил и Методий става дума и в книгата „Тестаментъ или завѣтъ Василіа царѧ греческаѡ къ сынѕ еѡ Львѕ Філософѕ" (Москва, 1680; второ издание Санкт-Петербург, 1718). Според библиографските сведения, които имам, в последната статия на книгата са дадени кратки сведения за цар Василий I и за сина му Лъв IV Мъдри (Философ), а във връзка с тях се говори за Кирил и Методий, които създали славянската писменост и превели ред книги от гръцки на славянски език. Тази статия е оригинално дело на руски книжовник, а не е превод, какъвто е характерът на по-голяма част от книгата.[28]

В своята книга „Синопсис" Инокентий Гизел на три места говори за славянската писменост в Русия, за делото на Кирил и Методий. Според него „славенороскій народъ еще и рокѕ ѿ рождества Христова сѣмъ сѡтъ девѧтдесѧтагѡ нача писаніе имѣти и оумѣти. Изѡ въ томъ рѡкѕ кесаръ греческій ведши съ славѧнами и міръ съ ними содѣлавши, послався имъ въ знаменіе пріѧтєлства и неразрѕшимаго мира литеры, сирѣчъ словеса азбꙋчнаѧ А, Б, В и проч(аѧ), ѩже въ тѡ времѧ ѿ греческаго писаніѧ ново бѧхѕ измышлена ради славѧновъ. И ѿ того времени Рѡссіѧ наша нача писаніе и книги имѣти и дѣѧніѧ своѧ исписовати."

---

[28] Т. А. Быкова и М. М. Гуревич, Описание изданий, напечатанных кириллицей (1689 — январь 1725 г.), М.—Л., 1958, с. 205. Дали такава вест съдържат и предишните издания на тази книга (от 1607 г., 1638 г.), не мога да кажа поради липса на сведения (вж. Ив. Каратаев, пос. съч., с. 310, 464).

Тази древност на писмеността в Русия авторът противопоставя на по-късното възникване на писмеността в Полша. Кирил Философ взема участие в мисията на Цариградската патриаршия до княз Владимир, която подбужда последния да разпрати свои доверени представители, за да узнаят коя вяра е истинска. А в главата, която разказва колко пъти са се покръствали русите до княз Владимир Святославич, Инокентий Гизел счита, че второто руско покръстване било по времето на император Михаил и патриарх Фотий, които изпратили Кирил и Методий сред славяните, в това число и в Русия. Водейки се по полския историк Стрийковски, той разказва: „Второе кръстисѧ Рѳсь рокѳ ѿ рождества Хва ѯг. [863], въ царство царѧ греческагѡ Михаила, патріархѳ Кѡнстантинополскомѳ сѳщѳ Фѡтію. Ѡ нихже по прошенію кнѧзей славенских Свѧтополка, Ростислава и Коцелѧ прислани бѧхѳ славѧном оучители вѣры Христовы Меѳодій и Кирилъ, сынѡве мѳжа нарочита, именемъ Лва ѿ Солѳнѧ, а ѡни по дарѳ доуха свѧтагѡ преложиша греческіѧ книги славенским ѧзыком свѧтое evaггеліе, апостола и проч(аѧ)“ (с. 67).

Отношение към тези и подобни на тях легендарни известия за участие на Кирил при покръстването на Русия взема по-късно и Димитрий Ростовски. Като говори за разпространеното мнение, че Кирил Философ дошъл при руския княз Владимир, гдето донесъл една икона, която направила силно впечатление на последния, че с всичко това Кирил въздействувал за покръстването на Владимир,[29] Димитрий Ростовски пише: „Но того Кирілла Філософа да никтоже мнить быти онаго оучителѧ, нареченнаго Кѡнстантина Філософа, нареченнаго въ свѧтой схимѣ Кирілла; оный бо за сто лѣты и въ вѧщше предвари крещеніе Владімірово, а той дрѳгій Кириллъ къ Владимирѳ приходивый, иныхъ не нарицаетсѧ Кирілломъ, но Киромъ. Свѧтый же Несторъ лѣтописецъ Печерскій никоегѡ же име не полагаетъ томѳ Філософѳ, къ Владимірѳ приходившемѳ, нъ токмо Філософомъ его нарицаетъ: прислаша (рече) грецы Владимірѳ Філософа, и имени не полагаетъ.“[30]

---

[29] Такава е и легендата за покръстването на българския княз Борис, която се среща често в старославянски ръкописи и византийски хроники; за нея говори и Паисий Хилендарски.

[30] Синоѳісъ или краткое ѡписаніе ѿ различныхъ лѣтописцевъ ѡ началѣ славенскагѡ народа, ѡ первыхъ кіевскихъ кнѧзѣхъ, и ѡ житій свѧтагѡ благовѣрнагѡ и великагѡ кнѧза Владимира. Кіевъ, 1861, с. 28—29.

Може би не е излишно да се припомни, че в някои старопечатни славянски книги са поместени кратки допълнителни бележки с исторически характер. Понеже такива летописни бележки обикновено се срещат в южнославянски книги, то и самите бележки са свързани главно със събития из живота на южните славяни — идването на турците на Балканския полуостров, завладяването на отделни области и градове, видни културни и политически деятели и пр. Тези бележки, каквито често се срещат и в старославянски ръкописи, говорят за патриотичните чувства на южните славянски книжовници, за техния интерес към историческото минало и пр. Някои от бележките са по-обширни, а други са по-кратки. Между другите важни дейци, чрез които се разграничават моменти в историческото развитие на човечеството, които представят етапи в това развитие, е посочен и Кирил Философ, подчертано е неговото велико откритие — изнамирането на славянската азбука и създаването на славянската писменост. В една такава бележка от 1521 г. например се казва: „Ѿ Константина цара до Кири(ла) Филѳсофа, сътворшаго слова ѥзыкоу (словен)скомоу, и Методіа епископа, брата ѥго, лѣть фм҃в [542].

Вьсѣхь же лѣть ѿ Адама до Кирила с҃. тисоущь т҃ξ [6360].

Ѿ Кирила Философа до светаго Савы прьваго архіепископа, оучителѧ и прьвосветителѧ срьбьскаго, новаго по истинѣ апостола, и брата его Стефана прьвовѣнчанаго, краля срьбскаго, лѣть с҃п. Ѿ Адама же лѣть с҃. тисоущь. х҃м.“[31]

Друга бележка е по-лаконична — тя само посочва годината на съставянето на славянската азбука от Кирил: „Въ лето с҃тξ [6360] съставиша се словеса наша с҃тим Кирилом, ѳчителем словє(н)скимъ“.

[1] Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи. Београд, 1905, књ. III, с. 151, № 5589.

* * *

Както вече казах, вестите за Кирил и Методий се явяват доста рано в старославянските печатни книги, израз на тяхната популярност през онова време, която на свой ред възхожда към още по-ранно време, към X—XIV в., когато възниква чествуването на Кирил и Методий, когато за тях се пишат жития, служби, похвални слова и пр. Поради това закономерно явление е, че печатните вести за славянските просветители по начало не показват съществени отклонения от писаното за тях през средните векове, че те пряко възхождат към писаното тогава. И тук следователно е спазена характерна черта на времето — почит към традицията, страх тя да бъде нарушена.

Вестите за Кирил Философ са повече, отколкото за брат му Методий. Причина за това вероятно ще да е обстоятелството, че той бил по-известен през средните векове, че бил считан за истинския създател на славянската писменост. Вестите за Кирил се дават под 14 февруари — деня на неговата смърт, а за Методий — под 11 май. Срещат се две групи сведения — по-кратки и по-обширни. Кратките обикновено само посочват, че на определен ден (14 февруари, 11 май) се чествува паметта на Кирил или на Методий. Обширните дават още тропар и кондак за Кирил Философ; това впрочем важи за XV—XVI в., а не и за XVII в., когато по начало тропар и кондак се печатат по-рядко. Но вместо това сега вестите са някак по-обширни, говорят, че Кирил е творец на славянската писменост,а брат му — моравски архиепископ. Понякога Кирил е определен като катански епископ. Винаги Методий се дава във връзка с Кирил. Определя се времето, когато живеят Кирил и Методий, като бива преплетено с живота на византийския император Михаил III.В месецословните текстове не става дума за патриарх Фотий. За Методий се говори предимно в църковно-богослужебни книги, посочен е като съратник на брат си Кирил. Кирил обаче излиза от този кръг, той се очертава като ръководна културна личност, чието дело е оставило дълбоки следи в живота на славянските народи. Поради това за него повече се говори в исторически и граматически съчинения, на него се приписват произведения, които не е създал, и пр.

Прегледът на познатите материали за Кирил и Методий в старославянските печатни книги показва пряката връзка на тези вести със старата ръкописна книжнина на българи, руси и сърби, от която по-късните книжовници и издатели широко заимствуват. Този преглед показва постоянния интерес към епохалното дело на

славянските просветители, оценката на това дело от славянските културни деятели през XV—XVII в., обичта към него, борбата за негова защита и пр. То се схваща като важно средство за културен възход, предпоставка за културно развитие, гаранция за народностно опазване; поражда чувство на гордост при съпоставка с културната история на други народи. Такова чувство поражда и укрепва преди всичко апологията на Черноризец Храбър „За буквите", често помествана в печатни издания по онова време. Такова чувство изразява и руският книжовник от XVII в. Инокентий Гизел в своя Синопсис, когато говори за просвещаването на руси и поляци: „Wбаче полѧковъ писмены и исторіѧми славѧнорωсскій нарωдъ двома сты лѣтъ и девѧтма оупреди, ибω полѧки за Мечислава первагω христіѧнскагω кнѧзѧ полскагω начаша чести и писати, ω чомъ всѣ лѣтописци, латинскіи и греческіи и пωлскій соглашаютсѧ, ѩкω и Стрійкωвскій ѩснѣ изобразѣтъ" (с. 19).

Неотклонно делото на Кирил и Методий се представя като общославянско дело, засягащо главно българи, руси и сърби; издаваните книги са предназначени за тях. Започнала от славянския юг, тази книга неусетно се пренася на север — в Румъния и най-вече в Русия, гдето получава голямо развитие и откъдето непрестанно прониква на Балканския полуостров, като повишава културното ниво на балканските славяни и пробужда тяхното национално съзнание.

Така породеният интерес към Кирил и Методий, намерил отражение в старославянските печатни книги през XV—XVII в., не спира дотук — този интерес продължава и по-нататък, той не само широко навлиза в славянската печатна книга през следващите векове, но се обогатява и откъм съдържание, откъм обхват на въпросите. През XVIII в. редом с църковната прослава все повече навлиза научното третиране на въпросите, свързани с великото дело на Кирил и Методий, за да станат те от втората четвърт на XIX в. доминираща линия във вековния кирило-методиевски проблем.

Няколко наблюдения върху книжовното дело на Климент Охридски

I

До 1845—1846 г. за Климент Охридски не се говори като за виден представител на старата българска литература, а само понякога в кореспонденцията на тогавашни учени (Михаил Погодин, Осип Бодянски, Павел Шафарик и др.) се споменава накратко като Кирило-Методиев последовател. Въвеждането му в славистичната наука е свързано с рязко поставяне на въпроса за неговото книжовно дело. Заслуга за това има руският учен Вукол Михайлович Ундолски (1816—1864), който в края на 1845 г. след преодоляване на редица трудности успява да прочете в Общество истории и древностей российских своя доклад „За откриването и издаването творенията на Климент Охридски". Оттогава започват усилените дирения на Климентови съчинения по старославянски ръкописи, оттогава водят началото си различни предположения за едни или други творби на Климент, за неговото авторство или участие в написването на известни ръкописи от IX—X в. В. И. Григорович например (писмо от 22 октомври 1847 г.) пише на Шафарик: „Г-н Ундольский, весьма ученый исследователь, сообщил мне очень любопытные новости. По его мнению поучения Фрейзинг. рукописи суть слова св. Климента. Он имеет собрание сего святого и готовится их издать по древнейшим спискам."[1]

Въпреки несъмнените и големи завоевания на славистиката в тази насока все още остават неизяснени или недостатъчно проучени редица въпроси, свързани с книжовното дело на Климент Охридски. Безспорно някои от тях в една или друга степен са

[1] V. A. Francev, Korespondance Pavla Josefa Šafařika. Část I, V Praze, 1927, c. 252—253.

докосвани в предишни изследвания, но окончателно, общоприемливо разрешение не са получили.[2]

За всеки изследовател например е съвсем очевидна голямата близост между службите на Кирил и Методий (отделната на Кирил, както и общата за двамата братя) и произведенията на Климент. Въпреки това досега в науката няма специално и обширно изследване, което да покаже тази близост, да разкрие връзката им с останалите съчинения, посветени на Кирил и Методий, или пък доколко въпросната близост може да е плод на обща книжовна школа, станала достояние на редица книжовници от онова време. Не звучат ли напълно по климентовски фразите: „ѩко зарѣ просвѣщь вса зема, еретикы гониши, вьзыска на въстоцѣ и западѣ и сѣверѣ и югъ, триѧзычникы правиши, проповѣдаѧ странамь, ѧзыкы имь гла и книгы прѣдаѧ“; „ѩко сълньце на земли въсиѩвъ, оучителю, вьсюдоу же притьчами, лоучами богогласиѩ просвѣщаѩ, поющаѩ та вѣрою и о рацѣ стоѩщиихъ оу твоего тѣла“ (Кирилова служба); „Отъ въстока проиде ѩко сълньце свѣтозарьноѥ, льсть прогъна бѣсовьскоую, богогласе“ (общата Кирило-Методиева служба).[3]

Въз основа на сега познатите преписи на Кирило-Методиевите служби и поради недостатъчната тяхна научна разработка с оглед на авторството им (тук изключвам службата на Методий от Константин Преславски, която също показва голяма прилика с останалите служби)[4] днес е трудно да се каже нещо по-определено по въпроса. Но едно е вън от всяко съмнение — в съставянето на първичните славянски служби за Кирил и Методий участие има и Климент Охридски, ако, разбира се, изобщо той не е техен първоначален съставител. Написването на въпросните служби е дълг преди всичко на първите Кирило-Методиеви ученици, а измежду тях най-много нему се полага това задължение като даровит и проявен книжовник. И тъкмо затова откъм съдържание в службите се чувствува известно въздействие на обширните жи-

---

[2] Вж. Климент Охридски, Събрани съчинения, т. I. Обработили Б. Ст. Ангелов, К. М. Куев и Хр. Кодов, С., 1970, с. 5—50.

[3] По-изчерпателни съпоставки в това направление вж. П. А. Лавров, Климент епископ словенский. Труд В. М. Ундольского, М., 1895, с. XIV—XVI; Н. С. Державин, К вопросу о литературной деятельности Климента Охридского, сп. Македонски преглед, V, 1929, кн. 3, с. 27—44.

[4] Тази служба е творение на известния старобългарски писател Константин Преславски, пряк ученик на Кирил и Методий. Вж. Dr. Kostić, Бугарски епископ Константин-писац службе св. Методју, Byzantinoslavica, VII, 1937—1938, с. 189—211.

тия на Кирил и Методий, както и на техните похвални слова, написани от Климент. Например:

Служба на Кирил	*Похвала на Кирил*	*Похвала на Кирил и Методий*
Ѡ пелень прілежно прѣмѫдрось сестрѫ себѣ створивъ, богогласе, прѣсвѣтлѫѫ видѣвъ ꙗко дѣвицѫ чистѫ ежже приемь пріведе, ꙗко монисты еежѫ ѕкраси своѫ доушѫ и ѕмъ.	Прѣмѫдрость божиꙗ сьзда вь срьдци его храмъ себѣ и наѧзыцѣ его ꙗкоже на херувимѣ почиваше доухъ сѧты присно, раздѣлѣꙗ дары по числоу вѣрѣ.	Прѣмоудрость бо себѣ ꙗко и сестроу створьша, тою оукрасиста и доушю и оумъ, любъвию же и вѣрою дроугъ драуга ꙗю прѣспѣваста, моудростию цвѣтоуща присно, ꙗко цвѣтьць благооуханьныи.[5]

Струва ми се, че и днес бихме могли да повторим обобщителните мисли на акад. Н. С. Державин, казани по този въпрос след задълбочен анализ на Климентови творби и на изказани научни мнения дотогава. Той пише: „Таким образом, данные языка и некоторые внутренние факты служб славянским апостолом убеждают нас в том, что с большою долею вероятности автором их можно было бы признать именно Климента Величского. Кому, в самом деле, как не этому талантливейшему и литературно одаренному ученику славянских первоучителей было озаботиться своевременной организацией достойного славных подвижников чествования их памяти? Этого требовали от него не только любовь к своему учителю, не только сознание своего сыновного долга, не только благоговейное отношение к памяти, но и интересы дела утверждения славянского просвещения, для которого так много было сделано солунскими братьями, которое обещало такой блестящий расцвет, и которое, однако, преждевременно было разрушено преступными кознями „старого врага, завистника человечю роду“. Надо было напречь все силы, чтобы спасти дело солунских братьев; надо было освежить в памяти их заслуги; надо было создать известный подъем настроения, известный экстаз. Кто другой лучше всего мог это

[5] П. А. Лавров, Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности, Л., 1930, с. 117, 93, 80.

ТЫИ КЛИМЕНТ АРХІЕПКПЪ
СТЫИ ДОСОФУЛАКТ БОЛГАРСКІИ

«сделать, как не Климент, всею душою преданный братьям, непосредственный свидетель их подвижнической жизни, очевидец и соучастник их „достохвального живота“ и „пресветлой красоты“ их „детели“[6].

II

Към ранния период от развитието на нашата литература спада и кратката службица на Климент Римски, позната по два старинни преписа — по Драгановия миней в Зографския манастир от XIII в. и по друг пергаментен миней № 434 (139) на Белградската народна библиотека от XIII—XIV в. Двамата първи издатели на въпросната службица не казват нищо за нея освен обстоятелството, че тя е съчетана с чествуване паметта на българския цар Петър на 30 януари.[7] А между това известни уточнявания и нейни взаимоотношения с други старобългарски съчинения от кирило-методиевския и климентовския цикъл са възможни. Тя съдържа някои буквални заемки, които намираме в „Херсонската легенда“, творение на Кирил Философ,и в „Канона на Климент Римски“, чийто автор не е уточнен. Такъв е например пасажът:

Климентов канон	*Херсонска легенда*	*Служба на Климент Римски*
Не ѿврати посраменьныѫ, Клименте вѣрощихь къ твоємоу гробоу, сѧте. Нъ приими рабы твоѫ, ѿ срьдца пристѫпающѫ кь рацѣ твоихь мощеи и молѧщѫ сѧ, ꙗко да блаженыхь и вѣчныхь благъ оулоучити	Не ѿврати ни посрамлены, Клименте, вѣрою припадающа къ твоему гробу, сѧтыи. Но пріими рабъ сердца, приступающа рацѣ сѧтѣи твоихъ мощіи, и молѧщеса, ꙗко да блаженыхъ и щедрыхъ улучить на-	Не ѿврати посраменыѧ, Клименте, вѣроѫ припадажщѫ кь твоємоу гробоу, сѧте. Нь приими рабь си и срьдца пристѫпѧще кь гробоу сѧтомоу и твоихь мощеи молѧщесѧ, ꙗко да блаженыхъ и щедрыхъ ѧло

[6] Н. С. Державин, пос. съч., с. 43.
[7] П. А. Лавров, Нова служба цару бугарскоме Петру, Јужнословенски филолог, 1913, кн. I, св. 1—2, с. 34—37; Йорд. Иванов, Български старини из Македония, С., 1931, с. 383—394.

Обр. 2. Хр. Жефарович — Стематография, 1741 г.

и наслѣдовати, мирно ставоу твоемоу богоу даѭщоу вѣрнымь исцѣлениѧ молитвами твоими, славне, и велиѫ милсть.[8]

сладитисѧ твоеа хризмы, богу даюшу, вѣрнымъ исцѣленіе и грѣховъ оставленіе, молитвами твоими, славне, и велію милость.

учимь насладитисѧ стадоу твоемоу хризмоѫ, богоу даѫщоу вѣрнымь исцѣленіе и грѣхѫ очищение молтвами твоими, славне, велиѫ милсть.

Останалите стихири на Климентовата службица също така представляват перифрази на пасажи, заети от „Херсонската легенда“ или от „Канона на Климент Римски“. Оттук естествено следва изводът за по-ранен произход на „Херсонска легенда“ и на „Канон на Климент“. Трябва да се предположи, от друга страна, че службицата представлява съкращение от по-голяма, цялостна служба на Климент Римски, каквато практика е имало през средните векове.[9] За съжаление тази служба не е запазена, но като се изхожда от познатите нейни стихири по двата преписа, както и въз основа на други служби от онова време, би могло до известна степен да се съди за нейния обем, съдържание и форма. Напълно оправдано е да се предположи, че Климент Охридски е автор на тази служба, при чието съставяне черпи градиво от съчинения на своя учител Кирил Философ („Херсонска легенда“). Още по-оправдано е да се допусне, че Климент Охридски е създател на познатия днес „Канон на Климент Римски“, показващ близост не само с Климентовата службица, но и голяма близост откъм стилни похвати с други известни творения на Климент Охридски. Впрочем по този въпрос ще се спра пак малко по-нататък.

Тук важно значение придобива и друг един извод: щом Климентовата служба буквално заема пасажи из „Херсонска легенда“ и „Канон на Климент Римски“, следва не само заключението, че те са възникнали преди службата, но и заключението за наличие на тяхна славянска редакция през IX — началото на X в. Това важи преди всичко за „Херсонска легенда“, за която става дума в

---

[8] Йорд. Иванов, Български старини из Македония, с. 392; П. А. Лавров, Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности, Л., 1930, с. 149; Б. Ст. Ангелов, Из старата българска, руска и сръбска литература, С., 1958, с. 11.

[9] Такива ранни съкращения има например от службите за Кирил и Методий.

пространното Кирилово житие, наречена там „Обрѣтение“ — „ꙗкоже пишеть въ обрѣтении ѥго“. Иначе трудно обяснимо е съвпадението на споменатите пасажи, ако са били превеждани в различно време и от различни лица. Наличният ранен превод е естествена предпоставка за еднакви заемки от него.

Като излиза от общността на посочения по-горе пасаж между „Херсонска легенда“ и службицата на Климент Римски (той не отбелязва тази общност и по Климентовия канон), Емил Георгиев е склонен да приеме, че пасажът е зает от химна на Кирил Философ в чест на Климент Римски. Нещо повече дори, той допуща такова проникване на химна и в „Херсонска легенда“. След като привежда съответния текст: „Не ѿврати ни посрамлены, Клименте“ и пр., авторът заключава: „Изнесеното съвпадение ни позволява да отидем и по-далече: да попитаме дали в службата, която съдържа приведения пасаж, не се намира голяма част или дори целият химн в чест на Климент, написан от Кирил и посочен в писмото на Анастасий.“ Доказателство за това си схващане той вижда: 1) в приведеното съвпадение на тропара и молитвената песен от „Словото“, т. е. „Херсонската легенда“; 2) в стилните особености на двата текста; 3) в старинния език на стихирите — били са преведени от гръцки в съвсем ранно време, времето, когато е било преведено и „Слово на пренесение мощемь“; 4) в някои изрази, като: „Прими, златозарне прѣмѫдре, имже възвеселисѧ молебнѣѥ пѣсень възвращенна мощеи ти“[10]. Както ще се види от казаното по-нататък, аз застъпвам друго схващане, а именно че въпросната прилика, дадена в по-широка книжовна съпоставка, подсеща за Климент Охридски като творец на канона в чест на Климент Римски, при чието съставяне е заемал от съчинението на своя учител Кирил Философ.

III

Веднага след това бих желал да се спра на познатия в старобългарската литература „Канон на Климент Римски“. Най-важна причина за култа към Климент Римски безспорно е обстоятелството, че предполагаемите негови мощи (в действителност мощи на друг светец) били открити от славянския просветител Кирил по време

[10] Е. Георгиев, Кирил и Методий основоположници на славянските литератури. С., 1956, с. 86—87; «Книгите» на славянския просветител Константин-Кирил, преведени от неговия брат Методий на славянски (старобългарски) език, Slavistična revija, X, 1957, кн. 1—4, с. 125—126.

на посещението му на Херсон в Кримския полуостров. По този повод Кирил написал три произведения, а именно: исторически разказ за откриване на мощите, тържествено слово и химн. За тях говори Анастасий Библиотекар в писмото си до Гаудерих Велетрийски. В старославянски ръкописи първите две съчинения са известни като едно произведение под наслов „Слово на пренесение мощемъ", а за третото няма точни сведения. Освен тези старославянските литератури познават още няколко съчинения за Климент Римски: жития (по-обширни или по-кратки), похвали, канон, отделни тропари; едни от тях са оригинални, а други — преводни творби. Понякога вестите за него погрешно се преплитат с вести за друг светец — Климент Анкирски или пък Климент Херсонски.[11]

Въпросът за авторството на Климентовия канон въпреки писаното върху него да не е малко все още остава открит за науката. Въз основа на едно място от осма песен на канона (по ръкопис от XII в., № 436 (161) на бившата Синодална библиотека) Горски и Невоструев мислят, че той е писан преди откриването на Климентовите мощи от Кирил.[12] В такъв случай следва да се допусне, че канонът е писан на гръцки още преди Хазарската мисия на Кирил и Методий. От друга страна, още през 1886 г. Ягич изтъква, че във византийските ръкописи не се среща подобна цялостна служба на Климент Римски.[13]

Оттук важният извод, че службата на Климент Римски в сегашния ѝ вид се е появила след откриването на мощите, че е в пряка връзка с това събитие. Поради това основателно възниква предположение, че автор на службата е Кирил Фило-

---

[11] По подробно вж. Іван Франко, Апокріфі і легенди з українських рукописів, т. III. У Львові, 1902, с. 238—246, 312—313; Іван Франко, Сьвятий Климент у Корсунї. Причинки до історії староруської легенди. Записки Наукового товариства імени Шевченка, т.XLVIII, 1902, с. 45—144, LVI, 1903, с. 145—180, LIX, 1904, с. 181—208, LX, 1904, с. 209—256, LXVI, 1905, с. 257—280, LXVIII, 1905, с. 281—310; Ю. Трифонов, Две съчинения на Константин Философ (св. Кирил) за мощите на Климента Римски, СпБАН, XLVIII, 1934, с. 159—240; Ив. Снегаров, Неиздадени старобългарски жития. I. Проложно житие на Климент Римски, Годишник на Духовната академия «Климент Охридски», III (XXIX), 1953—1954, с. 151—159.

[12] А. Горский, — К. Невоструев, Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки. Отдел третий, книги богослужебные (ч. вторая), М., 1917, с. 32.

[13] В. Ягич, Служебные минеи за сентябрь, октябрь и ноябрь в церковнославянском переводе по русским рукописям 1095—1097, СПБ, 1886, с. 515. Самият канон е на с. 453—456.

соф, откривател на мощите и голям почитател на Климент Римски. Общият дух на съчинението, топлото и непосредствено чувство към светеца, фактичността в изложението, известна близост със „Слово за пренасяне мощите на Климент Римски“ („Херсонска легенда“) подкрепят правдоподобността на такова предположение.

Когато обнародвах Климентовия канон по т. нар. „Скопски миней“ (пергаментен ръкопис от XIII в., № 522 на Софийската народна библиотека), изказах такава мисъл: „Понеже канонът на Климент Римски може да се свърже с книжовната дейност на Кирил Философ, нужно е всички познати негови славянски редакции да се издадат. След това може да се извърши съпоставителната работа както между самите редакции, така и със съчиненията на Кирил. Никак не е изключено в резултат на тази работа да се потвърди предположението, че Кирил Философ е автор на служба на Климент Римски, което ще бъде ценен принос в историята на старите славянски литератури.“[14]

Като приемем, че дадената постановка и днес е в сила, понеже специални издирвания по въпроса не са се появили, ще изнеса някои наблюдения върху текста на канона на Климент Римски. Тези наблюдения разкриват не само гръцки извори в него, но и прониквания на канона в други старобългарски творби, заимствувания от него, кога буквални, кога перифразирани. А всичко това е хубава илюстрация за живота и ролята на едно важно произведение на старобългарската литература.

Преди всичко този факт — няколко песнопения пряко възхождат към гръцки първообрази. Напр.:

---

[14] Б. Ст. Ангелов, Из старата българска, руска и сръбска литература, С., 1958, с. 9.

Гръцки канон

Πέτρου, κορυφαίου μαθητής, πατερ γεγονὼς ἐπὶ πέτρον τούτου ἐδομησας, λίθον ὥσπερ τίμιον, σαυτὸν πανεύφημε, καὶ μοχλεύσει τῶν λόγων σου, κατέστρεψας πᾶσαν, δόμησιν πολύθεον, ναοῦς δὲ ἤγειρας, θείους εἰς τιμὴν τῆς Τριάδος, μάκαρ. ὑπέρ ἡς ἠγωνίσω καὶ τοῦ μαρτυρίου στέφος ε'ληφας.

''Ὡσπερ φωτοβόλος ἐκ δυσμῶν, ἥλιὸς ἀνέτειλας πάτερ, καταλαμπρύνων τὴν γῆν, αἴγλη τῶν δογμάτων σου, καὶ τῶν θαυμάτων σου. ἐπιφθάσας δὲ μέρεσιν, ἑῶας τρισμάκαρ, ἔδυς θανατούμενος, καὶ ἐξανέτειλας, Κλήμη, πρὸς Χριστὸν ταῖς ἐκεῖθεν, λάμψεσι πλουσίαις ἀπαύστως, θείαν κατὰ μέθεξιν λαμπόμενος.[15]

Славянски канон

Петроу врьхономоу оученикь, ѡче, бывь, на камени томь създа ꙗко дроугыи камень себѣ, прѣхвалне и вратомь словесь. Ти разори вьсе създание многобезбожноѥ и цръкви въздвиже божиѭ на чьсть сватыѭ троицѫ, блажене, о неи же подвиза сѧ и мѫченичьныи вѣнець, пріѭгъ.

Ꙗко свѣтлоѥ слънце ѡ запада вьсиꙗ ѡче, землѧ просвѣщаѭ зарѣѭ оучениꙗ ти и разоумомь свѣтло. Дошьдь же вьсточниѭ страны, тръблажене, заиде сумръщвѣѥмь. И вьсиꙗ, Клименьте, кь Христоу, ѡнѫдними зарѣми благдтьними непрѣстанно просвѣщаѥмь по божию причастию.[15]

Такива пасажи има още няколко в двата канона. Известна общност се наблюдава и в следния пасаж между

Климентов канон	*Климентова похвала*	*Службица на Климент Римски*
Жаситьсѧ и трѧсетьсѧ вѣка доуша вь сватыи день памати твоеѭ, Чрьмноѥ море видѧще на поль сѣло раздѣлѣѥмо, отьче. И по соухоу вьводѧщоу люди вѣроѭ приходѧщихь кь сватымъ ти мощемь, свѫщенномѫчениче Клименте славне.	Раздѣли море на три поприща и сухо шествиѥ ꙗви новымъ людемъ си, иже жажею пѧлѫщь вшедъше съ похвалою, обрѣтоша прѣчьстноѥ его тѣло въ оуготованѣи ѥму хлѣввинѣ, ѡ бога положено въ рацѣ мраморѧне.	Прими, златозарне прѣмѫдре, имже възвесели сѧ молебнѫѫ пѣсьнь възвращениꙗ мощеи ти ꙗко ѕдиви Христосъ подвизание твое, соухо шествѣе даж до гроба ти скозѣ море, имже възвесели сѧ вѣ вселенна, приемлѫщи цѣлебныѧ дары из гроба ти.[16]

[15] Славянските цитати са по Скопския миней от XIII в., а гръцките — по издание на минея за месец ноември, Венеция, 1801, с. 195, кол. 1. Те се срещат също в гръцки ръкописен миней от XVI в., с. 427—446, № 399 от сбирката на Църковния историко-археолог. музей — София.

[16] Б. Ст. Ангелов, пос. съч., с. 16; В. Щепкин, Библиографические материалы, собранные А. Н. Поповым. Чтения ОИДР, 1889, кн. III, с. 75; Йорд. Иванов, пос.съч., с. 392—393.

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

Важно съображение за тезата, че Климент Охридски е съставил канона в чест на Климент Римски, която сега считам за по-правдоподобна, е отражението на разказа за забравеното дете в морето, намерено на следващата година не само живо, но и пораснало. Откриването на Климентовите мощи се превърнало в голям църковен празник, провеждан ежегодно. На този празник са „ставали" според църковните предания разни чудеса, едно от които е чудото с детето. Няма точни вести кога се е появило преданието за това чудо, но то ще е възникнало рано, защото е намерило отражение в канона на светеца и в похвалата му, написана от Климент Охридски.[17] За общите елементи между „Херсонска легенда", „Канон на Климент Римски" и кратката службица на Климент Римски стана дума по-напред.

И така налице е преливане на вести от едно съчинение в друго, независимо от това кой е негов автор, на което обстоятелство впрочем през средновековието не се държи толкова много. Основен източник е безспорно „Херсонска легенда" и след това Климентовият канон. И понеже този канон има текстуална връзка с „Похвала на Климент Римски" и особено голяма стилно-езикова близост с похвалните слова на Климент Охридски, дали не може да се говори по-определено вече за това, че К л и м е н т О х р и д с к и е а в т о р н а К л и м е н т о в и я к а н о н? Съображението, че авторът на канона говори като очевидец на събитието, не е пречка, тъй като се приема, че Климент Охридски е придружавал своите учители в тяхната важна хазарска мисия. При такова предположение живият лиричен тон на съчинението става по-обясним. Климент Охридски, добре познаващ произведенията на Кирил Философ, посветени на Климент Римски, е написал необходимия за църковна прослава канон на Климент Римски, използувайки съответните творби на своя любим учител. По такъв начин той най-добре може да отбележи големите заслуги на учителя си по откриването на мощите, толкова повече, че обилно използува неговите творби за същия светец. Климент Охридски е имал и друго основание да се чувствува длъжен за съставяне служба на Климент Римски — в науката се приема, че монашеското име К л и м е н т той е взел тъкмо по повод намирането мощите на Климент Римски. Съвкупността от всички тези обстоятелства подтиква и вдъхновява Климент Охридски

[17] За тези и други легенди, свързани с Климент Римски, както и тяхното разпространение в старославянските литератури, вж. посочените трудове на Иван Франко.

да се заеме със съставянето на въпросния канон, за чието написване използува гръцки извори и творенията на Кирил Философ. По-късно вероятно той написва и своята „Похвала за Климент Римски“, показваща не случайна връзка с канона; след време се появяват извлеченията от канона, известни като службица на Климент Римски, както я знаем по двата нейни преписа.

Ранна служба на Климент Римски е позната по руски пергаментен ръкописен миней от XI в. (1097 г.), чийто текст Ягич изцяло обнародва.[18] Друг препис от същата редакция имаме пак в пергаментен миней от XII в., № 436 (161) на Синодалната библиотека, за който съобщават Горски и Невоструев.[19] Ягич изрично посочва, че този ръкопис в съпоставка с минея от 1097 г. „передает полный текст за исключением нескольких листов в начале“[20]. Съпоставена с Климентовия канон по Скопския миней от XIII в., тази редакция показва значителни отклонения. Преди всичко в руския ръкопис има означение за чествуване под 25 ноември на трима светци — Климент Римски, Петър Александрийски и мъченица Екатерина, за всеки от които след общите начални стихири има отделен канон — първо за Петър, после за Климент и Екатерина. В Скопския ръкопис е означено чествуване само на Климент и Петър, за които има общ канон, с преплитане на тропарите, повечето от които са за Климент Римски. Няколко стихири са еднакви в двата канона, без напълно да се покриват езиково. Ще приведа само началните думи на някои от тях, които възхождат към гръцки извор: 1) Рѫкоѭ бжиѥѭ помазавь сѧ вь сѫтьство; 2) Петроу врѣховномоу оученикъ, ѿче, бывь; 3) Ꙗко свѣтлоѥ сл҃нце ѿ запада вьсиꙗ, ѿче; 4) Ꙗко многоплоднаꙗ лоза на земли распрострѣть сѧ; 5) Сщеньнааго наречениꙗ хв҃оу стадоу пастире бысть.[21] Важно е, че по руския миней всички те се намират във вечерните стихири на службата, а не и в канона, както е по Скопския ръкопис.

Руският препис от XI в. подсказва, че службата на Климент Римски има значително по-ранен произход. Славянският превод на минея по думите на Ягич е направен вероятно в края на X или в течение на XI в.[22]

Наличието на стихири, възхождащи към гръцки извор, опре-

[18] В. Ягич, пос. съч., с. 4.
[19] Горский и Невоструев, пос. съч., с. 32.
[20] В. Ягич, пос. съч., с. XLII.
[21] Б. Ст. Ангелов, пос. съч., с. 10, 12; Ягич, пос. съч., с. 448, 446.
[22] В. Ягич, пос. съч., с. 515.

делено свидетелствува, че в гръцката богослужебна книжнина вече е имало песнопения в чест на Климент Римски. Защото, както и по-рано казах, гръцките ръкописи от по-ранно време, дори от XI—XII в., не съдържат такава Климентова служба, каквато срещаме в старославянски ръкописи. В този случай интересна и важна е констатацията на Ягич: „Такие древние тексты греческих служебных миней, как напр. синайские, о которых рассказывает профессор Н. П. Кондаков (....) или криптоферратские, о которых писал в свое время Тоскани (....), мне конечно не были доступны для сличения; те же греческие рукописи, которыми я мог пользоваться по библиотекам С.-Петербурга, Москвы, Вены, Венеции, представляют, как оказывается, уже очень значительные отступления, хотя иные из них, напр. одна московская, временем написания довольно близко подходят к славянскому переводу. Однако ни об одном греческом тексте из тех, которые были у меня под руками, нельзя утверждать, что он старше славянских переводов, легших в основании нашего издания."[23] Оттук естествено следва, че славянската служба на Климент Римски е дело на славянски книжовник, по-точно на старобългарски книжовник от IX—X в., добре запознат с духа и фразата на служебните минейни съчинения в гръцката литература, по-специално с песнопенията в чест на Климент Римски.

И така материалите говорят за наличие на две старинни славянски редакции на службата на Климент Римски. Днес определено не може да се каже кога са възникнали и коя е по-старинна. Безспорно е, че през XI в. вече е засвидетелствувана една от тях, именно редакцията по руския миней, която безусловно на свой ред възхожда към ранно време. От своя страна тя показва връзка с редакцията по Скопския миней, чието времепоявяване също не е ясно. Може да се допусне, че и двете редакции се коренят в друга, непозната сега първична редакция на Климентовата служба, от която после са заемали отделни стихири съставителите на новите редакции. Тъкмо тази непозната в цялост първична редакция ще е дело на Климент Охридски, който при нейното съставяне използува не само гръцката богослужебна книжнина, но и творби на своя учител Кирил Философ, по-специално неговата „Херсонска легенда" и химна за Климент Римски. Добро доказателство за това е наличието на стихирата „Не wврати посраменьныѫ, Клименте, вероѫ припадаѫщихь къ твоѥмоу гробоу. . ." Както

[23] В. Ягич, пос.съч., с. 515.

вече е известно, тя се намира в „Херсонска легенда“ и в Климентовия канон по Скопския миней, а липсва в по-старинния по време руски миней от XI в.

Този и други пасажи говорят за комбиниране от някаква друга редакция, фактически първична. И други елементи на скопската редакция говорят за по-старинна редакция — тук преди всичко езикът е по-старинен, със запазване на типично български езикови белези; второ — разказът е по-раздвижен, напомнящ за стила на Климент Охридски.

Липсата на синаксарно (кратко) житие на Климент Римски след шестата песен на неговия канон е важно доказателство за старинния произход на познатите славянски служби на светеца. „Приведенные примеры доказаывают — пише Ягич, — что в древнейших минеях, судя по славянским переводам XI—XII века, греческим же источникам XI и должно быть X века, считалось правилом не нарушать состава канона: его девять песнь (на деле бывает только восемь, потому что вторая песень почти всегда отсутствует) представляют главную часть текста службы, не прерываемую ни седальнами после третьей, ни кондаками и икосами после шестой песни. Точно так в древнейших минеях нет синаксаря или проложного сказания после шестой песни.“[24]

Не е изключено впрочем в редакцията по преписа от XI в. да имаме първичния текст на службата за Климент Римски, написана от Климент Охридски. Аргументи за това са: 1) тук Климентовият канон е пълен и обособен, а не както при Скопския миней, дето е преплетен с песнопения за Петър Александрийски; 2) налице са известни стилно-езикови близости с творби на Климент Охридски. Отделен е въпросът, въз основа на сега познатите данни и обстоятелства из живота и творчеството на Климент Охридски бихме ли могли да считаме въпросния канон като негово дело или като творба, в чието съставяне той е взел дейно участие. Допълнителен аргумент в полза на Климентовото авторство може да бъде и това, че той е написал похвала на Климент Римски, показваща известна връзка с канона. Похвалата е израз на подчертан интерес към живота и делата на прославения черковен деятел,с които Климент Охридски добре се е запознал. Това фактическо положение освен други субективно творчески подбуди е естествена предпоставка видният старобългарски кни-

[24] В. Ягич, пос. съч., с. LXVII.

жовник да се заеме с написването на служба в чест на Климент Римски, чието име и той самият носи. Още едно обстоятелство определено говори за ранен произход на службата—от редица изрази се вижда добре,че нейният автор изхожда от Цариградската църква, без обаче някъде да се противопоставя на Рим, без да намеква дори за някаква скрита вражда между двете църковни християнски средища. Подчертано е друго чувство у автора — добри отношения и общи действия за разпространяване и укрепване на християнската вяра. Ярък изразител на тази линия на единодействие е според автора Климент Римски, представен като прочут светец, който като „слънце ѿ запада вьсиѣ, ѿчє, землѧ просвѣщаѥ зарѣѥ оучениѣ ти и разумомь свѣтло. Дошьдь же вьсточниѣ страны, тръблажене, заиде оумръщвѣѥмь и вьсиѣ." Впрочем при разглеждането на този въпрос следва да се помни следната фраза в обширното Климентово житие, написано от архиепископ Теофилакт Охридски: „Той богато снабдил църквата с псалмоподобни песнопения, едни от които са съставени за много от светиите, а други пък, молитвени и благодарствени, са в чест на всенепорочната божия майка."[25] Дадено е само едно уточняване — песнопения за Богородица, а всички останали съчинения от този род са споменати общо като песнопения в чест на светиите. Основателно е да предположим,че между тях ще са били каноните за Кирил и Методий, Климент Римски, Димитър Солунски и др., за които видният старобългарски книжовник написал други творби — жития и похвални слова. Напълно естествено е да им съчини и песнопения, за които става дума в гръцкото му житие.

Разбира се,изказаната тук теза се нуждае от допълнителна аргументация, която може да се развие главно в две насоки: 1) изнасяне на нов изворов материал из старите славянски ръкописи, свързан с прославата на Климент Римски; 2) необходимо е да се направи по-пълна съпоставка — текстуална и стилно-езикова — с познатите творби на Климент Охридски. Това може да бъде предмет на друго специално занимание.

IV

Видният римски черковен деятел Анастасий Библиотекар в писмото си до велетрийския епископ Гаудерих известява, че Константин-Кирил Философ написал три съчинения, посветени на Кли-

[25] Теофилакт Охридски, Житие на Климент Охридски. Превод от гръцкия оригинал, увод и бележки от Ал. Милев, С., 1955, с. 77.

мент Римски по повод откриването и пренасянето на мощите му, а именно кратък разказ за откриването на мощите (brevis historia), тържествена реч (sermo declamatorius) и химн в чест на светеца. Написани на гръцки език, съмнение не може да има, че тези Кирилови творби са били преведени на старобългарски език и са били добре познати на учениците му както в оригиналния им текст, така и в превод. В осма глава на Кириловото житие авторът изрично отбелязва, че разказваното от него е взето от съответния книжовен труд на Кирил Философ: „якоже пишеть въ обрѣтении его". Кириловите съчинения — разказът и тържественото слово (brevis historia и sermo declamatorius) — са познати на старобългарски като „Слово на пренесеніе мощемъ преславнаго Климента" независимо от това, че то едва ли предава изцяло първоначалния гръцки текст (въпросните Кирилови творби не са познати нито на гръцки, нито на латински език, а само на старобългарски).

Третото произведение на Кирил, посветено на Климент Римски — химнът — е съвсем непознато. За него знаем само това, което Анастасий Библиотекар съобщава: „Впрочем в гръцките училища се преподава това, което този наистина дивен философ тържествено е приложил към химнологията на всемогъщия бог в чест на откриването на светите мощи. Но аз изпращам в услуга на твое светейшество и две негови прославени съчинения, именно кратка повест и едно тържествено слово, преведени от мене на неодялан език, далеч отстъпващ на неговото бляскаво красноречие, мислейки, че трябва да прибавя за пояснението на неговите (Климентовите) паметници нещо откъслечно, което ще бъде изгладено от валяка на твоя разсъдък. А свитъкът на химна, който този философ издаде в слава божия и на блажения Климент, аз не се реших да преведа, защото, ако се преведе на латински, ще се появят някъде по-малко срички, а другаде повече, което ще направи ритъма на песента неудобен и неблагозвучен. Но ако и това ми бъде възложено от тебе, желаний мъжо, аз с божия помощ ще пристъпя и към него."[26]

Не може да се допусне, че такова важно произведение на Кирил Философ, основоположника на славянската писменост, е останало непознато и непреведено на старобългарски от неговите достойни последователи, усвоили най-хубавото в апостолското му и книжовно дело, усвоили и продължили традициите му. Друг

[26] Е. Георгиев, Кирил и Методий, основоположници на славянските литератури, С., 1956, с. 77—78; латинския текст вж. у Ал. Т.-Балан, Кирил и Методий, II, С., 1934, с. 246, § 4.

е въпросът за достойнствата на този превод — дали е той буквален, дума по дума (срещу която практика Йоан Екзарх основателно реагира), или по-свободен и художествен, съобразен с възможностите на все още развиващия се български литературен език.

Основание да смятам, че химнът за Климент Римски от Кирил Философ е бил преведен на старобългарски, ми дават следните факти:

1. В старите гръцки агиографски сборници от IX—XI в. „не се говори за откриване на мощите на св. Климент Римски и за пренасянето им в Рим. Изобщо не се споменава за това откритие в месецословите на Цариградската църква, поради което и в много руски месецослови през XIV и XV в. не се посочва то. . . Ако Цариградската църква не е ознаменувала с определен богослужебен помен намирането на мощите на св. Климент Римски, това ще се е дължало на тогавашната остра разпра между патриарх Фотий и папа Николай I. Цариградската църква не е отдавала особено значение на откритата от Кирил римска светиня, за да не би да се засили папската претенция над Източната църква."[27]

2. Това принципно отношение на патриаршията намира отражение в гръцката литература, която познава съчинения за римския светец от по-късно време, каквото е например Климентовото проложно житие в Менология на император Василий II.[28] Обаче отделни песнопения за Климент Римски, съчетани с песнопения за други светци, честувани заедно с него, е имало и порано. Така постепенно се оформя гръцкият канон за Климент (края на X — началото на XI в.).

3. Двете старинни славянски редакции на канона не се срещат в древни гръцки ръкописи, с други думи казано, гръцкият канон не се покрива със славянския канон за Климент Римски.

4. Отделни песнопения в двата канона — гръцкия и славянския — съвпадат напълно или се приближават. Това свидетелствува за зависимост на славянския от гръцкия текст, която зависимост може да иде пряко от гръцката редакция на канона или да възхожда също така пряко към друг извор, общ за славянския и гръцкия канон.

5. Най-вероятно е този общ гръцки извор да е бил химнът за Климент Римски, бележитата поетична творба на

---

[27] Ив. Снегаров, Неиздадени старобългарски жития. I. Проложно житие на Климент Римски, Годишник на Духовната академия, III (XXXIX), 1953—1954, с. 154—155.

[28] То има и старобългарски превод, издаден заедно с гръцкия текст от Ив. Снегаров, пос. съч., с. 156—157.

Кирил Философ. Тази творба, запазена заедно с другите му съчинения в патриаршеския архив, е била позната не само на неговия учител и покровител патриарх Фотий, но и на други културни дейци от онази епоха. И когато Цариградската църква е трябвало да отрази в своята практика честуване на прославения римски светец, покрай другите извори тя ще е използувала и съответните съчинения на Кирил Философ, виден неин деец на Изток и Запад. Те са автентични творби, пряко свързани със събитието, и най-важно — написани са от талантлив писател, изразил в тях дълбоки чувства и мисли. Напълно естествено е патриаршията да използува за своите цели преди всичко въпросните Кирилови творби. Доколко и как е станало това използуване, засега не знаем нито по отнсшение на разказа и тържественото слово, нито по отношение на химна. Не е изключено обединяването на първите две произведения, познати днес като „Слово на пренесеніе мощемъ преславнаго Климента", да е станало първоначално в гръцката книжнина, а после да е преведено на старобългарски. На този факт може би се дължи до известна степен усложнената и не винаги ясна фраза на „Херсонска легенда", която представлява немного умела компилация. Това впрочем се подкрепя и от някои изрази на легендата. Едва ли можем да допуснем например, че Кирил би нарекъл съчинението си „высока҃а бесѣда". Също така може би не е случаен фактът, че „Херсонска легенда" е позната по късни преписи — едва от XV—XVI в.

Тъкмо по повод на необходимостта от въвеждане на църковни песнопения за Климент Римски патриаршията е прибягнала до използуване на готовия негов химн от Кирил, съвсем подходящ за целта. Използуван изцяло или отчасти, той вече навлиза в църковната богослужебна традиция, започва нов живот, към него се прибавят или отпадат някои пасажи. Така неусетно той прераства в канон на Климент, я д р о н а к о й т о е х и м н ъ т.

6. Характерът на общите песнопения в гръцкия и славянския Климентов канон също подсеща за химна. Те имат твърде приповдигнат тон, поетичен изказ, напомнящ за Кирилова фразеология, особено в „Херсонска легенда".[29]

7. Авторът на канона заема един пасаж от „Херсонска легенда", за който бе дума по-горе, започващ така: „Не ѹврати посраменьныѫ, Клименте. . . " (вж. с. 29). Е. Георгиев основателно допусна, че въпросният пасаж е зает от химна.

[29] Б. С т. А н г е л о в, пос. съч., с. 17; А. Т.-Б а л а н, Кирил и Методий, II, с. 127.

8. Щом Кириловото съчинение за Климент Римски, известно на старобългарския книжовник под наслов „обрѣтеніе“, е било преведено, защо да не допуснем, че е бил преведен също и химнът? Старобългарската книжнина в своя начален период не е богата нито с оргинални, нито с преводни произведения; тя се нуждае не от ограничаване, а от обогатяване на продукцията. Първите старобългарски книжовни дейци са особено задължени към паметта на Кирил, за когото говорят с такъв голям пиетет; укрепвайки и доразвивайки делото му, те са длъжни преди всичко да преведат неговите съчинения. Оправдана е мисълта, че тези Кирилови творби са били преведени на старобългарски, включително и химнът. Впрочем за такъв превод определено става дума в Пространното житие на Кирил, дето се казва дори, че преводът е извършен от брат му Методий. Съкратено предавайки хазарската мисия на Кирил и Методий, авторът на житието (той е Климент Охридски) пише: „Ѡ многа же се мы оукращьше, въ малѣ положихомъ селико памети ради. А иже хощеть с ъ в р ь ш е н н ы и х ь сихь бесѣдь искати истыхь, въ книгахь его обрещеть ѥ, ѥлико прѣложи оучитель нашь арьхиѥпископоупь Меѳодиѥ, раздѣль ѥ на осмь словесь, и т о у о у з р и т ь с л о в е с ь н о у с и л о у Ѡ божиѥ благодѣти, ѩко и пламень горещь на противьныѥ“[30]. От тази важна фраза узнаваме преди всичко, че Методий е превел Кириловите съчинения, разпределяйки ги в осем творби.[31] Значи те са станали достояние на старославянския читател, използувани от него по различни поводи, най-често като лично четиво. Особено важен е обаче изводът, че Климент Охридски (автор на пространното Кирилово житие) знае тези съчинения, знае, че те са написани от Кирил на гръцки език и че са преведени от брат му Методий на старобългарски език. Това знание е естествена предпоставка то да проникне под една или друга форма в книжовните занимания на Климент Охридски. Такова въздействие, както вече посочих, съзираме в някои творения на Климент. В житието на Кирил например има един пасаж (глава VIII), разказващ за откриването на мощите, който определено върви по „Херсонска легенда“, предава моменти от нея (глави III, IV, V).[32]

Такова въздействие трябва да съзираме и в канона на Климент

[30] А л.-Т. Б а л а н, Кирил и Методий, I, С., 1920, с. 52.

[31] Е м. Г е о р г и е в се спря по-подробно на този въпрос и направи опит да уточни състава на въпросните осем Кирилови съчинения — вж. издирването му «Книгите» на славянския просветител Константин-Кирил, преведени от неговия брат Методий на славянски (старобългарски) език. Сп. Slavistična revija, Ljubljana, X, 1957, св. 1—4, с. 119—128.

[32] А л. Т.-Б а л а н, Кирил и Методий, I, с. 42, II, 124, 125, 126.

Римски, основно ядро в който ще е Кириловият химн за същия светец.

Догадка относно проникването на Кириловия химн за Климент Римски в други съчинения изказа преди няколко години Е. Георгиев. Той пише: „Изнесеното съвпадение ни позволява да отидем и по-далече: да попитаме дали в службата (става дума за кратката службица на Климент Римски — бел. Б. А.), която съдържа приведения пасаж, не се намира голяма част или дори целият химн в чест на Климент, написан от Кирил и посочен в писмото на Анастасий."[33] Следва да се уточни, че у него става дума за проникване на химна в „Херсонска легенда" и в кратката Климентова служба, съчетана с честуване на българския цар Петър и позната по два преписа от XIII и XIV в. Той не говори за такова проникване в канона за Климент Римски, съдържащ същия тропар; както вече посочих, двете древни славянски редакции на този канон имат някои успоредици с гръцкия канон.

Въз основа на изнесените дотук факти и съображения не ще ли бъдем близко до истината, ако приемем не само това, че Кириловият химн за Климент е бил преведен, че той е повлиял и проникнал в някои старославянски творби, но и това, че е съхранен (изцяло или отчасти) в познатите ранни старобългарски редакции на канона за Климент Римски? Изказаната теза може би се нуждае от още аргументация, но струва ми се, че изобщо не бива да отхвърляме възможност за пряко проникване на химна в канона или за негово въздействие. А всичко това е особено правдоподобно, като се вземе под внимание обстоятелството, че Климент Римски е бил силно почитан светец във Великоморавия, дето били издигнати много черкви в негова чест, за някои от които дори се смятало, че са построени от Кирил и Методий. Дали тук, във Великоморавия, не е направен преводът на химна?

Изхождайки от общността на някои песнопения в гръцкия и славянския канон на Климент Римски, съобразявайки се с високата поетическа оценка на Кириловия химн за светеца, дадена му от Анастасий Библиотекар, и с известни особености на Кириловата фразеология, би могло да се направи опит за възстановяване на химна или по-точно на отделни негови части. Това предстои да бъде направено в науката, като се приведат повече вести от стари гръцки и славянски ръкописи.[34]

[33] Е. Георгиев, Кирил и Методий, основоположници на славянските литератури, с. 86—87.

[34] Б. Ст. Ангелов, Кириловият химн в чест на Климент Римски. Сборник «Константин-Кирил Философ», С., 1971, с. 255—269.

От научно преразглеждане се нуждае и въпросът за авторството на един старобългарски канон в чест на Димитър Солунски. Спор не може да има по ранното възникване на това съчинение, което по съдържание и стилни обрати показва голяма близост с най-ранните произведения на старобългарската литература, със съчиненията от кирило-методиевския кръг, към който естествено спадат и творбите на Климент Охридски. Тъкмо тази близост е основна пречка при разискване на въпроса за автора на канона. А този въпрос, макар че има вече столетен живот, все още не е разрешен. Изказани са три мнения: 1. Канонът е творба на Кирил и Методий. 2. Канонът е творба на Методий. 3. Канонът е съчинение на Кирило-Методиев ученик, най-вероятно Климент Охридски. За отбелязване е тоя факт — всички български учени считат Методий за автор на канона. У нас това мнение първо бе лансирано от Йордан Иванов, изказано в кратката му статия „Нови вести за Кирил и Методий.“[35] Първата бележка на статията носи наслов „Канон на св. Димитрия Солунски от Кирила и Методия“, който наслов съвсем ясно определя схващането на автора по въпроса. Авторът изтъква, че освен гръцките канони за Димитър Солунски от Теофан и Георги Скилица в старославянските ръкописи „е запазен и един оригинален старобългарски канон за същия светец“. Съставът на славянския канон е различен от гръцките канони, особено в неговата историческа част — деветата песен, най-важната във всеки канон. Понеже въпросната статия е малко достъпна, особено за учени от чужбина, ще си позволя да приведа значителна част от нея. Авторът така синтезира своите наблюдения: „Три преписи от тоя канон от XI и XII в. се пазеха преди руската революция в Москва и Петербург, а четвърти препис от XIII в. намерих в ръкописното отделение на Софийската народна библиотека. Съставът на тоя канон е различен от гръцките канони на св. Димитрия. В него има историческа част, която явно говори за неговото авторство. Между известните и предполагаеми книжовни трудове на Кирил и Методий в новата научна литература

[35] В. «Зора», бр. 5404 от 3. VII. 1937 г. Й. Иванов преди Девети септември още беше завършил обширно проучване върху канона, който тъкмеше да издаде в книгата си «Студии и бележки по старобългарската литература». По въпроса той направи доклад в Историко-филологическия клон на БАН. За съжаление този труд не се появи на свят, а още повече трябва да се съжалява, че той не се намери в сега познатия му и оцелял архив. Издирването му обаче би трябвало да продължи.

тоя канон не се поменава. Не е поменат той и в най-пълната засега библиогрфия по кирило-методиевския въпрос, съставена от проф. Г. Илински, с допълнения от професорите Попруженко и Романски, издадена неотколе от Българската академия на науките, при все че още в 1865 г. да бе обърнал на него внимание Погодин, а в 1917 г. да излязоха посмъртните бележки на Горски и Невоструев за същия паметник. Не поменава и Ягич, който, ако и да бе обнародвал текста на канона, но не се досети,че има работа с дело на Кирил и Методий.

А малкият канон е сияен труд на солунските братя. В него те, в деня на св. Димитриевата памет, като си спомнят за родния си град и за черковните тържества около гроба на солунския мъченик, на които те не могат да присъствуват, защото са били повече нейде в Моравия и Панония, подложени на унижения и преследвания от латино-немското духовенство, тъжат за родината и се молят на светеца да се застъпи за тях, та да могат един ден да се върнат в Солун и да се поклонят на светите останки на светеца. Канонът е възвишена духовна музика, с дълбоко искрено чувство, устремено към св. Димитрия, към бога и към града Солун. Тая тъга за Солун е силно изразена особено в деветата песен на канона.

Ето част от тая песен в новобългарски превод:

„О, Димитрие мъдри, като предстоиш светло пред божия престол, недей ни забравя, моли се за нас — окаяните, които, странници в тая земя, съзерцаваме днес твоите велики дела и те възпяваме, надявайки се силно на твоето застъпничество.

Чуй сега, славни Димитрие, твоите бедни раби и се смили за тях: ние сме се отлъчили далече от твоя светъл храм, но сърцата ни горят и дълбоко копнеем да се поклоним един ден на твоята черква, с твоите молитви.

Защо, о мъдри Димитрие, само ние, твоите бедни раби, да сме лишени от твоята красота и от любов към създателя да бродим из чужди страни и градове и да страдаме от суровите войници на триезичниците и еретиците?“

Питане е, кой е бил автор на канона: Кирил или Методий, или и двамата? С положителност не може да се отговори на този въпрос. В полза на Кирил говорят данните, че той още от младини е обичал и учил наизуст духовните стихове, например тия на Григорий Богослов, че по-късно сам е писал химн в чест на св. Климента, папа Римски. В полза на Методий пък идват някои биографски вести, според които Методий след смъртта на брат си бивал преследван, унизяван, съден от триезичниците и затворен нещо две и половина години в Бавария. В същност и Кирил е

бивал нападан от триезичниците във Венеция или, както казва неговото житие: „Събраха се срещу него епископи, попове и монаси като врани на сокол и дигнаха триезичната ерес. . .“ От друга страна, знае се, че Методий, като довършил на старини превода на Св. писание, а това било на Димитровден, отслужил паметта на св. Димитрия Солунски. Канонът, пян на този ден, ще да е бил гореспоменатият. Но той е бил съчинен може би още по-рано от Кирил и пян всяка година от солунските братя и техните ученици на тоя светъл за тях празник. Ето защо при липса на по-точни данни най-правилното е да смятаме нашия канон к а т о о б щ о д е л о на двамата братя и да го поставим в реда на техните книжовни трудове.“

Това мнение после възприеха Минко Генов[36], Георги Константинов[37], В. Сл. Киселков[38]. Според Киселков „най-вероятно канонът да е бил написан от св. Кирил в деня или за деня на солунския чудотворец“. Емил Георгиев на свой ред направи друго уточняване в тезата на Йордан Иванов. Противно на последния, който повече е склонен да счита канона като обща Кирило-Методиева творба, противно и на Киселков, според когото по-вероятен автор е само Константин-Кирил, той мисли, че канонът на Димитър Солунски е писан само от Методий. За всичко това подсказва още самият наслов на изследването му — „Една ценна творба на славянския просветител Методий и неговите ученици.“[39] Основание за това му дават някои пасажи в стари славянски книжовни паметници. В пространното Методиево житие (глава XV) например се казва: „Оконьчавь же достоиноую хвалоу и славоу богоу въздасть, дающемоу таковоу благодать и поспѣхъ; и сватоѥ възношениѥ таиноѥ съ клиросъмь своимь възнесъ, с ъ т в о р и п а м я т ь с в я т а г о Д и м и т р и я.“ Подобна вест има и в общата Кирило-Методиева похвала, в която за дейността на Методий в Моравия се казва: „црькъви пѣсньми оукраси и пѣнии доуховъными“. Вземайки под внимание тези вести, Е. Георгиев заключава: „Явно канонът на св. Димитър е възникнал във връзка с поменатия в житието помен. . . След тъй ясното посочване на житиеписеца можем да определим доста точно времето, в което е възникнал

---

[36] М. Г е н о в, Начало и разцвет на българската литература. Първо българско царство, С., 1937, с. 15—16.

[37] Г. К о н с т а н т и н о в, Стара българска литература, С., 1946, с. 55—56.

[38] В. Сл. К и с е л к о в, Славянските просветители Кирил и Методий. С., 1946, с. 348.

[39] Сп. Език и литература, III, 1948, кн. 2, с. 89—92.

канонът: последните 2—3 години от живота на Методий, който, както е известно, умира в 885 г., а се заема и извършва превода на библейските книги в периода от 882 до 884 г."[40] Към неговото мнение се присъедини и П. Динеков, според когото „с по-голяма вероятност ще трябва да се приеме Методиевото авторство на един химн (канон) в чест на Димитър Солунски (запазен по твърде ранни преписи — от XI и XII в.)"[41]. Такова съгласие изказах и аз в книгата си „Из старата българска, руска и сръбска литература" (кн. I, с. 22).

Противно на мнението на българските учени в чуждестранната наука доминира друго схващане, а именно, че канонът за Димитър Солунски е произведение на Кирило-Методиев ученик, като понякога направо за автор се сочи Климент Охридски. Такова предположение изказват твърде рано Горски и Невоструев, чийто труд излиза едва през 1917 г.: „Составитель сего канона, принимая живое участие в праздненстве Фессалоники, месте страдания св. великомученика Димитрия, в тоже время говорит о своем удалении от светлого храма его, о своих странствиях по чужим землям и городам, и жалуется на еретиков-треязычников. Известно, что в древних житиях св. Кирилла и Мефодия ересию треязычников называется учение латинского духовенства, которое препятствовало успехам греческих проповедников в землях славянских, переводивших богослужебные книги на славянский язык. По этим соображениям сей канон св. Димитрию можно относить ко времени действования двух солунских урожденцев Кирилла и Мефодия, или учеников их в Моравии или Болгарии."[42]

Видните руски слависти А. И. Соболевски и Н. Л. Туницки са категорични по въпроса — за тях авторът на канона е ученик на Кирил и Методий или дори само на Методий. Туницки пише: „В славянском каноне св. Димитрию Солунскому, в некоторых местах отличном от греческого, есть два тропаря, составленные учениками Мефодия присолунского происхождения. В них выражается скорбь по поводу отдаленного странствования и томительное желание снова видеть храм св. Димитрия."[43]

---

[40] Ем. Георгиев, пос. съч., с. 90.
[41] П. Динеков, Стара българска литература, част I, С., 1950, с. 45—46.
[42] А. Горский—К. Невоструев, Описание слав. рукописей. . . , III, 2, М., 1917, с. 21.
[43] Н. Л. Туницкий, Св. Климент, епископ словенский. Его жизнь и просветительная деятельность, Сергиев Посад, 1913, с. 79.

Като прави кратък библиографски преглед на писаното върху канона на Димитър Солунски, Димитър Чижевски в най-ново време също приема канона за творба на „прогонените ученици на Методий“[44]. Той дори, като коригира една мисъл на Туницки, склонен е да приеме, че въпросната добавка на тропара в Постния триод (по среднобългарски ръкопис от XII в., № F. п. I 74 на Публичната библиотека „Салтиков-Шчедрин“ — Ленинград) е извършена от Климент Охридски, за когото има изрична вест, че е превел „Цветният триод“.

По-обстойното запознаване с произведенията на Климент Охридски дава, мисля, достатъчно основание да бъдем по-определени относно авторството на канона в чест на Димитър Солунски и за такъв автор да считаме Климент Охридски — талантлив и много продуктивен български писател през IX—X в., предан последовател на Кирил и Методий. В подкрепа на тая теза би могло да се изнесат някои вести и съображения.

1. Много от учените, които са писали за канона — А. В. Горски, К. Невоструев, В. Ягич, А. И. Соболевски, Н. Л. Туницки, Йорд. Иванов, Д. Чижевски и др., — дебело подчертават липсата на такава редакция на текста в гръцките ръкописи, каквато е славянската редакция на Димитровия канон, познат по няколко старинни преписа. Този факт определено насочва към предположението, че канонът е старославянска книжовна творба, възникнала в най-ранния период от развитието на старобългарската литература, тясно свързан не само с общите характерни черти на кирило-методиевския книжовен кръг, но и с преките възпоминания за Кирил и Методий.

2. Както свидетелствуват някои книжовни паметници, Кирил и Методий обичат родното си място Солун, тачат неговата слава и неговите светци. Напълно естествено е тези техни мисли и чувства да обхванат и учениците им. Това за тях е толкова повъзможно и естествено, като се вземе под внимание не само древната слава на Солун като християнски център, но и фактът, че там са родени Кирил и Методий, бележити църковни и културни дейци, чието дело е нов венец към славата на древния апостолски град. Те живеят с мислите и стремежите на своите учители, заедно с тях твърдо отстояват идеите им, разпространяват ги с лична проповед и книжовни занимания, стоически понасят ударите на врага. Тези техни чувства правдиво са изразени от архиепископ

[44] D. Čyževskyj, Neue Lesefrücht. — Zeitschrift für Slavische Philologie. Band XXIV, Heft I, Heidelberg, 1955, c. 79—81.

Теофилакт Охридски, когато пише, че преследваните във Великоморавия ученици на Кирил и Методий „закопнели за България, за България си мислели и се надявали, че България е готова да им даде спокойствие". Едва ли може да има съмнение в това, че когато са мислели за България, те са имали пред вид и Солун, родното място на славните им учители, прославено огнище на новата славянска писменост, така рязко обновила живота на някои славянски народи, поради което именно толкова жестоко е подхвърлена на отрицание, преследване и унищожаване. Изобщо ранни славянски извори говорят за специално разпространение на култа към Димитър Солунски, стоящ в безспорна връзка с дейността на Кирил и Методий всред славяните. Появило се и укрепнало още във Великоморавия, честуването на Димитър Солунски получава голямо разпространение между южните славяни, свидетелство за което са многобройните преписи на съчинения за светеца. както и многото храмове, въздигнати в негова чест.

3. Съдържанието на Димитровия канон, вложените в него чувства определено подсказват, че той е възникнал във Великоморавия още преди разгрома на Кирило-Методиевата апостолска дейност през 885 г. Писан е значи приживе на архиепископ Методий Моравски, който ще да го е прегледал, одобрил и разрешил да се чете в деня на светеца. Методиевите чувства са чувства и на учениците му, особено на онези, които са от Балканския полуостров, дошли с него и с брат му за разпространение на славянската писменост във Великоморавия. Такова схващане за вложените в канона чувства ни осовобождава от преднамерено желание и задължение непременно да считаме канона като творба, свързана с книжовните занимания на Кирил и Методий, поспециално като съчинение на Методий. По-приемливо е предположението, че той, като отразява ярко вълнуващи мисли и чувства на Кирило-Методиеви ученици, странници в далечни чужди земи, е дело на някой от тези ученици.

4. Не е познато нито едно съчинение на Методий, за да сме в състояние да го съпоставяме с канона в чест на Димитър Солунски. Доколкото старите извори говорят за книжовни занимания на Методий, те се отнасят само в областта на превода; говори се за негова активна преводаческа дейност, с която е обогатил много старобългарската литература; негов е също преводът на Кириловите произведения, свързани с мисиите му при сарацини и хазари. Няма конкретна вест за лична Методиева творба, какъвто е случаят с брат му Кирил, с Климент Охридски и други наши стари

книжовници. Следователно никак не е оправдано с такова предположение, каквото е предположението за Методиевото авторство, да разясняваме един познат литературен факт, нуждаещ се от известни уточнявания.

5. Климент Охридски е автор на една похвала в чест на Димитър Солунски — „Климента епископа похвала сѫтомоу и славномоу Христовоу моученикоу и побѣдоносцоу Димитрию мироточцоу". Оттук и естественият извод, че той е най-вероятният съставител на службата на светеца. Добре запознат с живота и подвизите на Димитър Солунски, високо тачен от Кирил и Методий, Климент е най-подходящият автор за такава служба. Тя има твърде ранен произход — позната е по руски препис от XI в. Ясно е, че нейното възникване е станало значително по-рано, още в Кирило-Методиевата книжовна традиция.

6. Канонът в чест на Димитър Солунски показва безспорна стилно-езикова връзка с познати творби на Климент Охридски. Например: Сьвыше трьплетенымь вѣньцемь оувѧзе сѧ..., сиꙗѭ ꙗко сльнце добрыми дѣтельми; Зарѣми доуховьными облиста҆емь, прѣсте҃. . .; Сиꙗѣши въ отечьстви своимь, прѣславьныи мч҃нче Димитрие, ꙗко свѣтлаꙗ деньница. . .; Наоучь сѧ изь млада прѣмд҃рости, подобно створи, прѣмд҃ре; Троици трисвѣтлѣи ꙗко гражданинь трьгоубь ꙗви сѧ намь; Вь славьныи дьнь, празднолюбьци, свѣтло вьзыграимь и оумы своꙗ чьстьно ѡчищаꙗще и вьпиꙗще. . .; ꙗко вь тебѣ вьсиꙗ рогь дрьжавень, Димитрие҃во дьньсь свѣтло҃ трьжьство; Прѣстолоу бж҃ию свѣтлоу прѣдьстоꙗ; Потьщи сѧ, блажене. . ., льсть попираꙗ триꙗзычникъ; Свѣтильникъ свѣтообразень, свѣдению скровище бысть, бж҃ьствьнымъ свѣтомъ сиѧꙗ; Дьньсь сьзываѥть насъ страстотрьпець Христовь Димитрие҃ въ всемирьно҃ трьжьство; Приидѣте оубо, празднолюбьци, свѣтло празноумь въ памѧть ѥго гл҃ще.

Мисля, че изнесените факти и съображения са достатъчни, за да разколебаят тезата, че канонът в чест на Димитър Солунски е писан от Методий Моравски. Според мене тези вести вече дават основание не само за разколебаване на въпросната теза, но и позволяват да считаме старобългарския писател Климент Охридски за автор на канона. При съставянето на канона Климент е използувал не само своята похвала за Димитър Солунски, но и други творби на светеца, широко прилагайки традициите на книжовната школа, основатели на която са учителите му Кирил и Методий.

Върху прочутите похвали на Кирил и Методий е писано особено много, като повечето изследователи приемат Климент за автор както на похвалата на Кирил Философ, така и на общата похвала на Кирил и Методий.[45] Този десетилетен спор обаче все още остава открит за някои учени. У нас Емил Георгиев е един от привържениците на схващането, че Климент е автор само на Кириловата похвала, но не и на общата Кирило-Методиева похвала. Приемайки безспорно старинния произход на общата похвала, той привежда следните три съображения като доказателство за своята теза:

„1. Климент е написал „Похвала на Кирил" и е ма ко вероятно да е написал „Похвала на Кирил и Методий"; по-вероятно е той да е написал още „Похвала на Методий".

2. И стилно, и композиционно „Похвала на Кирил и Методий" твърде малко прилича на Климентовата „Похвала на Кирил". Първата в много голяма степен представя изложение на живота и дейността на Кирил и Методий, докато втората има химничен характер.

3. „Похвалата на Кирил и Методий" показва значителна зависимост от „Пространните жития" на Кирил и Методий и може да се смята, че е била написана от Методиевите ученици — автори на житията, за възвеличаване паметта и делото на великите създатели на славянската черква и писменост, като отпор срещу враговете на последните."[46]

Няма да правя преглед на доводите, изнасяни от различни учени, подкрепящи тезата за Климентово авторство на похвалата в чест на Кирил и Методий. Ще кажа само това, че аргументите на Е. Георгиев са съвсем неразгънати, а следователно и неубедителни. Относно Климентовото авторство те никак не разколебават читателя, добре познаващ похвалата. Защо например „значителната зависимост" на въпросната похвала от „пространните жития" на Кирил и Методий да говори, че тя е „била написана от Методиевите ученици — автори на житията" (макар че и Климент е негов ученик?), а да не подсказва Климент като неин автор? Защо текстуалната връзка между похвалата и „Пространните жития" да не е

[45] П. А. Лавров, Климент епископ словенский. Труд В. М. Ундольского, М., 1895; Václav Vondrak, Studie z oboru cirkevně-slovànského pismenictví. V Praze, 1903.

[46] Ем. Георгиев, Разцветът на българската литература в IX—X в., С., 1962, с. 143.

плод на един и същ автор, за когото много по-лесно е да заеме от свое съчинение при написването на друго свое съчинение, а трябва да се приписва на друг книжовник?

За Климентовите книжовни занимания това е характерна черта, подчертана практика в творчеството му. Той никога не се колебае смело да заеме известен пасаж (по-голям или по-малък) от едно свое произведение и да го внесе в друго произведение. Достатъчно примери изнесе в тая насока В. Вондрак, които са премного убедителни относно Климентовото авторство на общата Кирило-Методиева похвала.[47] Посочената там широко употребяема типична Климентова фразеология, както и съвпадението или сходството на редица пасажи, почерпени из различни Климентови творби, убедително свидетелствуват за негово авторство.

Не е ли по-правилно да се мисли, както впрочем сам Е. Георгиев на друго място в труда си пише, че „Климент е написал похвални слова на солунските братя, а се знае, че онези, които посвещават някому жития, написват му и похвални слова за произнасяне в черквите?“[48] Още приживе на Методий, а вероятно и с неговото голямо съдействие естествено е Климент да напише единична прослава на Кирил Философ. Още по-естествено е след смъртта на Методий той да напише не отделна прослава в негова чест, а обща прослава за двамата велики славянски апостоли, чието дело винаги се е считало общо, винаги се е свързвало общо с имената им. Написал по-рано житие на Кирил, житие на Методий, похвала на Кирил, сега вече пред Климент остава важната задача да завърши този кирило-методиевски цикъл с бележита творба, сияен венец — прослава на великото обновително дело на Кирил и Методий. В него трябва да вложи не само голямата си любов и признателност към безсмъртните учители, но и целия си писателски дар, за да възсияят образите лъчезарно и внушително, да въздействуват дълбоко на читател и слушател, да породят не само чувства на благодарност, но и да укрепват волята за защита на славянската писменост и култура. Поради всичко това общата прослава на Кирил и Методий е доста обширно съчинение, значително по-голямо от единичната Кирилова похвала. В нея Климент свободно черпи градиво из останалите си творби в чест на Кирил и Методий; тя представлява умело направено съкращение от пространните жития и от Кириловата похвала, с подчертана идея да представи славянската писменост като о б щ о д е л о на братята

[47] Примери вж. у V. V o n d r a k, пос. съч., с. 21, 36 и др.
[48] Е м. Г е о р г и е в, пос. съч., с. 128.

Кирил и Методий, която идея се забелязва още в самия наслов: „Слово похвально на памѧть стꙑма и прѣславьнꙑма оучителема словѣньскоу ѩзыкоу, сътворьшема письмены ѥмоу, прѣложьшема новꙑи и ветьхꙑи законь въ ѩзꙑкъ ихъ, блаженномоу Кирилоу и архиепископоу Панонъскоу Меѳодию."

О. М. Бодянски основателно обръща внимание на непосредственото поместване на общата похвала след житието на Методий в най-стария техен препис (XII в.), което обстоятелство „наводит на мысль, что оба они, вероятно, творение одного и того же лица. Вероятность эта обращается в убеждение, если сравним слог того и другого, согласие исторических данных, в них высказанных."[49] След като привежда такива общности, той добавя: „Придайте сюда сходство выражений в послании папы Адриана II-го в обоих творениях. Конечно, в слове похвальном послание это короче; но что сохранилось, то сохранено дословно."[50]

Когато се говори за съчинения, написани от Климент Охридски в чест на Кирил и Методий, винаги трябва да се помнят думите, казани от Теофилакт Охридски в обширното му житие за Климент: „Той си поставил за образец на своя живот великия Методий и се грижел, и се молел да не се измами, когато му подражава. И поставяйки за основа на собственото си поведение неговия живот и дела като на някаква картина от опитен в изкуството си живописец, той усърдно се стараел да изрисува себе си според него. Защото, както никой друг, той знаел живота му, тъй като от младежки и юношески години го придружавал и видял с очите си всичките дела на своя учител."[51] Фразата подсеща не само за задължение на Климент, най-добре познаващ живота и делата му, да напише биография за своя учител, но и да го прослави съвместно с великия му брат.

В края на всички досегашни разсъждения бих желал да приведа само една съпоставка между двете произведения — общата Кирило-Методиева похвала и Методиевото житие, понеже тя особено силно показва пряката връзка между тях. Става дума за писмото на папа Адриан II до моравските князе. Аз вече посочих,

---

[49] О. М. Бодянский, О времени происхождения славянских письмен, М., 1855, с. 43.
[50] О. М. Бодянский, пос. съч., с. 45. По-подробно вж. Климент Охридски, Събр. съч., т. I, с. 415—510.
[51] Теофилакт Охридски, Житие на Климент Охридски. Превод от гръцкия оригинал, увод и бележки от Ал. Милев, С., 1955, с. 77.

е за тази връзка говори Бодянски още през 1855 г. На нея подобно се спира Вондрак, който дава тези цитати из

Кирило-Методиева похвала

Слава въ вышьнихъ богоу и на земли миръ, въ человѣцѣхъ благоволение. Ꙗко ѡ васъ слышавъше доуховьны радости, ꙗже имате на спасение, сълаѥмъ брата нашего чьстьнаго Меѳодиꙗ, свꙗщена на архиепископоупство на страны ваша ꙗкоже ѥсте просили оу насъ, да вы оучить въ ꙗзыкъ, прѣлагаꙗ книгы, да сѧ испълнить пророчьское слово, ꙗкоже рѣша: хвалите господа вьси ꙗзыци и похвалите ѥго вьси людиѥ и вьсꙗкъ ꙗзыкъ исповѣсть ꙗкоже господь Исоусь Христось въ славоу богоу отьцю, аминь.

Вы же, чада възлюблена, послоушаите оучениꙗ божиꙗ, ѥже въ послѣдняꙗ врѣмена предано бысть вашего ради спасениꙗ, да поучающе сѧ разоумьно, плодъ достоинъ сътворите и приимѣте вѣньцъ нетлѣньнъ и въ сь вѣкъ, и въ грꙗдоущии съ вьсѣми сватыими во вѣкы, аминъ.[52]

Методиево житие (гл. VIII)

Слава въ вышьнихъ богоу и на земли миръ, въ человѣцѣхъ благоволение. Ꙗко о васъ доуховьнаꙗ слышахомъ. . . вашего ради спасениꙗ. . . оумыслихомъ. . . послати Меѳодиꙗ, свꙗщьше и съ оученикы, сыноу же нашего на страны ваша. . ., да вы оучить ꙗко же ѥсте просили, съказаꙗ кънигъ въ ꙗзыкъ вашъ. . . да сѧ испълнить книжьноѥ слово, ꙗко въсхвалыть господа вьси ꙗзыци и дроугоиде: вьси възглаголеть ꙗзыкы различьны величьꙗ божиꙗ, ꙗко же дасть имъ сватыи доухъ ѿвѣщавати.

Вы же, чада възлюблена, послоушаите оучениꙗ божиꙗ и не ѿринѣте казаниꙗ цръквьнаго, да сѧ обрꙗщете истинынии поклонителе божии отцю нашемоу нѣбесномоу съ вьсѣми сватыими, аминь.[52]

Нима не ще бъдем по-близо до истината, ако приемем, че всички подобни пасажи се дължат на обстоятелството, че имат един и същ автор, свободно черпещ и прехвърлящ фрази и мисли от едно свое произведение в друго? Ако авторите са различни, може ли да се допусне, че авторът на Кирило-Методиевата похвала без всяка нравствена задръжка би заемал така широко и свободно из съчиненията на Климент, може би негов учител? В такъв случай кога ще е писана похвалата — приживе или след смъртта на Кли-

[52] V. Vondrak, пос. съч., с. 103—104; А. Т.-Балан, Кирил и Методий, I, с. 90, 126.

мент? Трудно е да се допусне такава компилация приживе на Климент. Остава следователно предположението, че похвалата е написана след Климентовата смърт (916 г.). Но това не е ли много късна дата, нима дотогава старата българска литература не познава обща прослава на своите основоположници? Такова предположение не намира реална подкрепа в никакъв историко-литературен факт. Много по-естествено изглеждат фактите, ако приемем простата мисъл, че Климент Охридски, автор на Кириловата похвала (в наслова ѝ изрично е отбелязано „съписана Климентомъ"), е написал и обща похвала в чест на своите велики учители, полагайки още един венец върху тяхното неувяхващо дело. Това е върхна точка на неговата прослава на Кирило-Методиевата дейност, равна на която в нашата стара литература няма. Тази констатация на свой ред подсеща, че похвалата може да излезе само изпод перото на писател като Климент Охридски.

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

Съчинения за Иван Рилски

1. Георги Скилица неизвестни преписи на житието за Иван Рилски

Добре известно е, че не всички съчинения на богатата византийска литература са оцелели; някои от тях са познати само библиографски, а други — само по латински или старославянски преписи. Като илюстрация на тази мисъл, поне що се отнася до старославянските литератури, обикновено се споменава името на Георги Скилица, гръцки културен и обществен деец от XII в. Освен другите негови съчинения той е автор и на едно житие на Иван Рилски, което „сега не е познато в оригиналната си гръцка версия, а само на славянски“[1]. Приема се, че то е написано „между 1166 и 1183 г., когато мощите на светеца били отнесени в Маджарско, а за това последното събитие не е поменато в житието“.

По данните, изнесени от Йордан Иванов, досега Скилицовото житие за Иван Рилски е познато само по следните пет старославянски преписа:

1. Рилски ръкопис № 1/26 от XV в., среднобългарска редакция, л. 54—74. Наслов: Житие, иже въ стых прѣподобнаго ѡца нашего Іѡанна пⷭстыножителѣ Рылскаго, иже по вьсѣ дни великаа сътворѣ чюдеса, съписано ѿ Геѡргіа Скилица. — Обнародвано от Йордан Иванов в посочената негова работа.

2. Гѣрмански препис, намерен в манастира край село Гѣрман, Софийско (сега е в Църковния музей в София, № 47, л. 59—102), с наслов: Житіе и жиз'нь препдбнаго ѿца нашего Іѡанна, просіавшаго въ пⷭстын'ни Рыл'стѣи и по вьсе дніи велика сътварающа чюдеса, съписано Геѡргімъ Скилицѡм.[2]

---

[1] Й. Иванов, Жития на Иван Рилски. Годишник на Соф. унив., Ист.-фил. фак., XXXII, 1936, с. 8.

[2] Ив. Гошев, Стари записки и надписи, св. V, Годишник на Соф. университет, Богословски ф-тет, XIV, 1936—1937, с. 21.

3. Етрополски препис, от манастира „Света Троица“ край гр. Етрополе, сега в Софийската народна библиотека, № 986, XVII в.,сръбска редакция, л. 73—77: Житіе, иже въ стыхъ прпⷫбнагѡ ѡца нашего Іѡанна поустыножителꙗ Рыл'скаго, иже по въсе дни великаа сътварае чюдеса, съписано ѿ Геѡргіа Скиліца (П. Мутафчиев, Из нашите старопланински манастири. Сборник БАН, XXVII, 1931, с. 55; М. Стоянов — Хр. Кодов, Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека, III. С., 1964, с. 142).

4. Рилски препис в ръкопис № 1/22 от 1602 г. в сбирката на Рилския манастир, ресавска редакция, л. 183—202. В наслова е казано: съписано ѿ Геѡргіа Скіліца.[3]

5. Препис в руски чети-миней, XV в., № 193(591) от сбирката на Волоколамския манастир (Москва—Държавна библиотека „В. И. Ленин“, ф. 113), л. 128—140: Житіе и жизнь, иже въ святыхъ отца нашего Іоанна пустынножителя Рильскаго, иже въ Трапезици лежащаго и по вся дни великая сътворея чюдеса (вж. Иосиф, Опись рукописей, перенесенных из библиотеки Йосифова монастыря. . . М., 1882, с. 241—242).

Въз основа на многогодишните си занимания със старославянските ръкописи към тези преписи сега бих могъл да прибавя и следните:

1. Препис в руски ръкопис на Държавната библиотека „В. И. Ленин“ (ф. 218 — Собрание Отдела рукописей, № 144) — миней за февруари, XVI в., л. 368—387; това е същият ръкопис, съдържащ канона на Иван Рилски, за който канон става дума по-нататък.

2. Препис в руски сборник, XVII в., съхранява се в същата библиотека — ф. 212 — Олонецка сбирка, № 15 (музеен № 1772), л. 368—385: Житіе прпⷫбнаго ѡца Іоанна Рылскаго.

3. Препис в руски ръкопис, съхраняван в същата библиотека — ф. 209 — Овчинников, № 748, XVII в., л. 10—17. Насловът е заличен и от него може да се прочете само:. . . рильскагѡ, иже въ Трапезицы лежащагѡ. . . и . . . дни великаа сотворꙗюща чюдеса“. Тези думи подсказват, че той се схожда с наслова на други преписи (вж. по-нататък).

4. Препис в руски ръкописен чети-миней, XVI в., в същата библиотека — сбирка на Московската духовна академия (ф. 173), № 2(89), л. 588—607: Житіе и жизнь, иже въ св. отца нашего

[3] Е. Спространов. Опис на ръкописите в библиотеката на Рилския манастир, С., 1902, с. 23.

Іоанна пустынножителя Рылскаго, иже въ Трапезицы лежащаго, и по вся дни великаа сътворяя чюдеса (вж. Леонид, Сведения о славянских рукописях, поступивших из книгохранилища св. Троицкой Сергиевой лавры в библиотеку Троицкой духовной академии. Выпуск I, М., 1887, с. 27—28)[4].

5. Препис в руски ръкописен чети-миней за октомври, XVI в., голям формат, № 620(501) от сбирката на Соловецкия манастир (сега в Ленинград — Библиотека „Салтиков-Шчедрин"), л. 339—350: Въ той же дн҃ь житіе и жизнь преподобнаго о҃тца нашего Іѡанна пустынножителя Рылскаго, иже въ Трапезицѣ лежащаго и по вся дни великая сътворяюща чюдеса (вж. Описание рукописей Соловецкого монастыря. Часть II, Казань, 1885, с. 391).

6. Препис в руски ръкописен чети-миней, XVII в., № 619 (503) от същата сбирка, л. 604—619: Житіе и жизнь преподобнаго отца нашего Іѡанна пⷭстыннаго жителя Рыльскаго (вж. Описание рукописей Соловецкого монастыря. Часть II, Казань, 1885, с. 388). Описвачът погрешно сочи: „Сочинение Евфтимия Терновского. См. там же (т. е. Чети-минеи митр. Макария), с. 1515—1530".

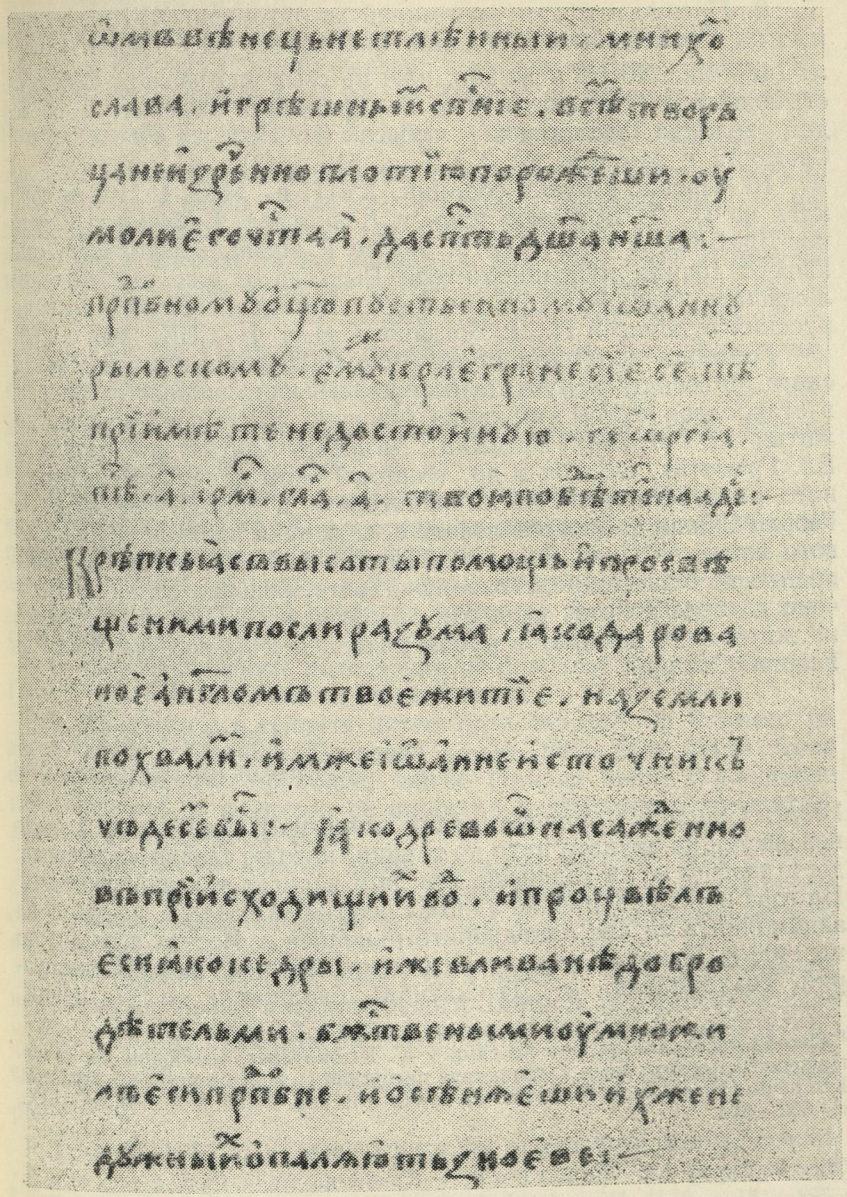
7. Препис в голям руски ръкописен сборник, XVI в., № 1355 от сбирката на Новгородската Софийска библиотека, л. 630—642: Житіе и жизнь, иже въ святыхъ отца нашего Іѡанна пустынножителя Рыльскаго, иже въ Трапезицы лежащаго и по вся дьни великая сътворяюща чюдеса (вж. Д. И. Абрамович, Софийская библиотека. Выпуск III, СПБ, 1910, с. 14).

8. Препис в руски ръкописен сборник, XVI в., № 1358 от същата сбирка, л. 376—389: Житіе и жизнь, иже въ святыхъ отца нашего Іѡанна пустынножителя Рылскаго, иже въ Трапезици лежащаго и по вся дьни великая сътворяюща чюдеса (Д. И. Абрамович, Софийская библиотека. Выпуск III, СПБ, 1910, с. 38).[5]

---

[4] В Загребската академична библиотека се пази препис от по-ново време от този ръкопис, започващ така: «Цимисхіи житіе и жизнь, иже въ святыхъ отца нашего Іоанна пⷭстынножителѧ Рылскаго. . . » (вж. Б. Цонев, Кирилски ръкописи и старопечатни книги в Загреб. — Сборник БАН, кн. I, 1913, с. 34).

[5] Под № CLXXI в Румянцовския музей (сега Москва, ГБ «Ленин», ф. 256) е означено «Житіе св. Іоанна Рылскаго мѣсяца октября въ 19 день житіе и жизнь, иже въ святыхъ отца нашего Іѡанна пустынножителя Рыльскаго, иже в Трапезицы лежащаго и по вся дни великая сътворяюща чудеса». На 24 страницахъ. Списано для Гр. Н. П. въ Новгородской Ссфийской библиотеки» (Ал. Востоков, Описание русских и словенских рукописей Румянцовского музеума, СПБ, 1842, с. 214). Преписът е направен вероятно по някоя от посочените ръкописи № 1355 или 1358.

9. Препис в руски чети-миней за октомври, XVI в., в ръкопис на Московската синодална библиотека (без посочен номер), л. 145—156: Житіе и жизнь, иже въ с҃тых ѡ҃ца нашего Іѡанна пѹстыножителя Рылскаго, иже въ Трапезици лежащаго и по вся дни великая сътворяюща чюдеса (И. И. Срезневский, Сведения и заметки, № XXV, с. 516—517).

10. Препис в руски сборник, XVIII в., № Q. I. 1102 от сбирката на П. Д. Богданов (сега в Ленинград. Библиотека „Салтиков-Шчедрин"), л. 307—316: Житіе и жизнь преподобнаго отца нашего Іоанна пустинножителя Рыльскаго, иже въ Трапезицы лежащаго (вж. И. А. Бычков. Каталог собрания славяно-русских рукописей П. Д. Богданова. Вып. II, СПБ, 1893, с. 283).

Голямата популярност на Иван Рилски в живота на българската, сръбската и руската църква, неговото широко проникване в старославянската книжнина (народно житие, проложни жития, жития от патриарх Евтимий, Димитър Кантакузин, разказ от Вл. Граматик, служби и др. текстове) били причина за значителното разпространение и на написаното в негова чест житие от Георги Скилица. За отбелязване е, че всички преписи на Скилицовото житие за Иван Рилски са късни, от XV в. насам. По-ранен препис не е засвидетелствуван, какъвто, разбира се, не е изключено да бъде открит. Още едно наблюдение — повечето преписи на житието се намират в руски ръкописи и не посочват името на Георги Скилица.

2. Георги Скилица — канон на Иван Рилски

Георги Скилица е написал и един канон на Иван Рилски, доскоро неизвестен на науката нито по гръцки, нито по славянски преписи; дори изобщо не се говореше той да е написал такова съчинение.[1] На това негово съчинение аз имах щастие да попадна по време на заниманията си със славянските ръкописи в Москва през лятото на 1966 г. Намерих го в руски ръкописен миней за месец февруари, съхраняван в Държавната библиотека „В. И. Ленин"

[1] Такова посочване липсва не само у K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Literatur, но и в излязлата през 1959 г. книга на Hans-Georg Beck, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, München, MCMLIX, с. 662—663.

◀ Обр. 3. Георги Скилица — Канон на Иван Рилски

(ф.218—Собрание Отдела рукописей,№ 144).Ръкописът е от XVI в., има около 400 листа, голям формат, с хубаво четливо писмо. Листове 354—392, написани със същия почерк, са посветени на Иван Рилски под общ наслов: Мца ѡктебрѧ ѳi. днь, памѧт иже въ стыхъ ѻца ншего Iѡа пⁿстынна. В същност тук имаме обширна служба на Иван Рилски, в която е поместен и канонът за Иван Рилски, написан според мене от Георги Скилица. По-точно казано, тук са преплетени текстовете на два канона (л. 361—392, като на листове 368—387 е Скилицовото житие за Иван Рилски). Единият от тях — първият, е според мене от Георги Скилица. Той започва на л. 361 и има наслов: Прпдобномⁿ оцю пⁿстынномⁿ Iѡаннⁿ Рыльскомⁿ, емⁿже краегранесіе се: пѣ пріимѣте недостоннⁿю Геѡргіа. Другият канон има наслов: Кано стмⁿ оцю, сіающемⁿ па слнца чюдесы великими, постникⁿ Iѡан'нⁿ, гла н.[2]

Изрично отбелязване с пълното име на Георги Скилица наистина тука нямаме,но въпреки това аз приемам,че канонът е негова творба по следните съображения:

1. В наслова на канона като негов автор е посочен „Геѡргіа".

2. Георги Скилица е автор на житие на Иван Рилски, както свидетелствуват насловите на житието.

3. Старославянските литератури не познават друг книжовник Георги, който да е писал за Иван Рилски.

4. Практика е в старите литератури авторът на житието на даден светец да напише и неговия канон, като след шеста песен се помества кратко проложно житие (твърде често съкращение на обширното), а понякога се помества и обширното му житие, както е в дадения случай.

5. Авторът на канона добре познава живота, подвизите и славата на светеца, за когото пише; тези свои познания той черпи от съчинения, написани преди него, или от разпространявани устни легенди.

6. В дадения ръкопис след шеста песен е поместено обширното житие на Иван Рилски от Георги Скилица под наслов: Житие и жизнь иже въ стыхъ оца нашего Iѡанна пⁿстынножителѧ рыльска, иже въ Трапезици лежащаго и по всѧ дни великаа сътворѧѧ чюса.

7. За разлика от някои преписи на въпросното житие, давани

[2] Текста на канона обнародвах в Byzantinobulgarica, III, 1970, с. 171—185.

отделно от канона, в наслова на този препис името на Георги Скилица като автор на житието не е означено.

8. Понеже името на автора на канона и на житието е дадено в наслова на канона, то не се посочва повторно при наслова на житието, поместено в същия ръкопис.

9. Георги Скилица има лични основания да възпее българския светец Иван Рилски, който го „избавил“ от телесни страдания. Канонът е най-добър израз на чувства за благодарност и прослава на дълбоко тачения светец, от когото е получил изцеление на неизличима своя болест. Такова изцеление впрочем е получил и неговият господар императорът Мануил I Комнен. В житието сам Георги Скилица разказва за себе си: „съ оубо прѣподобнымъ съ-бесѣдникъ ѡ дльгаго врѣмене съкр8ша^ща и съмртїѫ намь прѣта^ща недѫга измѣни, водоѫ стына^ ѡ бжствныих мощи омивенїа за три дни помазаніамь очистивь и пожига^ща^ ны попаливь ва^ще“[3].

10. В канона осезателно е подчертано личното отношение на автора към прославения светец, благоговението и почитта му към него, молбата за помощ по повод на своето намерение да прослави светеца. Още в първата стихира е казано: „Крѣпкыа съ высоты помощь и просвѣщени ми посли раз8ма, ꙗко дарованое англъ твое житіе на земли похвалим, имже, Іѡанне, источникъ чюдесем бы.“ Или да вземем думите в девета песен: „Въси сдца моего скрыжали ꙗспростерь и въса^ написах мно ыа^ твоа^ блгдти, иже на м'нѣ, и достоина ничтоже не имѣх принести тебѣ, нѫ похвалих словеси тр8ды твоа^. Ты же вѣрѫ пріими, прѣблажене.“[4]

11. Такова дълбоко и искрено преклонение към Иван Рилски е изразено и в написаното от Георги Скилица житие на Иван Рилски. То личи още в началото на житието, обаче най-силно е изразено в заключителния му пасаж.[5] Дадената тук характеристика на светеца бива по-пълно разгъната в неговия канон, дето чувствата на автора получават по-ярък израз, по-пищна фраза, в духа на утвърдената вече химнологична практика във византийската и старобългарската литература.

12. Някои мисли в канона се успоредяват със съответни мисли в житието на Иван Рилски (напр. за пророк Илия, сланутъка и др.).

---

[3] Й. Иванов, пос. съч., с. 50.
[4] Й. Иванов, Български старини из Македония, с. 357.
[5] Й. Иванов, Жития, с. 50—51.

13. Георги Скилица е познат като автор на два канона: един канон в чест на Димитър Солунски и друг за великомъченик Георги.

* * *

Написаният от Георги Скилица канон в чест на прославения български светец Иван Рилски като текст е познат на науката, макар досега да не се считаше за негово дело. Познат е по книгата на Йордан Иванов „Български старини из Македония“ (II издание, С., 1931, с. 353—357). Тук Иванов обнародва една обширна (пълна) служба на светеца по ръкопис от 1451 г.(българска редакция), намерен в Скопската митрополия (сега се съхранява в Църковно-археолог. музей — София, № 489). Службата е дадена под 18 август, на който ден Иван Рилски е починал. При нейното съставяне книжовникът е използувал предишни служби за светеца, от които заимствувал по-големи или по-малки части. Според Иванов, „главното ядро на службата е било съчинено в Рила през X в. Все през същия век, при цар Петър, когато останките на светеца били пренесени в Средец, в службата се явяват нови средешки стихири.“[6]

Тук припомням мислите и на Иван Гошев, изказани по повод негови наблюдения за връзките между житията и службите на Иван Рилски: „Съпоставянето на данните из песните на тия ръкописи (№ 10, 47 и 489 на Църковния музей — бел. Б. А.) с данните на житията може да се окаже извънредно продуктивна работа, в резултат на която ще може да се установят и по-точни изводи за хронологията на самите жития, защото от бележките, които даваме за тия отношения между житиен текст и песенно творчество, личи, че по традиция песните са били винаги съставяни и изграждани върху основата на житийното литературно предание. От изнесеното тука в бележките към текста може да се види, че дори и най-незначителни данни и мисли, записани в Скилицовото житие, са намерили после отражение в появилите се след това църковни песни. Ако човек внимателно прочете и анализира тия песенни текстове, веднага се натъква на факта, че богослужебните песни отразяват много елементи на литературно предание, които не се съдържат в текста на познатите ни днес жития на светеца.“[7]

---

[6] Й. Иванов, Български старини из Македония, с. 346.

[7] Ив. Гошев, Трите най-стари пространни жития на преподобни Иван Рилски, Годишник на Софийския университет, Богословски факултет, XXV, 1947—1948. С., 1948, с. 4.

Наблюдаваните от него връзки между Скилицовото житие и канона на Иван Рилски по Скопския сборник от 1451 г. са много по-лесно обясними, ако се приеме, че тези две произведения са дело на едно и също лице, именно на Георги Скилица.

Познати са немалко преписи от службата на Иван Рилски, характерно за които е, че показват чувствително разнообразие в текста, че има заимствувания между тях и разместявания на отделни пасажи.[8] При такова едно комбиниране на по-старинни службени текстове за Иван Рилски е бивал вмъкван изцяло и канонът за нашия светец, написан от Георги Скилица, както е напр. в Скопския ръкопис от 1451 г. и в Московския ръкопис от XVI в.

Сегашните материали, с които разполагам, не дават възможност да се определи времето, когато канонът в чест на Иван Рилски е бил преведен от гръцки на български език. Нужно е да се издирят още вести по този въпрос. Така открит остава и въпросът за използуваните извори от Георги Скилица при написване на канона.

Както вече казах, в Московския ръкопис са поместени два канона на Иван Рилски, чиито песни са дадени преплетено, като започва с канон от Георги Скилица. Вторият канон, чийто наслов дадох по-горе, има такова начало: Пѣти начинающ^{8} ми твое чстно житіе, Ἰ$_{\omega}$анне, восіа ми нн҃ѣ раз^{8}мныи свѣтъ, самыа мдрости молю ти, и бжтвенныа блгдти исполни уста мо^{ю}.

Познавам още два преписа на канона: препис в ръкопис № 47 от сбирката на Църковно-археологическия музей в София, т. нар. Гѐрмански сборник, дето на листове 22—59 са поместени два канона за Иван Рилски, кръстосано дадени, единият от които е от Георги Скилица. Важно е и това, че тук непосредствено след канона е дадено и житието на Иван Рилски, написано от Георги Скилица (л. 59—102). Другият препис се намира в ръкописен миней (XVI—XVII в.), № 2/15 от ръкописната сбирка на Рилския манастир, листове 119—127.

Текста на канона обнародвах на друго място. Понеже между двата преписа на канона (Московския и Скопския) няма големи разлики, не може да се говори за два различни превода, български и руски; първичен е българският превод, по който после руският книжовник го е преписал, внасяйки особеностите на своя език.

Препис на канона имаме и в руски ръкописен трефологий от края на XVI или началото на XVII в., № 624 (156) от сбир-

[8] Б. Ст. Ангелов, Старобългарски текстове, Известия на Архивния институт, кн. I, 1957, с. 276—283.

ката на Троицко-Сергиевската лавра край Москва (сега в Москва — Госуд. библ. „В. И. Ленин“, ф. 304). Иларий, описвач на сбирката, пише за този ръкопис: „л. 106. Мѣс. тогоже 19, память иже во святыхъ отца нашего Іоанна пустыннаго. Предъ первымъ канономъ Іоанна Рыльскаго краегранесіе: Пѣснь пріимите недостойную Георгіа.“[9] Предаденият акростих напълно съвпада с другия Московски препис, за който бе дума. При това акростихът е също в първия канон на светеца (в службата е имало два канона, както и в другия ръкопис). Следващото съчинение започва чак на лист 126, което подсказва, че в службата може би е включен текстът на Скилицовото житие за Иван Рилски.

Отделни песни или стихири от канона са заемани и вмъквани в други служби за Иван Рилски, както изобщо са практикували средновековните книжовници. Такива заемки напр. имаме в ръкопис № 116 на Софийската народна библиотека, в който на л. 195 об. е преписана цялата първа песен, на л. 196 об. — 197 — цялата трета песен, както и други стихири, пръснато дадени из текста на службата.[10]

3. Старинна служба за Иван Рилски

Историята на службите в чест на Иван Рилски все още не е разкрита в науката. Основно разглеждане и по-голямо изследване по него няма у нас; изказваните мисли са от по-общ характер, и то главно по повод обнародването на един или друг препис на служба за светеца. Според Йордан Иванов славата на Иван Рилски „почнала още в Рилския манастир, обаче истинското си светителско достойнство получил, след като останките му били пренесени от цар Петър в Средец. Оттогава той почнал да се тачи като Срѣдечьскыи свѣтилникъ, похвала срѣдечьска, прославление срѣдечьское, за да мине след това славата му в цяло Българско, гдето вече се възпява като „съгражданинъ блъгаромъ“ и се величае наред със св. Кирил и Методий: „съ нима же пѣтъ бѫди ѡцъ

[9] Вж. Описание славянских рукописей библиотеки Свято-Троицкой Сергиевой лавры. Часть II, М., 1878, с. 203.

[10] Този текст на службата показва доста старинни пасажи, значителни различия спрямо други обнародвани преписи, поради което заслужава обнародване и по-специално проучване.

Їω поустынѧ Рильскыѧ“[1]. По-важни в случая са следните мисли на нашия учен: „Началната св. Иванова служба, съчинена още в Рила, с време е била проширявана и преработвана. Ето защо сегашните нейни преписи не се покриват напълно, а на места съвсем се различават. Преправките са ставали едни в Средец, други в самия Рилски манастир, трети в Търново, след като тялото на св. Иван било пренесено в 1195 г. в новата българска столица. Трябва при това да се забележи, че поради двата празника на светеца — един на 18 август (успение на Иван Рилски) и друг на 19 октомври (пренасяне на мощите му), имало е и две служби, в които покрай еднаквите стихири намираме и други съвсем различни. При преработката на службата са били внасяни не само нови стихири, но и старите са бивали стилизувани отчасти другояче.“[2]

Това са основни направления, които нашата наука следва да разработва във връзка с историята на службите в чест на Иван Рилски. Особено неизяснен е въпросът за най-ранната служба за светеца, или по израза на Йорд. Иванов „главното ядро“ на службата, съчинена в Рила още през X в. и намерила отражение в покъсните служби.

Както казах, усилията на нашата наука досега (съвсем основателно) бяха и все още са насочени преди всичко към издирване и обнародване на разни редакции на службата и на техни преписи. Йорд. Иванов издаде две служби — по Драгановия миней от XIII в. и по Скопския миней от 1451 г.[3] Канонът, поместен в службата от 1451 г., е писан от гръцкия писател от XII в. Георги Скилица.[4] Нямам под ръка пълен текст на службата от ръкописа, дето е поместен канонът от Георги Скилица, за да проверя дали и останалата част се покрива с текста от Скопския миней. Важно е това, че канонът е дело на един гръцки книжовник, дал израз на чувствата (разбира се, не само негови) към български светец. През 1957 г. обнародвах т. нар. от мене Търновска редакция на службата по ръкопис от XIV в.[5] Най-нова публикация на неизвестна служба за Иван Рилски даде Климентина Иванова през

---

[1] Й. Иванов, Български старини из Македония, 1931, с. 345.
[2] Пак там, с. 346.
[3] Пак там, с. 347—368.
[4] Б. Ангелов, Un canon de St. Jean de Rila de Georges Skylitzes, Byzantinobulgarica, III, Sofia, 1970, с. 171—185.
[5] Б. Ангелов, Старобългарски текстове. Из славянските ръкописи в БАН, Изв. на Арх. инст., кн. I, С., 1957, с. 274—283.

1973 г.[6] Тя пише: „В нашия ръкопис откриваме още една, неизвестна редакция на службата за Иван Рилски. По място на създаване тя принадлежи към групата на средецките редакции, а по време — вероятно е последната, писана преди пренасяне на мощите в Търново. В същност новото в нея, както вече споменах, е канонът, посветен на чудесата, свързани с пренасяне на мощите в Унгария. Останалите песнопения от вечерния и утринния дял на службата се покриват с Драгановия миней. Промените са незначителни."[7]

Както се вижда, археографските занимания откриват не само нови преписи на познати вече редакции на службата за Иван Рилски, но и нови, непознати досега редакции. В настоящото съобщение става дума за служба за рилския светец, позната по преписи от XVI в. и по нейното печатно издание от 1671 г., малко използувано в научната литература. Засега тази служба ми е позната по следните четири преписа:

1. В руски ръкопис от XVI в., № 397 от сбирката на Румянцовския музей в Москва (ГБЛ, ф. 256), л. 30—36: Мц̑а тогоже въ θ̃і. преподобнаго ѿца нш̃его Іѡанна рылскаго свѣтил'ника.

Начало: В пѡстницѣх въсіавшемоу проѡбразованіе пⷭстын'-нѡе, въспитаніе срⷣдческаго свѣтил'ника. . .

Заглавие на канона: Канѡ̑ бц̃и на s̃. Іѡан'ноу на и̃., имыи краегране сицезѡ: Ст̃лю, пою, всеблажене, твѡа чюдеса.

Начало: Бж̑твены̑ свѣтѡ̑ осіанъ и съ а̃гглы н̃нѣ въдвѡрⷭешисⷭ, мл̃твами твѡими спсаи твѡрⷭщи всегда сщен'ноую ти памⷭт'. . .

2. В голям руски ръкописен сборник от XVI в., обемащ около 950 листа осмина. Намира се в Москва — ГИМ, № 485 (677) от сбирката на Синодалната библиотека, л. 110—119 б: Мц̑а тогоже въ θ̃і. ст̃аго и прⷭбнаго ѿца нашего Іѡана рылскаго.

Начало: В постницѣхъ въсіавшемоу проѡбразованиіе поустынное, въспитаніе средическаго свѣтил'ника. . .

Наслов на канона: Канѡ̑ Іѡанн[8] на s̃., имыи краеграни сицево: Ст̃лю, пою всеблаженне твоⷭ чюдеса.

Начало: Бж̑твенымъ свѣтомъ ѡсіанъ и съ а̃гглы н̃нѣ,ѡ̃че,

[6] Кл. Иванова, Неизвестни служби на Иван Рилски и Михаил Воин.— Изв. на Инст. за бълг. ез., кн. XXII, С., 1973, с. 213—224. Текстът се обнародва по ръкопис от XIII—XIV в., Ленинград — ГПБ № F. п. I. 72.
[7] Кл. Иванова, пос. съч., с. 214.

вѣдворѧешисѧ , мл҃твами твоими спасаи творѧще всегда сщ҃нноую ти памѧть, въ радости поюща. . .

3. В руски ръкописен служебен миней от XVI в., № 57 (Музеен 1054) от сбирката на Лукашевич и Маркевич в Москва (ГБЛ, ф. 152), л. 63 б—73 б: Мц҃а тогоже ѳ҃і. с҃тго и прп҃обнаго ѡ҃ца нашего Іѡан'на рыльскаго.

Начало: В'посницѣхъ вѣсіѧвшемоу проѡбразование поустын'ное, воспитание средѣчьскаго свѣтилника. . .

Наслов на канона: КᲭа Іѡанноу на s҃., имы краегране сицево: Ст҃лю, пою, всеблж҃енне, твоѧ чюдеса.

Начало: Бж҃твенымъ свѣтомъ ѡсиѧнъ и со ѧ҃гглы нн҃ѣ, ѡ҃че, водворѧешисѧ, мл҃твами твоими спсаи творѧще всегда сщен'ноую ти памѧт . . .

4. В руски ръкописен миней от XVI—XVII в., № 829 от ръкописната сбирка на Рогожкото кладбище (Москва — ГБЛ, ф. 247), на л. 203—208: Мц҃а тогоже ѳ҃і. прп҃обнаго ѡ҃ца ншего Іѡан'на рылскаго, нова[го] чюдотворца.

Начало: В постнице҃ восіавшемоу проѡбразованіе поустынное, воспитание средѣ ч҃лвческаго (вм. срѣдечьскаго) свѣтилника. . .

Наслов на канона: Канѡ҃ Іѡа҃ на s҃., имы краегранесіе сицево: Ст҃лю, пою, всеблж҃ене, твоѧ чюда.

Начало: Божтвенны҃м свѣтомъ ѡсиѧнъ и съ ѧ҃гглы, ѡтьче, нн҃ѣ водворѧешисѧ, мл҃твами твоими спасаи творѧще всегда сщ҃нноую ти памѧт' . . .

Текстът на тази служба е печатан в книгата „Преподобнаго отца нашего Иоанна Рылскаго житие и вся служба по преданнию черковному. . . “, излязла в Киев през 1671 г. Това е най-старата славянска печатна книга, изцяло посветена на Иван Рилски, подготвена за издаване от киево-печорския монах Антоний Радивиловски.[8] За това издание, ярък израз на руско-българските книжовни връзки през XVII в., говори Н. Дилевски в няколко свои изследвания. В едно от тях, а именно в „Страница из истории бол-

[8] Снимка от дългото заглавие на тази книга може да се види в цитираното тук изследване на Н. Дилевски. Киевското издание на житието и службата на Иван Рилски са използувани от Неофит Рилски в книгата му «Служби с житием отца нашего Йоанна Рилскаго. . . », излязла от печат в Белград през 1836 г.

таро-украинских культурных связей в конце XVII столетия" той пише: „Сравнение Службы в издании А. Радивиловского 1671 года с известными нам службами Иоанну Рыльскому (. . .) не привело к никаким положительным результатам. Оригинал или списки (список) Службы, использованные Радивиловским о с т а ю т с я п о к а н е в ы я с н е н н ы м и."[9] Както неговите предходници, и Дилевски не попада на изворите на службата, за които става дума в послеслова на изданието от 1671 г., дето изрично е казано: „Правоверный читателю, предлежащее преподобнаго Иоанна Рилыскаго житие, я к о ж е о б р я т о х о м в д р е в н и х р у к о п и с н и х к н и г а х, верне любве твоей типографиею вручихом." Казаното от издателя се отнася за цялата служба, включително и за нейния канон. Намирането на преписи от XVI в. потвърждава думите на Антоний Радивиловски, че той е използувал „древни рукописни книги". У Н. Дилевски има и такава мисъл: „Что касается к а н о н а в Службе киево-печерского издания, по всем признакам н о в о г о и не совпадающего ни с одним в просмотренных нами рыльских рукописях служб, то он не содержит в себе никаких указаний на время и место своего произхождения."[10] Както вече бе посочено, този канон се среща в ръкописи от XVI в.

При познатите редакции на службите за Иван Рилски има голямо преплитане на стихирите, на заемане и разместване от една в друга редакция. Същата практика виждаме и в разглежданата тук редакция, която съдържа общи стихири с известните досега редакции; тя заимствува от всички редакции. Впрочем твърде трудно е да се уточни взаимоотношението между редакциите. Този въпрос ще разгледам в друга публикация, дето ще поместя изцяло и текста на службата.

Съдържанието на въпросната редакция показва, че в нея са останали повече пасажи от първичната, старинната рилска редакция. За това съдя по изразите в нея, предназначени за монашеска среда, които не са малко в текста на службата.

Ще приведа няколко примера (давам ги по Румянцовския ръкопис, в който текстът на службата е най-обширен):

1) Истачаетъ блгть твои гробъ и тѣло имыи нераздроушимо (л. 29 об).

2) Пастырскоую хитрость въспріимъ, инокоующимъ стѡлпъ

[9] Сборник в чест на акад. Ст. Романски, С., 1960, с. 977.
[10] Н. М. Дилевский, пос. съч., с. 978.

и основаніе, разоумнѣ оупаслъ еси разоумное стадо свое. . . (л. 31 б).

3) да бѫви, блжне, безсмоушеніа бесѣдоуеши, в'поустыни оче, жити изволилъ еси, ѿ молвы оудалꙗѭсѧ (л. 32 б).

4) В поустыни жити оусердно възлюбилъ еси, бгоносе, в неи бга пріемлѧ, избавлꙗющаго тѧ. . . (л. 33 б).

5) тѣм и чюдѣ лоучѧ испоущаѧ свѣтло, и рѣкы исцѣленіа истачаѧ вѣрным ѿ гроба ꙗко живъ, недоугом исцѣлителъ (л. 34).

6) тѣм'же тѧ вѣрою вси почитаемъ, о преблжне, инокоующимъ похвала (л. 35 б).

7) Вѣрою съшедшесѧ вси, ꙗко постника тѧ Хва почитаемъ, Іоанне. Радоуꙗсѧ оубо, шествовалъ еси в поустыни непрѣходимѣ и мре наставникъ былъ еси чтне. Тѣм'же тебѣ мы вѣрою в'зываемъ, блжне, постником похвала, о на молисѧ къ гоу помиловатисѧ дшам нашим' (л. 35 б).

В службата е поместена и следната стихира, появила се според Йорд. Иванов в първичната редакция по повод пренасяне мощите на Иван Рилски от Рила в Средец (19 октомври). В стихирата се говори за новопокръстен народ, за езически остатъци в живота на народа, упреци срещу богомили и пр.: Двоиз'бранное (вм. Хво избранное) стадо, вѣрныхъ съборе, новосщен'ніи люе, приидѣте стецѣм'сѧ вси къ бжтвенѣи памти преблаженнаго ѿца ншго Іоан'на, въ срци) вероятно вм. въ Срѣдьци; в Скопския миней имаме въ Рылстѣи горѣ (въсіав'шаго, к на пришешаго. Се бо прележи на щенное тѣло, вѣрою нша чтнаа оутвержениа, прподобны ꙗко въ истин8 оукрашеніе. Да посрамѧтсѧ еретическаѧ съборища, не вѣроующеи въскрнію. Сеи бо и по смрти зракъ даетъ хромы хоженіе, слѣпымъ прозрѣніе, раслабленыа здравы твори и правовѣр'наго црѧ ншего оукрѣплꙗеть на противныа; дхо предстоа оу прѣаа влчнѧ, моли спасти дша нши" (л. 29 б — 30).

За това, че тази редакция е по-старинна, че има по-голяма връзка с първичната рилска редакция, говори и следният факт— в нея не става дума за пренасяне мощите на светеца нито в Унгария, нито в Търново. Обаче тук Иван Рилски се величае като средечко светило (рыльскаго свѣтилника), както е казано още в наслова на един от преписите (на Румянцовския препис от XVI в.)

Има и такъв израз: въспитаніе срѣдческаго свѣтильника. Следователно тя е писана след пренасянето на мощите от Рила в Средец по времето на цар Петър. Кога е станало написването, по-точно компилирането на службата, не може да се уточни. Едно обаче е несъмнено — това е старинна редакция на службата. За определяне времепоявата на службата до известна степен може да послужи акростихът на нейния канон: Стлю, пою, всеблжене, твоя чюдеса. Този акростих срещаме и в четирите познати преписа. Обаче началните букви на отделните стихири (и в четирите преписа) не дават означения акростих, не се покриват с него. Оттук следват два извода: 1) че канонът (съответно и службата) не е оригинална старобългарска творба, а е преведен от гръцки език, или 2) че съставителят на тази редакция при комбинирането на заеманите стихири не се е съобразил с акростиха на основния за него канон, от който заемал, и притурял към него стихири от други служби, които дори не са посветени на Иван Рилски. Така се е нарушил означеният акростих.

Пò съм склонен да приема първото предположение — че имаме превод от гръцки език. Основание за това ми дава и фактът, че някои от стихирите на тази редакция се срещат в канона, написан от Георги Скилица. Между двата канона има родство. В такъв случай следва да говорим за още една служба, написана от гръцки книжовник за българския светец Иван Рилски, позната засега само по старославянски текст. Впрочем и написаната от Г. Скилица служба също е позната само по нейния славянски текст. Тази редакция редом с познатите вече очаква по-обстойно научно разглеждане и осветляване както на нейните връзки с останалите, така и на нейното място и роля в развитието на службите за светеца и изобщо в развитието на службения жанр в старобългарската литература.Тук заслужава да се изтъкне, че между текста на службата по печатното издание от 1671 г. и текста в ръкописите съществени разлики няма (не говоря за морфологични и правописни различия). Тези текстологични подробности обаче са за публикация от друг характер.

4. Два неизвестни преписа на «Рилската повест» от Владислав Граматик

Биографичните вести за Владислав Граматик са твърде оскъдни, черпим ги по някои съвсем кратки изрази в съчиненията му. Роден се е през двадесетте години на XV в. в сръбския град Ново

бърдо, югоизточно от Прищина, важен рударски и търговски център по онова време. Поради богатите железни и сребърни залежи предишното село през XIII—XIV в. бързо разраснало в цветущ икономически и културен град с няколко черкви и дори с епископско седалище. В него се заселили от други места не само сърби, но и българи от Североизточна Македония и Моравско. Тъкмо поради това има известни основания да се мисли, че Владислав Граматик произхожда от българско семейство.

След разоряването на родния му град Ново бърдо от турците през 1455 г. той отишъл в с. Младо Нагоричино, северно от Куманово. Само една година от престояването му в това селище и той завършил своя пръв (засега познат в науката) труд — един доста обемист сборник от 1456 г. Тринадесет години по-късно, т. е. през 1469 г., Владислав се обажда с нов, още по-голям книжовен труд от Жеглиговския манастир „Св. Богородица", известен под името „Матейче" (между Скопие и Куманово, в Скопска Черна гора). Изказва се мнение, че тук той е живял до края на живота си — приблизително за времето 1465—1480 г.[1] Но по-правдоподобно изглежда мнението, според което Владислав за известно, макар и кратко време живее в Рилския манастир, гдето именно имал възможност да се запознае по-добре с живота и делото на Ив. Рилски и да напише за него специално съчинение.[2] По думите на Йордан Иванов „Владислав се издава като един от най-учените книжовници на славянския юг през XV в. и най-ревностен разпространител на Евтимиевите и на други старобългарски трудове."

По-голямата част от своя творчески живот Владислав Граматик е прекарал в Жеглиговския манастир, гдето написал обемистите си и извънредно ценни сборници от 1469, 1473, 1479 г. Достоверните сведения за него стигат до 1480 г. Дали е живял след тази дата и какво е създал, днес не се знае в науката. Голямата скромност на писателя е главна причина за оскъдните биографични вести за него. В своите приписки към сборниците си откъслечно съобщава някои сведения за себе си — къде е преписал някой сборник, по чие настояване, за кого, от чий ръкопис. Почти навсякъде се назовава мънши и непотрѣбнѣиши въ человѣцѣхъ, много грѣшныи и послѣдныи въ діацѣхъ, наричемыи тахъ діакъ Владиславъ.

---

[1] В. Сл. Киселков, Проуки и очерти по старобългарска литература, С., 1956, с. 312—313.

[2] Йордан Иванов, Жития на Иван Рилски, Годишник на Соф. университет, Историко-филол. факултет, XXXII, 1936, с. 21.

Кратката биография на Владислав Граматик го разкрива като ревностен и съзнателен радетел на южнославянското културно сближение, активен деец за тяхната сплотеност в борбата за народностно опазване. Това той постига както със съдържанието на своите сборници, така и като писател, който грижливо прилага и утвърждава сред сърбите правописната реформа на българския патриарх Евтимий. В това отношение той заема особено място в историята на културните връзки между двата братски народа. Всичко това поражда голям интерес към книжовното дело на писателя Владислав Граматик, който повече от сто години вече привлича вниманието на учените. Безспорно най-ценно проучване в туй отношение е книгата на Георги Данчев „Владислав Граматик, книжовник и писател“ (София, 1969), в която авторът критично използува извършеното преди него, събира на едно място всичко познато днес за писателя, изнася някои нови вести и подхвърля на преоценка известни предишни схващания.

Написаният от Владислав Граматик „Разказ за пренасяне мощите на Иван Рилски от Търново в Рилския манастир“ е познат на науката в две редакции — обширна и съкратена. Първата обикновено се нарича „белградска“, понякога и „софийска“, а втората „рилска“. Кратката редакция е известна по много преписи, включително и по преписа на автора, съхранен в неговия голям ръкопис, т. нар. Рилски панегирик от 1479 г., намиращ се в Рилския манастир. Този препис има важно значение за историята на Владиславовото съчинение, свързана с наличието на разширена редакция на разказа (известен още и под име „Рилска повест“). Изказват се две мнения. Според едни учени и двете редакции са дело на Владислав Граматик, а според други — разширената редакция е по-късно произведение, написано от друг български книжовник въз основа на Владиславовия разказ. След Юрдан Трифонов втората теза е обширно разработена от Георги Данчев в споменатата негова книга „Владислав Граматик, книжовник и писател“. За по-голяма убедителност на автора нужно е било да се изнесат повече вести, да се проучат повече преписи от двете редакции, преди всичко от обширната редакция, позната досега само по два преписа — белградски (по ръкопис на Белградската народна библиотека, XVI в., обнародван от Ст. Новакович в Гласник, XXII, 1867, с. 286—302) и рилски (по ръкопис от 1809 г. в Рилския манастир, № 1/27 (66), неиздаден).

Имайки пред вид важността на въпроса за връзката между двете редакции на „Рилската повест“, ще съобщя за два неизвестни преписа на обширната редакция на повестта. Публикуването на

текста по по-старинния препис може да стане на друго място, а тук ще дам само някои по-общи вести за преписите, както и за ръкописите, в които се намират.

Единият препис се намира в ръкописен сборник, съхраняван в сбирката на Хилендарския манастир (по-рано под № 214, а сега под № 482). За него пръв извести Константин П. Дмитриев-Петкович[3], а после по-подробно описание на сборника намираме у Сава Хилендарец[4]. В сегашния си вид сборникът има 172 листа, четвъртина. В него са поместени и три съчинения за сръбския княз Лазар, загинал на Косово поле през 1389 г. в битката срещу турците. Съдържа две жития за Иван Рилски. Първото почва от лист 2: „Паметь преподобнаго оц҃а нашего Іоанна поустинножителѧ рилскаго.“ Понеже в научната литература липсва неговото начало, не мога да кажа кое проложно житие е. Второто съчинение за Иван Рилски заема листове 26—52: „Житіе и жизнь Іоанна Рылскаго, въ ніемь же и како прѣнесень бысть въ Трьновъ, съписано Евѳиміемь патріархомъ трьновскимъ.“ Константин Петкович дава по-пълно заглавието: „Житіе Іоанна Рильскаго, писано Евѳиміемъ патріархомъ Терновскимъ, и како прѣнесенъ бысть ѿ Трънова въ славныи монастырь Рылскии, съписано послѣднимъ въ діацѣхъ Владиславомъ граматикомъ.“

Непосредствено след житието на Иван Рилски преписвачът е оставил следната ценна приписка: „Съписа се сіе житіе с҃тго и чюдотвориваго ѡц҃а Іѡан’на поустынижителѧ въ прѣч҃тнѣмъ монастири Рил’сцѣмъ повелѣніемъ ч҃тнѣишаго въ с҃щенноиноко҃х ѡц҃а и игᵘмена іеромонаха Иларіона и въсего братства, в лѣ҃ змд, индиктіѡ҃ і, основаніе к҃s., крᵘ сл҃нцᵘ е҃і., лᵘ҃ г҃і. И въда҃ се монастирᵘ, иже въ с҃тѣи горѣ, зовомыи Кнесофъ (правилно — Ксенофъ), храмже с҃тыи великомникъ Геѡргіе на блв҃еніе и на полᵡзᵘ прочитающимъ, паче желателᵡ҇добры҇ и подвижникѡ҇ Хвѣмъ.“

На лист 171 б се обажда книжовник Орест: „Трᵘди се о сихь тетразѣхь ҇еромонахъ Орестъ оть Раванице и оставихь оу монастирᵘ Хиландарᵘ благословеніа ради, богь да прости.“

Съпоставката на този препис с текста на преписа от XVI в., печатан от Новакович, показва, че големи разлики между тях няма. Следователно те възхождат към общ първообраз или еди-

[3] К. П. Дмитриев-Петкович, Обзор афонских древностей, СПБ, 1865, с. 91.

[4] Sava Chilandarec. Rukopisy a starotisky Chilandarské. Praha, 1897, с. 53—54.

ният от тях е преписван от другия. Засега определено отношение по въпроса не може да се вземе. Важно е това, че вече имаме точно определен по време препис на разширената редакция на „Рилската повест“ — 1536 г.[5] А това е важна подробност; имаме свидетелство за наличието на тази редакция, което на свой ред означава, че тя е възникнала по-рано или в най-добрия случай в 1536 г., ако може да считаме този препис за първообраз на обширната редакция. От важно значение е и тази подробност — датираният от 1536 г. препис е направен в Рилския манастир, което подсказва, че такава редакция на повестта е имало там, че тя е направена в манастира въз основа на Владиславовия първообраз.

* * *

Вторият препис се е намирал в ръкопис от XVI—XVII в., от който П. А. Сирку по време на своето пътуване из България взел 24 листа. Сирку не е оставил никакви бележки за ръкописа, но той е бил голям, защото на въпросните листове са означени коли 40, 41, 42 (м̃, ма̃, мв̃), по осем листа. Взетите листове сега се съхраняват в Ленинград — Ръкописен отдел при Академията на науките, ф. 55 — П. А. Сирку, № 13.7.17. Те са голям формат, не особено красиво, но четливо писмо. На тях са поместени житието на Иван Рилски от Патриарх Евтимий и разказът за пренасяне на мощите на светеца от Владислав Граматик. Заглавието гласи: Житіе и жизнь прѣподобнаго ѡц̃а нашего Ꙗѡн̃на Рылскаго, въ немже и како пренесень бы̑ вь Трьновь, сьпіисано Евѳіимiемь патрiархомь трьновскiимь. На концiи же слова и о обновлeніи сты̑е обители егоже вь Риле и како пакіи прѣ(не)сень бы̑ от Трънова въ тьжде славніи монастiирь Рилски, въпіисано послѣднымь вь дiацѣхь Владиславѡмь Граматiикѡмь.

Начало: Въ лепотоу оубо кто намь поносил' бiи ꙗко не тъчию о добрыхь лениве имоущимь. . .

„Рилската повест“ започва от лист 20б, за което има означение

---

[5] По датировката на обнародвания от Новакович препис има различие. Й. Иванов (Жития на Иван Рилски, С., 1935) веднъж сочи, че е по ръкопис «от XVI—XVII в.» (с. 21), а друг път, че е «от XV—XVI в.» (с. 74). Новакович още в заглавието сочи «спремио за штампу по рукопису 16-ога в.» (с. 233). От XVI в. го дава и Л. Стојановић, Каталог Народне библиотеке у Београду. IV. Рукописи и стари штампане књиге. Београд, 1903, с. 103—104. Той сочи № 327 (21), а не стар № 22.

на полето „Владиславъ“. Целият текст и тук не е запазен, но за разлика от предишния препис имаме началото на разказа. По такъв начин двата преписа се допълват. И в преписа на Сирку се намира името на ктитора Георги: „. . . и прежде же вьсе присещеніемь бившіимь и помощію благочьстиваго господина и новаго ктитора светеи обителе бивша киръ Георгіа, иже вьсе недостатьчное монастирскіи зданеи красне же и зело изредно оуправлъшаго“.

* * *

В своята книга Георги Данчев е отделил няколко страници и на въпроса за някои ръкописи, за които е изказано мнение, че са писани от Владислав Граматик (с. 78—82): Предполагаеми Владиславови ръкописи. Той посочва пет такива ръкописа и заключава: „Възможността, допущана от различни учени, Владислав Граматик да е оставил и други ръкописи-сборници или преписи на отделни по-значителни произведения — е голяма. Необходимо е обаче всяко предположние от подобен род да се докаже със солидни и убедителни аргументи, каквито все още не са открити за посочените пет ръкописа.“

Вземайки повод от изнесеното от Г. Данчев, искам да известя за три ръкописа, за които той не говори и за които има основание да мислим, че са излезли от ръката на Владислав Граматик.

1. Панегирик. Така е наречен ръкописът още в наслова му. Намира се в Букурещ — Академична библиотека, № 152. Преди това е бил в сбирката на манастира „Нямцу“, № 86 (79) по Описа на Яцимирски. Има 434 писани листа, голям формат, полуустав, два почерка, по 30 реда на страница. В началото има винетка от четири кръга на черен фон и под нея наслов: гоу боу вьсемогѵщоу начинаѥ панагірикь, сіирѣ съборникъ, имѣе и словеса дшеполъзнаа, чьтома въ гпскые празныкы и нарочити стымь прѣз' все годище въ начеть индікта, еже ѥ ново лѣто.

Подробно описание на панегирика е дадено от Яцимирски и Панаитеску.[6] С оглед на съдържанието му ще кажа само това, че сборникът прилича извънредно много на другите два Владиславови панегирика — Загребския от 1469 и Рилския от 1479 г. В Бу-

[6] А. И. Яцимирский, Славянские и русскне рукописи румынских библиотек. Сборник ОРЯС, т. LXXIX. Санкт Петербург, 1905, с. 746—754; P. P. Panaitescu, Manuscrise slave. Vol. I. Bucureşti, 1959, с. 200—210.

БАН
Институт за
литература
БИБЛИОТЕКА

курещкия сборник са поместени доста творби, намерили място в посочените два сборника. За Владиславовото авторство убедително говорят оформлението на книгата, нейният правопис и особено неĭ ният почерк. Както вече казах, цялата книга не е изписана в един стил букви, по думите на Яцимирски „полуустав неровный нескольких почерков". Според мене два са почерците — първият е на листове 1—18, 100—108, 219 сл.; вторият почерк е на останалите листове. Ако за първия почерк може да има съмнение, че е от Владислав Граматик, то за втория такова съмнение не може да има. С оглед на въпросното графично различие нужно е да кажа, че по познатите книги на Вл. Граматик то е също налице, като понякога даже се среща в една и съща книга. Това различие се дължи на перо, на умора, на настроение, на време, с което разполага книжовникът за преписване на дадена книга, и пр. Внимателното вглеждане в начертанието на буквите в едната и в другата част на ръкописа показва еднаквост в тяхното изписване. Такава общност има и по оформлението на страниците, по разните надредни букви, надредни и препинателни знаци. И още нещо — първият почерк показва прилика с почерка на Владислав Граматик в ръкописа му „Предели" от 1456 г.

2. Сборник. Запазен изцяло, има 194 листа, осмина. Едро, хубаво писмо, с червени заглавия и орнаментирани начални букви. В началото има цветна винетка — плетеница. Сега се съхранява в Ленинград — Публична библиотека „Салтиков-Шчедрин", в сбирката на княз Павел Петрович Вяземски, № Q. 279. Вяземски е бил на служба в Руското консулство в Цариград, дето вероятно е придобил ръкописа. Почти целият ръкопис е зает от съчинения, посветени на Димитър Солунски. Съдържанието му е:

1. Мч҃ніе с҃тго и славнаго мч҃ика Дїмитрїа (л. 1—10 б).

2. Мч҃еніе с҃тго и славнаго мч҃ника Хв҃а Дїмитрїа (л. 10 б—29).

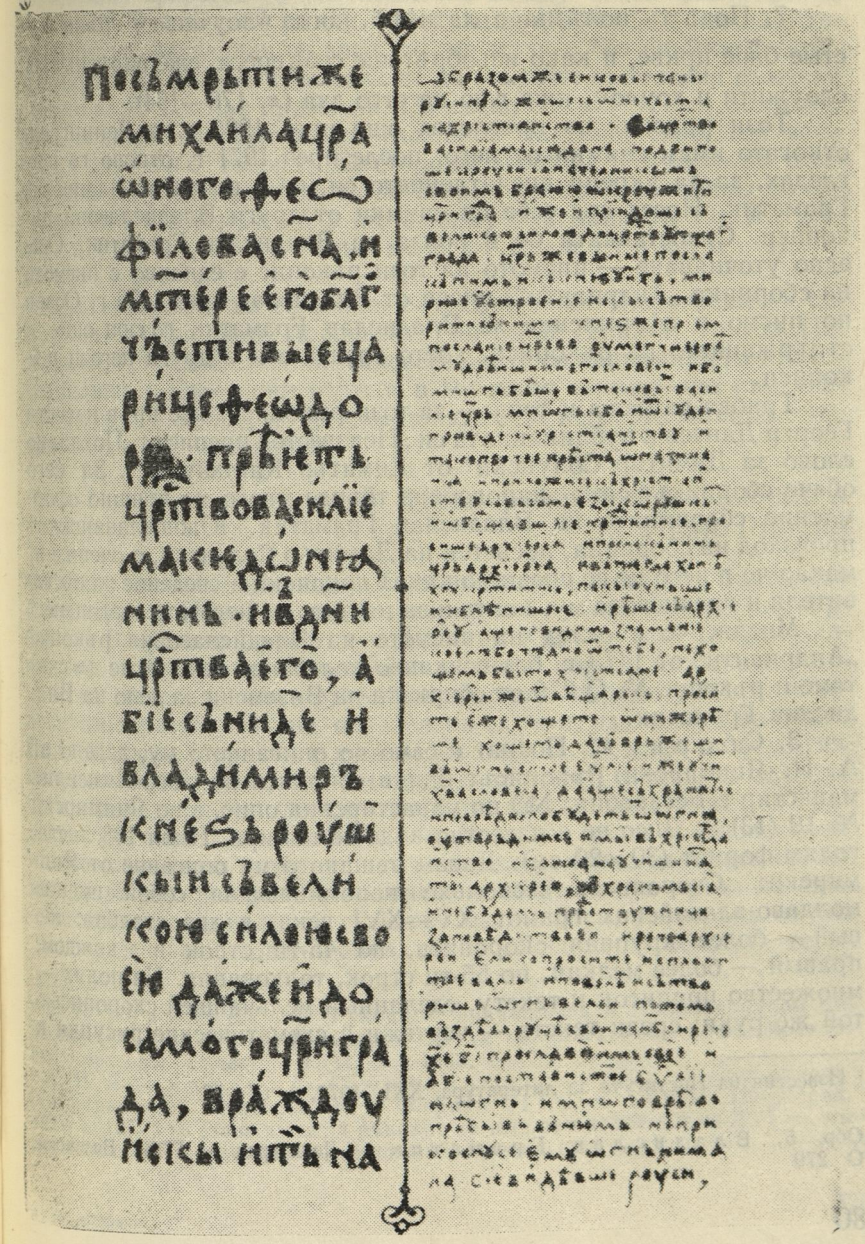
3. Їѡанна Хар'тофїлака солоун'скаго Ставракїа о чюдесехь мvрѡточ'ца великааго Дїмитрїа (л. 29—128 б).

4. Грїгорїа архїепїскѡпа солоун'скаго бесѣда о иже въ с҃тыхь великомч҃ницѣ и ч҃ютворци и мvрѡточци Дїмитрїи (л. 128б—149б).

5. Грїгорїа архїеп҃кѡпа росїискаго похвалное с҃томоу и славномоу великомч҃никоу Дїмитрїю мvрѡточ'цоу (л. 149 б—161).

6. Дїмитрїа Кан'такоузина похвалное с҃томоу и славномоу велик҃смч҃никоу и побѣдоносцоу Дїмитрїю мvрѡточ'цоу (л. 161—175б).

◀ Обр. 4. Владислав Граматик — Предели от 1456 г.

7. Повѣсть полъзна о латинѣ^х, когда w҃лоучише w҃ грькь и w҃ сты҃е бж҃іе цр҃кве, и како изьобрѣтоше себѣ ереси, еже опрѣсньчнаа слоужити и хоулоу, иже гл҃ю на сто дха (л. 176—194).

Този ръкопис аз прегледах още през 1966 г. в Ленинград, откогато имам снимки от него; после през 1971 г. отново го прегледах, за да укрепя впечатлението си, че е писан от Владислав Граматик. Носех със себе си снимки от други Владиславови ръкописи. Съпоставката бе в полза на Владислав Граматик. Още едно уточняване — писмото на този ръкопис е еднакво с писмото на сборника „Андрианти", писан от Владислав през 1473 г. Освен по писмо и оформление за Владислав Граматик говори още и съдържанието на ръкописа, което срещаме и в други негови ръкописи.

Трябва да кажа и това — за този ръкопис у нас пръв извести Георги Данчев в публикацията си „Неизвестен препис от „Похвално слово за Димитър Солунски" от Димитър Кантакузин"[7]. За него обаче сборникът само „наподобява твърде много по външно оформление сборниците на Владислав Граматик. Южнославянският произход на сборника, посветен на Димитър Солунски, е очевиден, макар че в него не се среща никаква приписка и сведение за съставителя и преписвача му, както и за мястото на неговото създаване."

Мисля, че с оглед на писмото на Владиславовия ръкопис „Андрианти" от 1473 г. без всякакво колебание вече може да считаме и ръкопис № Q.279 от сбирката на Вяземски за дело на Владислав Граматик.

3. Сборник. Познат е само по описанието му, дадено от А. И. Яцимирски. Ръкописът бил в сбирката на Ново-Нямецкия манастир в Бесарабия, №3 по манастирския опис, а по Яцимирски № 19 (13) 3. Днес не е известно къде се намира. Имал 188 листа, голям формат (30×20 см). Давам външното му описание от Яцимирски: „Скоропись, несколько напоминающая собой письмо молдаво-влахийских грамот XV—XVI века, в два столбца: левый — более крупная скоропись, по 45-ти строк в каждом; правый — более мелкая, по 55-ти строк, толкования. На полях — множество приписок к тексту, сделанный мельчайшей скорописью той же руки; среди текста — чертежи и схематические рисунки к

[7] Известия на Института за литература, XXI, 1972, с. 67—78.

◀Обр. 5. Владислав Граматик — Ленинград — ГПБ, Вяземски О. 279

разяснению вопросов о соотношении между собой философских понятий."[8] В тази своя ранна публикация (1898 г.), когато за ръкописите на Владислав се знае твърде малко, без снимки от тях, Яцимирски не свързва и не можеше да свърже въпросния ръкопис с името на Владислав Граматик. По-късно обаче (1921 г.), когато е имал и лични наблюдения от ръкописи на Владислав, той вече определено говори: „Со стороны внешней и отчасти по тексту венская рукопись похожа на сборник второй половины Ново-Нямецкого манастыря, № 3 (по нашему описанию № 19), переписанный известным грамматиком Владиславом."[9]

Съдържанието на сборника е предадено от Яцимирски — съчинения на Дионисий Ареопагит, Григорий Палама, Теодор Педиасима, Григорий Ниский. В досегашните си занимания из книгохранилища в Съветския съюз и в Румъния внимателно съм следил за този ръкопис, но не съм попадал на него. Желателно е издирванията да продължат.

5. Нова редакция на повестта за Иван Рилски

От многото съчинения, които били създадени в старата българска литература за Иван Рилски, безспорно най-хубави и ценни са творбите на Владислав Граматик и Димитър Кантакузин. Те заслужават високо признание не само и не толкова поради особените исторически сведения, които съдържат, колкото поради умелото и увлекателно разказване на определени случки из живота на Иван Рилски, тясно свързани с живота на народа. И нещо особено, извънредно важно — в тях личи отделният автор, чувствува се неговата индивидуалност, усещат се чувствата му, страданията и радостта му, омразата и любовта му. Малцина наши средновековни книжовници дават материал за такова по-релефно възприемане на техния вътрешен образ. Те обикновено се движат в кръга на една общоприета сфициална постановка на въпроси, третирани от тях по определена и традиционна линия. Говори се общо за героя

[8] А. И. Яцимирский, Рукописи, хранящиеся в Ново-Нямецком монастыре в Бессарабии.— Древности. Труды славянской коммисии Московского археолог. общества, т. II, М., 1898, с. 95.

[9] А. И. Яцимирский, Описание южнославянских и русских рукописей заграничных библиотек, т. I, Сборник СПбАН, т. XCVIII. Петроград, 1921, с. 121. Тук става дума за ръкопис от втората половина на XVI в., съдържащ също творенията на Дионисий Ареопагит.

(който почти винаги е някакъв светец), поради това казаното за един светец в повечето случаи свободно може да се отнесе и за всеки друг светец. Туй от своя страна обуславя известно сходство между отделните писатели, а оттук и сравнително голямата монотонност в развитието на нашата литература през средните векове.

Вл. Граматик и Димитър Кантакузин, както вече казах, правят изключение. И двамата живеят през средата на XV в. Безспорно самото време, в което те творят, е оказало известно влияние върху характера на творчеството им.

Владислав Граматик показва широка за времето си култура, плод на упоритата му самообразователна работа и на неговата любов към културата. Той е образован книжовник, грижовен компилатор, даровит разказвач, с големи научно-литературни интереси. Добре познава съдържанието на славянските и византийските патерици и панегирици, оказали силно влияние върху неговия стил и език. Засега е познат повече като компилатор и преписвач, отколкото като творец на собствени оригинални произведения. Има основания да се предполага, че Вл. Граматик е написал и други оригинални творби освен прочутата си „Повест за пренасяне мощите на Иван Рилски от Търново в Рилския манастир". Тази негова творба му определя особено място в историята на старобългарската литература. Тя ярко очертава един талантлив разказвач, добре владеещ литературния език и стил на своето време. Владислав Граматик изпъква като книжовник-патриот: той има определено отношение към покорителите-турци и дълбоко скърби за тежката робия, която балканските народи търпят от тях.

„Рилската повест" на Владислав Граматик е позната по две редакции — обширна и кратка. В науката преобладава мнението, че и двете редакции са дело на Владислав Граматик. По-обширната, макар и запазена по препис от по-късно време, се счита за първична, писана наскоро след самото събитие, за което разказва — пренасяне мощите на Ив. Рилски от Търново в Рилския манастир през 1469 г. Допуска се дори, че авторът възпроизвежда лични преживявания и впечатления. След 7—8 години, когато Владислав съставял Рилския сборник от 1479 г., той преработил своето произведение, изпускайки някои пасажи, и го притурил като допълнение към Житието на Ив. Рилски от патриарх Евтимий, което преписал в сборника. В. Сл. Киселков смята само кратката редакция на „Рилската повест" за творение на Владислав, а обширната — за дело на друг книжовник от Софийската книжовна школа или от Рилската школа. Това схващане обаче се нуждае от допълнителна аргументация — изнесените от Киселков съображения (и

действително само съображения, нито едно конкретно доказателство) не са убедителни.[1]

Димитър Кантакузин е познат с повече оригинални съчинения в сравнение с Владислав Граматик. Две от тях са посветени на Иван Рилски: 1) Служба на Иван Рилски и 2) Житие с похвала на Иван Рилски. Особено ценно е второто му произведение — житието. Към своите литературни извори авторът се е отнесъл твърде свободно — възползувал се е само от вестите за по-главните моменти от живота на светеца, изложени у него в друг порядък. Творбата му е пропита с дълбоко лирична и непринудена прослава на Иван Рилски, умело композирана и изложена, поради което тя ярко се откроява в нашето литературно развитие през средновековието. Житието е ценно още и с това, че разказва за завладяването на балканските народи от турците, предадена е скръбта на писателя от това печално събитие в живота на българи, сърби и гърци.

Тези две извънредно ценни произведения на нашата стара литература са познати по малко преписи. Разбира се, това още съвсем не означава, че не е имало и други преписи, днес неизвестни или изгубени. Обаче за тяхното разпространение в литературата през турското робство, за тяхното значение и въздействие върху следващи книжовници може да се съди по друго едно произведение, тясно свързано с тях.

Става дума за съчинението „Повесть о возвращеніе мощеи свѧтаго преподобнаго отца нащего Іоанна въ Рылскѣю пѣстыню, како возвращеніе бистъ и когда". Още самото заглавие говори за известна връзка с произведенията на Владислав Граматик и Димитър Кантакузин. Тази пряка зависимост много добре проличава от самото съдържание — на места то е почти буквално заемано, на други места са сторени известни отклонения, а на трети места разказът е предаден съвсем свободно. И въпреки всичко това в дадения случай нямаме никакво основание да говорим за обикновена и механическа сглоба от творбите на Владислав Граматик и Димитър Кантакузин. Пред нас стои едно съвсем ново съчинение, пак свързано с живота и славата на Иван Рилски. Неговият автор добре изявява себе си в мисъл и чувство.

Нещо по-важно — даденият случай представлява хубава илюстрация на литературния процес в старата българска литература, показва ни как са се използували предишни съчинения за създа-

[1] В. Сл. Киселков, Проуки и очерти по старобългарска литература, С., 1956, с. 319—320; Г. Данчев, Владислав Граматик, книжовник и писател, С., 1969.

ване на ново произведение. Авторът широко черпи от книжовното наследство (освен Граматик и Кантакузин той използува и други творби за Иван Рилски), показва начетеност по въпроса. Така овладяното знание той излага в своята творба твърде свободно и увлекателно, без да спомене за изворите си. За него е важна целта — да пробуди чувства у читателя. А тия чувства не са само обич и прослава на Иван Рилски. Целта на непознатия автор е по-далечна и важна — да създаде у българина обич към своя народ, към своето минало. Това постига чрез изнасяне образа на Иван Рилски. И, от друга страна, той внушава чувство на ропот от тежкото робство на „агаряните", под което гинат православните балкански народи— българи, сърби и гърци. По такъв начин се е получило едно съвсем ново и ценно произведение на българската литература през епохата на турското робство.

Този ценен разказ се намира в ръкопис на Народната библиотека „Кирил и Методий" — София, № 987, листове 35б—39б (по втората пагинация) или листове 55б—59б (по сегашно състояние). За съжаление той не е запазен изцяло — липсва краят му. Ако се съди по остатъците от отрязаните в края на ръкописа листове, може да се допусне, че липсват 3—5 листа.

Целият ръкопис е посветен на Иван Рилски — всички поместени съчинения са свързани с него. Той е без начало и край, затова не се знае заглавието му. В сегашното си състояние обема 60 листа. Пагинацията е буквена, сложена последователно два пъти: първата свършва с лист 31 [ѧа], а втората — с лист 39 [ѧθ]. Черковнославянска редакция. Понеже няма оцелели никакви бележки по него, трудно може да се определи времеписването му. По езикови и палеографски особености може да се предполага, че е от втората половина на XVIII в. или началото на XIX в.

Ръкописът съдържа:

1. Служба на Иван Рилски, дадена под 19 октомври. Началото не е запазено — започва от лист 9 и свършва на лист 31 б. Показва голямо сходство с печатани вече служби на Иван Рилски.[2]

2. Житіе и жизнь и подвизи прпдбнаго и бгоноснаго оца нашего Іѡанна пⷭстиножителѧ Рылскаго. Собрано ѿ различных' списателеи, паче же ѿ Еѵθимиа патріарха терновсаго, въ кратцѣ

[2] Н. Р и л с к и, Службы съ житіемъ преподобнаго и богоноснаго отца нашего Іѡанна Рылскаго чⷭдотворца, Белград, 1836, л. 7—17; Й о р д. И в а н о в, Български старини из Македония, изд. II, 1931, с. 347—358; Б. Ст. А н г е л о в, Старобългарски текстове, Известия на Архивния институт, кн. I, 1957, с. 274—283.

списаное — листове (по втората номерация) 1 а—29 б. Без завършък — откъснати са листове 30 и 31. Еднакво с обнародваното от мен ново житие на Иван Рилски по ръкописа на поп Йоан, писан през 1788 г. във Враца. Важен пропуск на новия препис е, че той не посочва в наслова си името на автора на туй ценно житие — монах Даниил, както е означено в преписа на поп Йоан.[3]

3. Житие на Иван Рилски — съкратено изложение на житието, писано от Евтимий. Без началото. Обема листове 32б—35б.

4. Повестъ о возвращеніе мощеи ст҃аго пр҃пдбнаго оц҃а нашего Іѡанна в' Рылскѣю пѣстыню, како возвращеніе бистъ и когда.[4]

Поместената тук „Повест за Иван Рилски" допълва останалите съчинения — тя говори за онова, което липсва в тях и което представлява голям интерес за читателя. След като е узнал за живота и подвизите на Иван Рилски, за пренасянето на мощите от Рила в Средец, Острогон и Търново, у читателя естествено се поражда интерес да знае тяхната настояща съдба. Това тъкмо цели и въпросната повест. На същия лист, на който завършва съкратеното житие на Иван Рилски, писано от Евтимий, авторът започва своя разказ като допълнение към житието. Последното свършва с вестта, че мощите на светеца се намират в Търново (църква на негово име в Трапезица), дето те извършват чудеса. Целта на автора е да разкаже как и кога е станало пренасянето на мощите—„како возвращеніе бистъ и когда",— както сам той пише в заглавието на творбата си.

Трябва да се съжалява, че тази повест не е запазена изцяло. Оцелели са другите съчинения за Иван Рилски в ръкописа, известни по много преписи, а най-важното и интересно съчинение в него е стигнало до нас в непълен вид. Пропаднали са важни моменти от разказа, в които се е говорело за изпращането на манастирската делегация в Търново, за посрещането ѝ от българското население, потегляне за София и Рила, за пътя, по който се е движело шествието, за престоя в София и пр.

Независимо от това, че новата редакция на „Рилската повест" не е запазена изцяло, тя има важно значение за нас. Нейната стойност е преди всичко в литературно отношение — хубав и свързан разказ за едно важно събитие в живота на нашия народ през тежките години на турското робство. Разказът не е претрупан с много и излишни епизоди — дадени са най-важните моменти.

---

[3] Б. Ст. Ангелов, Из старата българска, руска и сръбска литература, С., 1958, с. 69—97.

[4] М. Стоянов и Хр. Кодов, Опис, III, С., 1969, с. 142—143.

Най-ценното в този разказ безспорно е неговият увод. Тук авторът показва себе си, разкрива своята душа, своето патриотично чувство и страданието си от робията, под която гине българският народ. И нещо повече дори — скръбта му се простира и върху съдбата на другите християнски народи на Балканския полуостров — сърби и гърци. Неразумието на българи, сърби и гърци е причина за тяхната тежка съдба под „агаряните". Виждайки тяхното „безумие", бог ги е наказал с робството: „И тако богъ прогневанъ праведнимъ своимъ с8домъ, оувы, грѣховъ ради нашихъ предаде всю землю агарѧномъ." Авторът не крие своето враждебно отношение към турците — те нахлуват на Балканския полуостров „ꙗко волци свирепи лютии"; те са „моучители", „агарѧне". От техния меч падат много „ратотворци". Българската земя е подложена на жестока сеч и пожар: „ѡны м8чители и с̃тыню гс̃дню попраша, монастиреи честнихъ и цр̃кви и многихъ с̃тыхъ мощеи сожгоша, иноци же и инокинъ и с̃тли и с̃щеници и дѧконы мечемъ посекоша".

Във втората — историческата — част на повестта се пристъпва конкретно към разказване на самото събитие. Най-напред се говори за възобновяване на Рилския манастир, който подобно на много други български манастири „зап8сте до конца и разори сѧ ради варваскаго нахожденiѧ". Поради това авторът обещава накратко (въ кратце исповемъ оубо) да разкаже „како и кимъ образомъ обнови сѧ паки с̃таѧ обителъ Рылскаѧ". От него узнаваме, че турците изклали (съсекоша) част от християните, а други отвели като роби (въ работ8 w̃ведоша). Авторът добре забелязал, че известно спокойствие в живота на християните настъпило едва след като турската власт укрепнала: „И ꙗко оукрепиша сѧ,тогда оумири сѧ землѧ пред ними и въ тишин8 преложи сѧ." Мисъл, напомняща за Паисиева оценка.

Друг нов факт, изнесен от неизвестния автор, е учудването на рилските монаси,когато им съобщили, че мощите на Иван Рилски се намират в Търново — един от вестителите дори „надписаніе прочелъ написаніе на киботе его". Чувствата им са предадени така: „Они же оуслышавше сiѧ, радости неизреченныѧ исполниша сѧ и ч8дѧх8 сѧ, ꙗко дотоле не бех8 слышали, где есть. Мнѣх8 бо некамо отнесенымъ имъ бити ради нахожденiѧ варварскаго и ради метежи и нестроениеи градскомъ во времѧ взѧтiѧ w̃ агарѧновъ град8."

Аз вече посочих, че главни източници за автора на повестта са били съчиненията на Владислав Граматик и Димитър Кантакузин. За илюстрация на тази мисъл ще приведа един пример:

Димитър Кантакузин

Маріи благочъстивои царици
шъдше, показоуютъ дѣло и роу-
коу, помощи молеть подати, . . .
ѩже доушевныимъ тѣлес-
ное побѣждающои благородіе,
Георгіа бо христолюбивѣишаго
деспота сръбскаго соущи дъщи,
жена прилоучи се царств8ющо-
моу отца быти. Сію оубо царь
въ мѣсто матере имыи, многымъ
въ застоупленіе и помощь и
паче светые горы Аѳона, богоу
тако благоизволившоу, чъсть
тое велію и говѣаніе подааше
въ вьсемь, ѩко же никомоу же
вь своемъ царстви иномоу.

Новата повест

И абіе со тщаніемъ идоша ко
благочестивои царцы Маріи, мол⁂ще
ю и р8к8 помощи прос⁂тъ подати имъ
и испросити имъ оу цар⁂ грамотное
повеленіе, еже подати имъ отца те-
ло. Беше бо Маріа Георгі⁂ христо-
любиваго деспота сербскаго с8щи
дъщи, жена же прил8чис⁂ царств8-
ющом8 отца бити. Сію оубо царъ въ
место матере имии, многимъ въ зас-
т8пленіе и помощъ и паче светы⁂
гори Аѳона, бог8 тако изволивш8
честъ тои велію и говеніе пода⁂-
ше во всемъ, ѩкоже никомоу же въ
своемъ царствіи ином8. Беше же
добродетелна и село.

Тази повест, разказваща за важно събитие из историята на нашия народ, влиза в цикъла на онези съчинения на старобългарската литература, които са отразили турското нахлуване в нашите земи и самото покоряване на българския народ.За съжаление днес ние знаем твърде малко домашни извори, които да разказват за турското владичество. Безспорно първите десетилетия са правели най-силно впечатление — те обърнали из основи живота на народа, били свързани с безброй жестокости, грабежи и пожари, с хиляди избити и поробени българи, материално изтощение, морално унижение и пр. Това е време само на страдание, без надежда. Хубав израз на народните чувства от тая тежка епоха е дал българският книжовник Исай Серски, който пише през 1371 г.: „Турците се пръснаха и полетяха по цялата земя подобно на птици по въздуха. Едни от християните бяха изклани, други отвлечени в плен, а онези, които останаха, и тях смърт несретна ги покоси, защото погинаха от глад. Такъв глад настана тогава, какъвто никога от създаването на света не е бивал и какъвто, Христе милостиви, да не наст⁂ва никога вече. . . Уѣи! Какво прискърбно зрелище бе настанало! Опустя земята, лиши се от всичките си блага, погинаха людете, изчезна добитък и плодове.“[5]

[5] Йорд. Иванов, Старобългарски разкази, С., 1935, с. 54. Текста на повестта, за която говоря, напечатах в Известия на Института за българска литература, кн. IX, 1960, с. 253—255.

Дамаскин Студит

1. Нова вест за Дамаскин Студит

Гръцкият книжовник от XVI в. Дамаскин Студит играе важна роля в развитието на българската литература през XVI—XVIII в. Благодарение на голямото разпространение на книгата му „Θησαυρός“ („Съкровище“) след време името на автора Дамаскин става нарицателно име: думата д а м а с к и н почва да означава изобщо ръкописен сборник със слова и поучения независимо от това, дали съдържа, или не съдържа негова творба. У нас е писано твърде много за Дамаскин Студит и за книгата му, той е бил отдавна предмет на изследване. Естествен завършък на тези проучвания е трудът на Донка Петканова „Дамаскините в българската литература“ (София, 1965). Но въпреки извършеното биографията на писателя не е достатъчно пълно разкрита, в нея има неизяснени моменти. Обширната научна литература за Дамаскин Студит е насочена към ра криване творчеството на писателя, разпространението, влиянието и значението на съчиненията му, предимно на „Съкровище“, не само за гърците, но и за останалите православни народи, преди всичко за българите. Слабо е разработен въпросът за проникването на Дамаскин Студит в сръбската литература. Въпреки извършеното днес за науката е твърде интересен въпросът за проникването на книжовника и в руската литература през XVI—XVIII в. Има вече нови вести, които дават основание да се постави и разясни по-цялостно този въпрос, да се доизяснят и разширят наблюденията на П.А. Лавров, дадени в ценното му изследване „Сокровище“ Дамаскина Студита в новом русском переводе“, излязло през 1901 г.

Настоящото съобщение има за цел да изнесе един по-голям пасаж из пътеписа на Арсений Суханов, посетил Света гора през средата на XVII в. Този пасаж е изцяло свързан с името и дейността на Дамаскин Студит. От една страна, той определено показва, че дотогава Дамаскин Студит е непознат или непопулярен

в Русия и, от друга страна, обратно, че е познат всред гърците, техните духовници го обичат, те дори посочват преди колко години е починал книжовникът. Но в случая по-добре е да говори самият автор — Арсений Суханов. Започнал спор с гръцките монаси по въпроса за начина на кръстенето, той разказва[1]:

Вопросъ старца Арсенiа. Старецъ же Арсенiй вопросилъ у гречанъ: Скажите ми w̃ писанiа гдѣ то написано, что бы по вашем8 сложенiю велено крътитиса? И оне все сказывали, что писалъ имъ о томъ Дамаскинъ иподiаконъ. Арсеней говорилъ: Дамаскина иподiакона книги не знаемъ кто онъ, оу насъ есть книги Іоанна Дамаскина, что былъ в'Дамаску и р8ка ему была w̃сечена и бдца тое р8к8 ему исцѣлила в одн8 ночь, и о томъ ничего онъ не пишетъ. Гречане сказали, не Иванъ то имъ писаль, но Дамаскинъ нѣкто, именемь иподiаконь и студитъ, а былъ онъ невдавныхъ лѣтехъ, лѣтъ с'семдеса какъ умеръ. Арсений говорилъ: А тому вашем8 Дамаскин8 не вѣрю, потому что онъ былъ после седмаго собор8 сп8ста многие врема, и w̃ к8д8 онъ родомъ и каково его житіе было, и в'кое лѣто былъ онъ, того у васъ про него не писано. И знаменiа и чюдесъ w̃ него никакова не было. Но былъ онъ нѣкто Дамаскинъ имянемъ, иподiаконъ и ст8дитъ, рекши тщателенъ во ученiи. Но скажите ми w̃ древнихъ стыхъ оцъ писанiа."

И щенникъ Макареи говорилъ: „Есть такъ дѣло, Арсеней, говоритъ книга Дамаскина иподiакона добра, а кто онъ и гдѣ, и в кое врема, и каково его житіе было, то мы не ведаемъ всѣ и писанiа оу насъ о томъ нетъ." Потомъ митрополить Мелетiи и архимандритъ Анѳимъ и Ѳилимонъ говорили: „Коли ты не веришъ Дамаскину, но Иванъ Златоустыи о томъ пишетъ." Арсеней говорилъ: „Добро есть будеть Иванъ Златоустыи писалъ, а радъ слѣшатъ, покажите ми. . . " (л. 5—6); и держитеса новаго своего учителя Дамаскина иподiакона (л. 25); а то вамъ написалъ новои вашъ оучитель Дамаскинъ иподiаконъ, издѣлалъ вамъ в одномъ крѣ три кртта, людей велѣлъ кртыть петма перстъı страннымъ обычаемъ, а себе трема" (л. 26).

Няма да се спирам подробно на изнесения пасаж. Във връзка с него само няколко бележки от по-общ характер:

---

[1] Препис от пътеписното съчинение на Арсений Суханов се намира в ръкопис от XVIII в., № 1756 (862) от сбирката на Уваров (Москва — Държавен исторически музей), 47 листа, осмина. Разполагам със снимки от ръкописа, които използувам.

1. В разговора между Арсений и гърците става дума само за „Съкровище“, за другите Дамаскинови съчинения изобщо не се споменава.

2. Гърците в лицето на свещеника-монах Макарий дават висока оценка за „Съкровище“ — „книга Дамаскина иподиякона добра.“

3. Думите на Арсений „но былъ онъ нѣкто Дамаскинъ имѧнемъ иподіѧконъ и ст8дитъ, рекши тщателенъ во ученіи“ дават основание за преразглеждане на въпроса за прозвището „Студит“, с което е известен в нашата литература Дамаскин Студит. Казвам „преразглеждане“, понеже у нас доминира схващането, че прозвището „Студит“ се свързва пряко със Студийския манастир край Цариград, дето Дамаскин се е учил. Донка Петканова също застъпва това схващане в своята книга (с. 8),като привежда известни аргументи и съждения против тълкуването, дадено от Юрдан Трифонов. Последният пише: „Дамаскиновото прозвище студит (στουδίτης) обаче няма нищо общо със Студийския манастир, който в XVI в. не съществувал вече, а има друг произход. . . От това обяснение се вижда, че думата студит трябва да се сближи с латинския глагол studeo,-ere — старая се, ревностно се занимавам с нещо — и че отговаря на латинското прилагателно studiotus — старателен, ревностен.“[2] Този извод той прави главно въз основа на заглавието на първото Дамаскиново слово (в Еленския препис на „Съкровище“): прѣложи се на ѡбщіи езыкъ ѿ иже въ иноцѣх мъншаго Дамаскина иподіакона и стоудита, рек'ше тьщателѧ въ оученіи“. Същото определение на думата студит дава и Арсений: „нѣкто Дамаскинъ имѧнемъ иподіѧконъ и ст8дитъ, рекши т'щателенъ во ученіи“. Съвпадението не може да бъде нито случайно, нито пък е плод на някакво пряко влияние. По-естествено е тук да виждаме осмисляне, което съвременниците са давали на думата студит, в смисъл на човек любознателен, ученолюбив, придобил много знания.

Изнесеният пасаж е ценен още с една своя податка — в него се казва за Дамаскин Студит: „а былъ онъ невдавныхъ лѣтехъ, лѣтъ с'семдесѧт какъ умеръ“. В съчинението на Арсений Суханов се сочи година 1650, когато той пътувал и водил разговора. Следователно за година на смъртта на Дамаскин Студит се сочи 1580, т. е. твърде близка до годината 1577, дадена от тюбингенския професор от втората половина на XVI в. Мартин Крузий. Тази

---

[2] Ю. Трифонов, Ритор Тесфан и иподякон Дамаскин Студит. Списание БАН, кн. LXXI, 1950, с. 6, 7.

година днес е възприета в науката. Изненадва фактът, че гръцките духовници, които казват, че не знаели подробности из живота на Дамаскин Студит, все пак сочат една година, много близка до годината на смъртта му 1577. Това заслужава внимание, защото подкрепя Мартин Крузий. Дори и у последния годината да не е точна, все пак се подкрепя тезата,че Дамаскин Студит е починал наскоро след 1575 г.

2. Сръбски превод на слова от Дамаскин Студит

Съчинението на Дамаскин Студит „Съкровище“ („Θησαυρός“) и още повече отделни слова от него са получили много голямо разпространение в старата българска литература. Това проникване и въздействие е особено добре показано в излязлата през 1965 г. обширна монография на Донка Петканова „Дамаскините в българската литература“. Освен тази пряка задача на книгата в нея са разгледани и други въпроси, свързани с живота и творчеството на видния гръцки писател от XVI в.Между тези въпроси е и въпросът за проникването на най-важното съчинение на Дамаскин Студит „Съкровище“ в руската и сръбската литература. Петканова говори за два руски превода на „Съкровище“, които според нейното наблюдение „не получават разпространение сред народа. Очевидно в Русия Дамаскиновите слова не стават народно четиво и не изиграват никаква роля за развитието на руската книжнина. Те само свидетелствуват за връзките между руската и новогръцката литература от XVII и XVIII в., ограничени в кръга на църковните интереси“ (с. 13). В така изразената оценка има нещо за уточняване. Пресилено е да се твърди, че дамаскините „не изиграват никаква роля за развитието на руската книжнина“. Освен това, когато се говори по този въпрос, не може да се пропусне преводът на Дамаскинови слова от Самуил Бакачич, направен в Света гора през 1691 г. Преводът му е познат по автограф на писателя — ръкопис № 327 на Софийската народна библиотека.[1] Бакачич оставил такава приписка: „Краснаа и доушепользнаа сѣло книга, нарицаема Тисаврос, си есть Скровище, юже списа вь иноцехь Дамаскинь иподиаконь Ст8дить Солѳнѥнень грьчьски. Прѣведе же на езыкь словенскіи вь іеромонасехь Са-

[1] Б. Цонев, Опис, I, 1910, с. 320—322; Б. Ст. Ангелов, Самуил Бакачич в южнославянских литературах, Труды ОДРЛ, XXIII, 1968, с. 293—299.

м8иль Бакачичъ Р8синь вь Святои горѣ Аѳонсцѣи, въ скитахь святые и праведные Анны. Въ лѣто ѿ вьплщениа Христова а҃ча (1691). . . "

Преводът на Бакачич свидетелствува не само за известна популярност и разпространение на забележителното новогръцко съчинение „Съкровище" в славянския свят, но показва така също и значението на книгата, забелязана от Бакачич, и нейната роля в живота на южните славяни. Бакачич безусловно е знаел за съществуването на други южнославянски преводи на „Съкровище", главно български (пълни и частични преводи). И независимо от това той решил да даде свой превод на „Съкровище", предназначен, изглежда, за руски читатели. Тук именно е особеното значение на неговия превод в историята на старите славянски литератури, по-специално в историята на староруската литература. Особено внимание заслужава заглавието на книгата, наречена Тисаврос „си есть Скровище" — макар да не съдържа всички слова на „Съкровище", а само три, Бакачич заимствува заглавието на Дамаскин Студит „Θησαυρός". Какви причини обуславят това название, засега остава неясно.

Що се отнася до проникването на „Съкровище" в сръбската литература, Петканова пише: „Дамаскиновите слова са известни и в Сърбия. Там обаче н о в п р е в о д (подчерт. — Б. А.) на „Съкровище" по всяка вероятност не е правен. В Сърбия съчинението прониква чрез България" (с. 13). Днес тази мисъл може да бъде коригирана. Оказва се, че в сръбската книжнина има не само слова, заети от български ръкописи, но има и сръбски превод, а не е изключено да е имало повече от един превод. Добре е известно, че сръбската литература, особено през XVII—XVIII в., е във възход, има по-добри условия за развитие, отколкото българската; тогава работят много сръбски книжовници. Общението между български и сръбски книжовници е тясно, те разменят мисли и книги, поощряват се и се подпомагат в областта на духовния живот. Освен това духовните интереси на двата народа са близки, както са близки по бит, език и робски неволи. Всичко това е предпоставка за общение между тях, особено между техните духовни представители — книжовни и църковно-манастирски дейци. Ето защо появата и разрастването на дамаскинарската книжнина сред българския народ не може да не породи мисъл за сръбски превод или преводи. Отделен е въпросът, доколко такъв превод е самостоятелен или доколко има някаква връзка с български преводи.

Такъв превод имаме в ръкопис № 1054 на Софийската народна библиотека.[2] По-точно казано, 22 листа, писани от друга ръка и на друга хартия, са взети от някакъв ръкопис и притурени към предишните листове, заедно с които образуват сегашния ръкопис № 1054. Притурените листове носят обща пагинация на ръкописа, дадена от книжовника — съставител на книгата. Че листовете са прикачени по-късно, се вижда и от „Оглавлението“ на ръкописа, дето двете слова от Дамаскин Студит са написани с по-бледо мастило, макар и от същата ръка. Ръкописът е сборник от неделни проповеди. Писан е през XVIII в. В края на сборника са притурени двете слова от Дамаскин Студит, които са на листове 211б—232 (дадени с оригинална буквена пагинация (с҃аі—с҃лв). Едното от тях е за светото причастие под наслов: „Слово Дамаскина философа монаха иподіакона [за с҃тое причещѣніе], преведено ѿ езыка гр҃чькаго на бльгар'скы и словен'скы езыкь“ (л. 211б—222).

Начало: Молю вась, мои бл҃вениі хр҃тіаны, не моите ми зазрети г҃а ради. Хощ8 вамь неколико речи из'говорити ѿ с҃тго ев҃лиа и апла и ѿсты́х книгь. Простете ме г҃а ради. Види оу наше хр҃тіане велико неразѹміе.

Заглавието на второто слово е по-разгънато: „Слово с҃тго Дамаскина за исповѣданіе. Превѣдохь ѿ гр҃чьскаго езыка на срьб'скыи ꙗзыкь, бл҃ви о҃че, въ лѣ зр҃пд (7184—5508=1676), азь Исаиа ѿ с҃ты Пав'ль“ (л. 222—232).

Начало: Молю васъ, мои бл҃вени хр҃тіани, въсѣхъ в҃а об'ще, кои хощете да се с҃псете и цр҃тво небс҃ное да добіете и свое дш҃е ѿ вѣчне м8ке да из'бавите. Потрѣба ꙗ҃ вамъ сваком8 на въсаки д҃нь съ с8зами да се исповѣд8ете г҃8 б҃8 прѣ дх҃овны́м о҃цемь.

Почеркът, правописът и езикът на двете слова са еднакви. Те са взети от ръкопис, в който вероятно е имало и други Дамаскинови слова. По-важно в случая е да се изтъкне езиковата еднаквост на двете слова, в които силно са отразени сръбски езикови особености. Подчертавам това, защото в заглавията на двете слова има различия — за първото се казва, че е преведено „ѿ езыка гр҃чьскаго на бльгар'скы и словен'скы езыкь“, а за второто „превѣдохь ѿ гр҃чьскаго езыка на срьб'скый ꙗзыкь“. Защо е това различие и колебание, ако в случая имаме дело на един и същ книжов-

[2] М. Стоянов и Хр. Кодов, Опис, III, 1964, с. 316—319.

ник? А че в случая е така, показва езикът на словата. Книжовникът Исая, чието име виждаме във второто слово и който се е заел с превода, вероятно е използувал и български превод, та е счел за нужно да отбележи и „бльгарскы“ език в първото слово, а под „словенскы езыкь“ да е разбирал по-общоразпространения черковнославянски език, употребяван от българи, руси и сърби в богослужение и книжнина. В другото слово обаче това не го удовлетворява и той вече уточнява „превѣдохь ѿ грьчьскаго езыка на срьб'скыи ѥзыкь“.

Независимо от различното определяне на езика, на който въпросните две слова са преведени, това е превод от сръбски книжовник, който в превода си внесъл много особености на своя роден език. Узнаваме още името на книжовника — Исая, който направил своя превод през 1676 г. в светогорския манастир „Апостол Павел“, дето по онова време имало много монаси славяни. За същия Исая се отнася следната приписка, оставена в ръкопис от 1744 г.: „Въ лѣто 7184 (—5508=1676) месеца іан. 8 дьнь, ѡбрѣтохь сію библиц^{8}, на простомъ ѥзык^{8} саписан^{8}, котор^{8}ю саписалъ нѣкто проиг^{8}менъ Ісаіа отъ Свете горе, отъ манастира светаго Павла. И преписахъ ю ѥ менши во іеромонасѣхь недѡстоиныи Константинъ, бывши иг^{8}менъ св. вел. лавры Ст^{8}денице, въ лѣто 1744 у Старом^{8} Влах^{8}, въ Новѣи Вароши, въ дом^{8} благопочтенаго господара Марка Ц^{3}це.“[3] От тази приписка научаваме, че Исая е бил проигумен на манастира „свети Павел“, че през същата 1676 г., когато превеждал слова от Дамаскин Студит, той се е трудил и над някаква „библиц^{8} на простомъ ѥзык^{8} саписан^{8}“. Понеже под „библиц^{8}“ тук се разбира „книга“, понеже тази книга била „на простомъ ѥзык^{8} саписан^{8}“ и понеже въпросната книга е от 1676 г., не трябва ли да допуснем, че тази приписка визира ръкопис на проигумен Исай, от който са взети (навярно в препис) двете слова, които намираме в софийския ръкопис № 1054? Да се изясни този въпрос би могло само при запознаване с ръкописа, от който е взета приписката на йеромонах Константин от 1744 г. Ръкописът се е намирал в сръбския манастир „Велика Ремета“.

И така налице е един сръбски превод на слова от „Съкро-

---

[3] Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, књ. II. Београд, 1903, с. 144—145, № 2889.

Още една вест — на последния лист на ръкописен сборник от XVI в., № 3/8 (58) от сбирката на Рилския манастир, има приписка: «Сие писаніе пишемь азъ много грѣшьнии Иса^{ѥ} слѡзо с$\tilde{т}$а(го) Ѡана Злаѹстаго въ лѣѡ з. тіс^{8}що сл$\tilde{в}$» (7232—5508=1724). Засега уточнение не мога да направя, понеже не разполагам със снимка от приписката, за да я съпоставя с № 1054 на Народната библиотека в София.

вище“ на Дамаскин Студит.[4] Допълнителни археографски издирвания безусловно ще изнесат още вести в тая насока; те ще обогатят както нашите знания за въздействието на тази бележита новогръцка книга, така и за усилията на южнославянските книжовници да свързват по-тясно дейността си с нуждите на живота. Предмет на специално проучване може да бъде връзката на Исаевия превод с познати български преводи на „Съкровище“ — до коя редакция е най-близък. При разглеждането на този въпрос трябва да вземем под внимание също добавката, която намираме към наслова на едно от словата на Дамаскин Студит в т. нар. Рилски дамаскин (№ 4/10(80) от сбирката на Рилския манастир), дето преводачът пояснява: „си речь по срьб'ском8 езык8“[5].

[4] Вече ми е известен пълен сръбски превод на «Съкрозище» на Дамаскин Студит. Той се намира в ръкопис от XVII в., писан на сръбски език. Намира се в Белград — Сръбска патриаршеска библиотека, № 218. Има 408 листа. На л. 1—405 са поместени 26-те слова от «Съкровище». След това има други съчинения — Слово за Димитър Солунски, списък на забранените книги. Повече подробности за ръкописа нямам. Тази вест получих от колегата Божидар Райков, комуто изказвам своята благодарност.

[5] Е. Спространов, Опис на ръкописите в библиотеката на Рилския манастир, С., 1902, с. 116.

Старобългарски книжовни средища

1. Аджар (Свежен) — Карловско

Нашата историческа наука е все още много задължена към родната култура в миналото, по-специално към книжовния живот през средновековието и през османското иго. Дори за такива важни средища на книжовна дейност като Рилския, Бачковския, Троянския и Етрополския манастир нашите знания са все още твърде общи: за нито един от тях не е разкрита подробно и конкретно тяхната дейност в това направление, нито са регистрирани във възможната пълнота създадените там писмени паметници. Известно изключение има по отношение на рилската ръкописна сбирка.[1] Това важи още повече за по-малките манастири и за отделните селища — центрове на книжовен живот в миналото. Особено непълно е разкрит той в западните български земи — Видинско, Врачанско, Трънско, Кюстендилско и останалите краища — и в южните предели (с изключение на Бачковския манастир). Наистина не винаги разполагаме с необходимите източници, но все пак немалко вести говорят за културни прояви — книжовни и живописни — в различни краища на родната земя, които често са били доста активни и които все още не са достатъчно проучени, оценени и обобщени. Фактите от този род поставят важна задача пред изследователите на историята на българската култура: да разгърнат по-голяма дейност с цел да се разкрие и очертае възможно по-пълно цялостната картина на книжовната продукция у нас през гореспоменатите периоди от историческото развитие на народа ни; да се проучат значението и приносът на по-малките книжовни средища; да се положат усилия за разкриване на вътрешната връзка между тях.

Досегашните публикации за старобългарските книжовни сре-

[1] Тази сбирка е отразена непълно във: Е. Спространов, Опис на ръкописите в библиотеката на Рилския манастир, С., 1902.

дища са малобройни. В повечето случаи по този важен проблем на нашето културно развитие се говори покрай другото в редица проучвания като добавка по разглеждан въпрос. Повече е обнародвано за по-известните книжовни центрове — Преславски, Охридски, Търновски.

Тук ще отбележа само онези изследвания, които конкретно поставят проблема, систематизират известен материал и правят изводи. Такова е изследването на Петър Динеков „Книжовни средища в средновековна България"[2]. Още в началото авторът с основание изтъква, че проучването на „средищата,в които се е развивала старата българска литература, е свързано със значителни трудности" и че „едно разглеждане на книжовните средища не може да претендира за пълно очертаване на действителната картина на литературното развитие; то може само да представя едно по-сполучливо или по-несполучливо излагане на разполагаемите данни". Въз основа на познатите данни П. Динеков се спира на редица по-големи и по-малки книжовни средища, споменава имената на много български книжовници, работили в различни предели на родната земя. По-подробно той се занимава с главните средища — Преслав, Търново, Охрид, Рилски манастир, София, Кратово и др.

Обзорен характер има и работата на Донка Петканова „Средища на старобългарската книжнина"[3]. С по-ограничен обсег е очеркът на Маньо Стоянов „Един български културен център в Родопите през турската епоха", в който се говори за Кукленския манастир като книжовно средище главно през XVII в., и то най-вече за Кръстьо Граматик като негов изтъкнат представител.[4]

Ясно е — като използуваме извършеното досега от нашата наука, ние трябва да придвижим задачата още по-напред: да издирим нови книжовни средища, да открием книжовниците, които са работили там, да приведем на едно място познатите вести за всяко книжовно средище, а там, дето е възможно, да очертаем по-пълно книжовната дейност на някой виден представител на дадено средище. Така очертаната задача показва, че за да бъде осъществена

[2] Истор. преглед, III, 1947, кн. 4—5, с. 1—26.

[3] Донка Петканова, Въпроси на старобългарската литература, С., 1966, с. 3—36.

[4] Годишник на музеите в Пловдивски окръг, С., 1954, с. 255—263. На този проблем е посветена и дисертацията на Б. Райков, Етрополският книжовен център през XVI—XVII в. (Палеографско и литературно-историческо изследване.) Машинопис в Ссф. народна библиотека.

срочно и успешно, са нужни усилията на група изследователи; тя не е по силите на един учен.

Като изказвам тези общи мисли по толкова важната за нашето литературно развитие задача, тук ще се спра на някои от старобългарските книжовни средища, ще изнеса познатите в този момент вести, свързани с дадено селище или с книжовник, работил в това селище. Никакво съмнение не може да има, че изнасяните вести не изключват бъдещи доуточнения с нови данни, свързани със съответно книжовно средище или с дейността на негов представител. При разглеждането на този въпрос винаги трябва да се държи сметка за подобни прояви в съседни книжовни средища на отделни прочути книжовници. По такъв начин може да се забележат общи черти в графика, оформление на ръкописа, подвързия, съдържание, правопис и пр. Казано с други думи, би могло да се говори за оформяне на отделни книжовни школи, получили по-голямо или по-малко териториално разпространение.

* * *

Пръв очерк от замислената поредица от изследвания на книжовните центрове в миналото е очеркът за книжовни прояви, свързани с прочутото някога село Аджар (сега Свежен), Карловско. Село Аджар е едно измежду безспорните културни средища на българския народ по време на робството. Селище старинно,[5]

[5] Историята на село Аджар е все още неразкрита. За старинност, свързана с времето преди покоряването на нашия народ от турците, говорят археологически находки около селото и близките до него селища Калофер, Розовец и др. Макар и забулено в значителна тайнственост и недостоверност, известен интерес буди съобщението за откриване на гробница край Аджар, в която били намерени човешки останки и много предмети, между тях и златни. Покрай другото в дописка, поместена в «Цариградски вестник», I, бр. 29 от 31 март 1851, с. 2, се казва: «Пишат от Калофер следющето ненадеждно откритие, което, мниме, ще привлече вниманието на археолозите:
В пяток на св. четирисет (9 число) някой работник карал камъни за къща на една вдовица между Рахманлии и Хаджар (1 $^1/_2$ разделен от него). Имало там три могили и малко камъни при едната. Работникът отишъл да ги изкърти. Като ги натоварил на колата, той начнал да копае още могилата. Обаче подир малко копал, той изкопал един мермер и се лъснали още мермери и други, като се рукнало от мермерите щото имало земля и проч., пробила се една доста голяма дупка и той останал вкаменен. Показало се вътре в мермерното здание (гробница) злато и сребро. . . оказало се да е това нещо като гробница, обградена с мермер добър, вътре намерили костите на един труп прострян, на главата му корона, която вървяла или слизала по лицето му като шлем. Короната била златна, впита в двете страни около раменатa и имало като изобрежение при челното място. Ръцете на закопаний труп и те до нейде си били покрити до лактите такова нещо като с бронз (брония),

сгушено в девствените някога, непроходими дебри на Средна гора, ползуващо се с известни привилегии от турската власт, с чисто българско население, то пази духа, славата и традициите на миналото. Те са щит за народностно самосъхранение, предпоставка за отпор срещу усилията за помохамеданчване, каквито често са ставали в Османската империя. Коравият български народностен дух намира добър израз в църковно-религиозния и книжовен живот на селото — в него има твърде старинна черква, обслужвана от няколко свещеници, има килийно училище, грамотни люде, които преписват книги, а има и люде, които поръчват преписването на книги, като ги подаряват на черквата. Понякога търсят книжовник и вън от своята среда.От важно значение за село Аджар е близостта му с Карлово, Пловдив, с Етрополския, Троянския и Кукленския манастир.

Днес е трудно да се очертае по-пълно книжовният живот в село Аджар през средновековието, защото много негови книжовни прояви са пропаднали. Всички днес познати книжовни вести, свързани с този средищен край на родината, се намират вън от селището, главно в Пловдив и София. В тази публикация ще изнеса познатите ми сведения, говорещи за значителен книжовен живот в село Аджар, за неговите любознателни, предприемчиви и родолюбиви обитатели, които радеели за родна просвета и книжнина, за съхраняване на народностно съзнание. Безпорно е, че тези вести не отразяват напълно истинските някога книжовни прояви в това чисто българско селище. Настоящото проучване за село Аджар (Свежен) като българско средновековно книжовно средище след време ще бъде доуточнено, ще подтикне към издирване на нови материали,в резултат на които може да се очертае по-ярко някой местен книжовен деятел.[6] Съ-

---

наоколо му до 500 стрели. От истлението останало само ръжди с желязото, с явни признаци на стрели. Още 1 ибрик златен, 1 лиен златен, 3 таса сребърни, греяли като да били сега излезли из майсторът. И други наоколо много малки тасове, фанали ръжда, ами вътре сърмени. Късче от една тас видяхме. . . На пръста на мъртвеца намерили и един пръстен златен с печат, сенето му беше 969 лето. . . Мястото, дето се намерило това нещо, било църквица и се черковали хаджарци и досега. . . »

Дописката е препечатана в сп. «Мирозрение», 1851, кн. 5, с. 80—81. Използувана е и във в. «Дунавска зора» (I, 1869, бр. 30, с. 1 — забележката), но с промяна относно надписа върху намерения пръстен. «При това из праха се намерил и един златен пръстен, на който било написано с български букви лето ᾱфлг (1533).»

[6] Специално внимание заслужава напр. следната дописка, изпратена от с. Свежен и напечатана във в. «Работническо дело» (1969, бр. 38): «Наскоро станаха известни нови данни за историята на това селище. В намерения

бирането и изнасянето на познатия материал би могло да ни насочи към установяване на връзка на аджарската книжовна дейност със съседни книжовни средища, да се види общност и различие между тях.

1. Часослов от 1634 г. Писан от поп Йовко (родом от Етрополе) в село Аджар през 1634 г. Някога е бил в сбирката на Хилендарския манастир, съхраняван там под № 382 (432), а после попаднал у сръбския учен Люба Ковачевич. Къде се намира сега, не е известно. Други подробности също не знаем. Приписки, намиращи се в него, печатат архим. Леонид[7] и Люба Стоянович[8]. Едната от тях известява името на преписвача Йовко, родното му място Етрополе и че той пише книгата в село Аджар. Нейният пълен текст гласи: „Изволеніем отца и съпоспешеніемь сина и съвршеніемь светаго д8ха, амин. Исписах азь поп Иѡвко сію книжиц8, глаголемь часословець. И молю васъ, братіе, мали же и вѣлики, чьтци и книгочіи, чьт8ще или прѣписоующе, аще обрѣщете негде погрѣшено, а віе с 8мом исправлѧите, а не кльнете, понеже апостоль Павель глаголеть: Кльнеи клетъ, а благословеи, благословень, понеже и вы да оул8чите царство небесное за молитвъ. Исписа се сіа книга оу село Хаџарь, подкриліе Пловдивскои при епископа кѵръ. . . Писах азь поп Иѡвко, а ѡтечьство ми ест ѵ село Етрополіе под Стареи планине, на рѣцѣ нарицаемы Искьрь, подкриліе Ловѣчкои. Писа се у село Хаџарь оу Средн8 гор8, во лѣто зрмг (7143—5508=1635, но с оглед на църковната година в случая по-точно е 1634), мѣсеца ѡктовріа. ѩ. дьна сврьши се."[9]

сборник «Летописни бележки» се съобщава, че през годината 1630 в Аджар, старото име на селото, е имало българско училище. То е било ръководено от поп Живко, който като най-просветения за това време човек в селото е успял да преведе от старогръцки няколко книги. Особено ценен за историята и развитието на просветното дело е така наречения «Аджарски препис». Този ръкопис се състои от 150 листа апокрифни сказания. Написан е в село Аджар от неизвестен жител.» Въпреки направените от мене немалко усилия да установя нещо положително за тази находка, не се добрах до нищо. Издирването трябва да продължи, понеже дописката подсказва за нови данни, свързани с Аджар като книжовно средище.

[7] Леонид, Славяносербские книгохранилища на святой Афонской горе в монастырях Хилендаре и святом Павле, М., 1875, с. 9.

[8] Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи. Књига IV. Ср. Карловци, 1923, с. 137—138, № 6744.

[9] По Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи. Књ. IV. Ср. Карловци, 1923, с. 137—138, № 6744. — П. А. Сирку, който получил препис от тази приписка от Љуб. Ковачевич, комуто ръкописът вече принадлежал, дава следното извлечение по самия оригинал: «N8 молю ви се, братіе, мали же и велики, чьт'ци и книгочіи, чьт8ще или препис8ющe, аще обрѣщете негде

Другата приписка от 1643 г. известява за раздвижване на турските войски, за български „кнезове“ в град Русе: „Тогда прѣбри (?) Черабаша воиници от Пловдивски кадалукъ и плѣниша валію. Потомь бѣху събрани множество воиска у Пловдивско поле 160 хил^ди. Тогда бѣше дошель царь у Дринополь. Тогда бѣху събрали 7 (. . . ?) български кнезовь на Руса.“[10]

II. Цветен триод от 1636 г. Намира се в Пловдивската народна библиотека, № 73(24), 174 листа, голям формат, полуустав, без особена украса. Началните листове са прогнили. Триодът е до лист 160, след който има още 14 листа, писани от друга ръка. На лист 160 е оставена голяма приписка от книжовника поп Йовко, която много напомня на приписката към Часослова на поп Йовко от 1634 г. Приписката към Цветния триод гласи: Зачело коньць книзѣ сеи тріодѕ и пендикостарѕ. Изволеніемь отьца и съпоспѣшеніемь сына и совръшеніемь светаго дѕха, аминь. Исписахь сію книгѕ азъ поп Йовко ѡ село Хаџарь подкриліе Пловдивскои при епискѕпа кирь Христофора в лѣтъ зрмд (7144—5508 = = 1636). Нѕ молю ви се, братіе чьтци и книгочие, мали же и велікы, чътѕ(ще ли) прѣписѕюще, аще обрѣщете негде погрѣшено, а віе сь ѕмомь изпра(вл^ите, а не кльн)ите, понеже апостоль Павел речеть: Кльнеи клеть, а. . . понеже не писа дѕхъ свети, ни агелъ, нѕ рѕка брѣнна... ѡ каль сътворена. Дѕхь бо бьдрь, а плъть немощна. Нѕ благослови да (и ви) оулѕчите царство небесное за молитъвъ светыхъ отьць.[11]

Този ръкопис бил преглеждан от М. Дринов още преди Освобождението. В свои работни бележки той пише: „В Филиппополе мне удалось видеть также рукописную триодь, писанную в 1636 г., въ село Хаџар, подкриліе Пловдивскои (оу Срѣдню гору). Рукопись эта находится у протосинкела Пловдивского митрополита. Правописание сербское. В одном из последних листов находятся две современные написания рукописи записи. Писец их, повиди-

---

погрѣшено, а віе с ѕмом исправл^ите, а не кльнете, понеже ап҃сль Павель гл҃ть: кльнеи клеть, а бл҃свеи блсвень, понеже и ви да оулѕчите цр҃ство небесное за мл҃твь» (Очерки из истории литературных сношений болгар и сербов в XIV—XVII веков, СПб, 1901, с. CCXLV). У Сирку и Л. Стоянович погрешно стои Живко вм. Йовко.

[10] Леонид, Славяносербские книгохранилища. . . , с. 9; Йорд. Иванов, Български старини из Македония, 1931, с. 268; Л. Стојановић, (Стари српски записи и натписи, кн. IV, с. 138, № 6745), който заема приписката от Сава Хилендарец, дава малко по-друг текст.

[11] Б. Цонев, Славянски ръкописи и старопечатни книги на Народната библиотека в Пловдив, С., 1920, с. 45. Тук са дадени и останалите приписки по книгата.

мому тот самый, который переписал и рукопись, старался писать сербско-славянски, но во многих местах сбивался на народный (новоболгарский) говор, вследствие чего записи эти представляют довольно любопытный материал для истории языка."[12]

III. Четириевангелие от 1652 г. Писано от йерей Недялко в село Аджар през 1652 г. Ръкописът е голям — има 242 листа, голям формат, плътна подвързия — дебели дъски, покрити отвън с орнаментирана кожа. Сега се съхранява в Археологическия музей — София, № 3109, но преди да постъпи тук, е бил в черквата на село Горна Раковица, Елинпелинска (Новоселска) околия. В черквата ръкописът останал от свещеника Стоил Драганов, участник в Априлското въстание, който на връщане от заточение на остров Родос го получил като подарък от българския екзарх Антим. За намирането на ръкописа съобщи С. Велков през 1930 г. в кратката си статия „Едно старинно евангелие"[13], в която изтъква: „Създадено цял век и половина преди Българското възраждане, това евангелие остава един твърде ценен документ за все още живата творческа мисъл у народа в оная епоха, когато единствените духовни и ревностни пазачи на вяра и народност са били само неговите свещенослужители. Ето защо с радост трябва да посрещаме всеки новооткрит паметник като горното евангелие, в който е запазен до наши дни изразът на жаждата у българина за своя реч, предадена ни е любовта към българското слово."

За тази ценна българска книга съобщава и Иван Велков в кратката си статийка „Едно ръкописно четвероевангелие от с. Горна Раковица", като помества и една миниатюра от него.[14] За отбелязване е мисълта на автора: „Споменаването на с. Аджар в евангелието не е случайно. Многото крепости, многото църквици около това село и около близкото Розовец (Рахманли) свидетелствуват за буден духовен живот."

Почеркът на ръкописа е прекрасен — едри, хубави букви, с орнаментирани начални букви. Изобщо в художествено отношение този ръкопис стои твърде високо, представлява рядко явление в нашата книжовна продукция — неговите цветни винетки, начални букви и особено изображенията на четиримата евангелисти будят възторг от делото на неизвестния художник (може би поп Недялко), показват несъмнено художническо дарование, разкриват отноше-

[12] НБКМ — БИА, ф. 111 (М. Дринов), арх. ед. 4, л. 111.
[13] Църковен вестник, XXXI, 1930, бр. 32, с. 367—368.
[14] «Зора», XX, бр. 5938, 2 апр. 1939, с. 6.

ние към света, възвишен полет за нещо по-хубаво в живота. За учудване е и обстоятелството, че и днес, триста години след изработването на книгата, тя е запазила свежестта на своите бои, употребени при отделните рисунки, най-вече при миниатюрите.

Евангелските текстове са разпределени по празници. Преди да започне текстът на всяко евангелие, дадено е предисловие към него от охридския архиепископ Теофилакт Български. Техният ред е: л. 1 — Малка цветна винетка, под нея: Еже ѿ Маѳеа сѣгѡ єѵ҃лїа главы. . . л. 1 б — Ѳеѡфилакта архіепкпа бльгар'скаго прѣдисловіе еже ѿ Матѳеа сѣтго єѵ҃лїа.

л. 3 — Еже ѿ Матѳеа сѣтое єѵ҃лїа. Нед҃лꙗ прѣ рожьство Хв҃мь сѣтыхь ѡц҃ь. глава а҃.

Цветна рисунка на Матей, а по долното бяло поле на листа растителен орнамент.

л. 68 — Започва ев. от Марко, първо съдържание на главите, после предисловие, а след това:

Еже ѿ Марка сѣтое єѵ҃лїе. Недѣлꙗ прѣдъ просвѣщеніемь. глава а҃.

Цветна рисунка на апостол Марко и растителен орнамент.

л. 109 — Започва евангелие от Лука — „Прѣдисловіе еже ѿ Л8кы сѣтое єѵ҃лїа“, а после евангелието: Еже ѿ Л8кы сѣтое єѵ҃лїе на рожьство Іѡанна крт҃лꙗ на літоургіи. г҃. а҃.

Цветна рисунка на евангелист Йоан, растителен орнамент.

От л. 232 об започва „Сьборникь вї.мь мцемь сказаніе главы коем8ждо єѵ҃лію избраннымь сѣ҃ы и праздникѡ гдскы҃.“

После — таблица на еванг. четива за големи християнски празници — Пасха, Томина неделя — и др. таблици.

л. 242 — след скарата: „До зде редь апл8 и єѵ҃лїе лургіина. Оутрьничнаа же єѵ҃лїа дрьжи ре҃ до.е҃. нед҃лꙗ поста и тако обьходить въсе годишное число до не҃ цвѣтнѣ.“

И накрая бележката на книжовника:

„Ко҃ прїе҃ сы четвороблговѣстникь съ р8к8 брен8 іерея҃ Нел'ка въ се҃ Хаџарь въ лѣ҃ ѿ създаніе зр҃ξ (7160—5508=1652).“

На задната подвързийна корица:

„Сіе єѵангеліе повезахъ азъ Ѳеѡ҃ръ іереи 8 село Копривщица въ лето ѿ Хр҃та аѱпв (1782), де҃ .ке҃. Цена бисть аспри.тξ҃.“ (360).

На предния допълнителен чист лист има: „1878 иуния 1878 в Раковица".

„Да са знае, кога доходи Петко Салавейков в селото Голема Раковица, та писа Спасова могила, Росена, Транливецъ, Садината, Циганка, Челебиовецъ, Драгоичовецъ, Раделево, Краище, манастира на Богородица, Раиковецъ, Коренливецъ, Арамиецъ, местностите. . . селата Байлово, Гайтанево, Гюрения, Бръдо махала, Белица, Поибране, Каменица, Смолско. И друго пита за местата, кое какво викат, Пенето Петровъ, Бунище. Летото беше 1886, месецъ септември 11 дене. Въ това време свещенодействува Стоилъ Драгановъ, страдалца в 1876 лето, който ходи въ заточение въ Родостъ въ Азия."

IV. Требник от 1685 г. Писан от даскал Филип, син на даскал Недялко, в село Аджар. Намира се в Софийската народна библиотека, № 972. Има 135 листа, осмина; липсват листове извътре. Подвързия— дъски с кожа, орнаментирана отгоре. Писмо едро, четливо, полукурсив. Заглавията и началките са писани с червено мастило, а някои и със синьо. На лист 1 и 2 в цял ръст са нарисувани Василий Велики и Йоан Златоуст, поставени в рамки, цветно изпълнение. На листове 32, 41 б, 50, 72 има хубави цветни винетки-плетеници. Има още много орнаментирани букви, плетеници, човешки глави, змии, птичета и др. Изобщо украсата на ръкописа е напълно в духа на Етрополско-Средногорската книжовна школа.

На лист 1б под образа на Василий Велики е оставена приписка от книжовника даскал Филип: „Исписавшаго грѣшнаго р8ки Филип'па даскала въ лѣто зр҃чг (7193), а ѿ рождьство Хр҃во ах҃пе (1685) мца авг8ста .а҃."

Ръкописът съдържа текстове, свързани с изпълнението на разни църковни треби, като: Молитва бабѣ, коа пріиметь отроче въ часъ рожденіа; Молитва женѣ, рождьши отроче въ день третіи; Чинь ѡбр8ченію; Чинь венчанію; Вѣнчаніе второбрачнимъ; Сл8жба ѡсв҃щенію водѣ; Чинь братотвореніе и др.[15] По-особен интерес представлява краткият номоканон, поместен тук под наслов „Правило изложено вел'ми лакчаише, еже подобаеть въ токо лѣть веліемь тр8домь и метаниами каати се и прощеніе обрѣсти". Ще приведа само един пасаж: „Крадеи домы .а҃. лѣ'.

[15] Подробно описание вж. у М. Стоянов и Хр. Кодов, Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека, т. III, С., 1964, с. 123—124.

Д·МАСЛИНИЧНИЦА

Лъжеи по .s. мць. Крадеи овощіе, крадеи кокоши или ѡица по .s. мць. Тать . а. лѣто, гробни тать .в. лѣта. Крадеи жито или брашно, или вино или ино что таково, по .г. мць. Въсхыщаеи и ѿземлеи чюжда съ неправдою, по .а. лѣ... Пръоравае нивѕ чюждѕ, или ѿ иного чесого по .а. лѣ. Пріемлеи тати и крадома ѿ ниѫ .а. лѣ . Лихоимець .а. лѣ . Въливаеи водѕ въ вино и продаваеи, по .s. мць."

V. Псалтир от 1685 г. Писан от даскал Филип през 1685 г. Ръкописът се намира в Хилендарския манастир, № 354 по описа на Сава Хилендарец. Има 138 листа. Следната приписка известява от кого, къде и кога е писана книгата: Исписа се сіа ѳалтирь въ селѡ Хан'цар. Исписа го граматикъ Филипь въ лѣтъ зрчг (7193—5508=1685), а ѿ рождьство Христово ахпе (1685). Не писа богь, ни аггель, нь рѕка бренна, и да бѕдеть нѣг'де погрѣшено, а віе, кой четете ано (sic), исправлѣтѣ (sic), а мене не кльнѣ(те). Пи ге мца кѳ. день, крѕкь лѕни аі. , теѫ д., епахта в. Поганіе се. . . бѣхѕ.: — ѿвовкх (=Филипъ). Повече подробности за ръкописа няма.[16]

VI. Дамаскин от 1686 г. Писан от даскал Недялко и син му Филип в село Аджар през 1686 г. Ръкописът има 378 листа, голям формат, без да са запазени началните и крайните листове. Сега е вън от България — намира се в Ръкописния отдел на Академичната библиотека в Ленинград, сбирка И. И. Срезневски, № 79 (или № 24.4.32 от Общата сбирка на библиотеката). Писмо хубаво, четливо, едро, Средногорско-Етрополска школа. Богато украсен — големи цветни миниатюри, понякога на цяла страница, цветни винетки, орнаментирани начални букви; разнообразие в рисунък и цветове, все още много свежи. Ако откъм съдържание и език ръкописът не представлява особен научен интерес, то откъм художествена страна представлява несъмнен интерес; той е важен момент в развитието на нашето изобразително изкуство, по-специално относно илюстрирането на дадена книга. И трябва да се

[16] S. Chilandarec. Rukopisy á starotisky Chilandarské. V Praze 1896, с. 74; Л. Стојановић, Стари српски записи и натписи. Кн. I, Београд, 1902, с. 437, № 1840; П. Ђорђић, Историја српске ћирилице, Београд, 1971, с. 371, снимка 171 — приписката на Филип.

◀ Обр. 6. Аджарски дамаскин от 1686 г.

съжалява, че досега не е обърнато внимание на художественото оформление на ръкописа, че той не е проучван с оглед на тези му качества, че е останал вън от погледа на историка на българското изкуство.В това отношение този ръкопис много напомня на Рилския дамаскин, родее се с него, може дори да се счита, че двата ръкописа — Аджарският и Рилският дамаскин — са дело на един книжовник.Такава връзка има също и с Еленския дамаскин, богато украсен.

На лист 219 преписвачите даскал Недялко и син му Филип са оставили следната дълга приписка, изнасяща интересни стопански подробности; в нея се говори също за продаването на книгата в Панагюрище: Изволениемъ отьца и съпоспѣшеніемъ сына и съвръшеніемъ светаго д^{8}ха, аминъ. Исписа се сіа божестъвна книга, глаголеми дамаскинъ, въ село Ханџарь (поправено на Хаџарь), р^{8}кою грѣшною даскала Недѣлка и сынъ его Филиппъ, въ лѣто зрчд (7194), а ѡ рождъство Христово ахпѕ (1686). Тогизи бѣше гладъ великъ, бѣше кило пченица ф. (500), а кило ръшъ тп. (380), а кило просо ходеше тъкмо съсъ ръща, чи го немаше никакъ. И продаде се въ село Ханџаръ шиникъ просо за сѣме за грошъ цѣлъ. Които продаваше, та пѣеше, а които к^{8}п^{8}ваше, та плачеше. Дали цар^{8}, дали за гъръл^{8}. Потомъ же даде богъ моръ великъ по въсеи гради и села ради прѣвзнесеніе человѣчъскаго и забвеніа ихъ ради. Бѣх^{8} забили бога и сирот^{8} помиловати и за свою д^{8}ш^{8} подати. Бог^{8} слава и дръжава въ вѣки, аминъ.

И продаде се ^{8} село Панагюрища съ настоаніемъ попа Рада, и попа Лозана, и попа Събе, и даде Іѡаннъ. . . гроша и Ненчо Стоѧновь, и Тодорь, и Недѣле Радовь, и Стоѧнъ Николовь. И к^{8}пи се ѡ даскала Недѣлка за м. (40) гроша и приложи се въ храмъ светаго моученика Θеѡдора Тирона. И кои чете, да помен^{8}вать, а кои се пок^{8}си, кал^{8}герь или попъ или граматникъ, да есть проклеть ѡ светыхъ тн. (318) отци и да м^{8} есть да^{8}чіа на страшно с^{8}дище.

По полето на началните листове има остатък от приписка, от която научваме, че някога ръкописът бил изнесен от Панагюрище, после намерен, върнат на черквата „Свети Теодор Тирон“ и кои са свидетели за това важно събитие за селото Панагюрище, в което през 1783 г. имало четирима свещеници. Ето тази приписка: „. . . Да си са донесе ^{8} храмь светаго Θеѡдора Тирона и кога ѧ зе, кои са намериха тамо: Рале чорбаџи, хаџи Петрь, Петрь Хаџиѡл^{8}, попь Стоѧнь, попь Іѡвань, попь Стоѧнь, попь Павле, сене ѧѱпг — 1783 — мць декеврі^{a} дн҃ь .гі.

ѠонѲ иѲ иепв иеплнъ Θѯвнъ»

{сл(ав)а ва веки вековъ аминъ.}

Най-напред за ръкописа съобщава руският славист И. И. Срезневски, който го е получил от Спиридон Палаузов. За него Срезневски пише в две свои публикации: „Сказания об антихристе в славянских переводах". (СПб, 1874, с. 59—63) и в „Разбор сочинения К. Невоструева „Слово св. Ипполита об антихристе" (Отчет о 15-ом присуждении наград графа Уварова. СПб, 1874, с. 227—231; приложение на с. 284—304 „Слово за второ пришествие").

Във втората своя публикация той дава такова описание на книгата: „Сербоболгарская рукопись, доставшаяся мне в дар от С. Н. Палаузова, заключающая в себе Θисаурось, сиреч Сокровище Дамаскина иподиакона и студита Тессалонитского, написана на лощеной бумаге в лист уставом и сохранилась без начала и конца и без нескольких листов в середине. 350 лл. В этой рукописи почти при каждой статье помещен раскрашенный рисунок на особенной странице или в заставке, и в начале почти каждой статьи первая буква рисованная раскрашенная. Письмо во всей рукописи одного почерка" (с. 227). Тук Срезневски печата част от разказа за антихриста и част от житието на Петка Търновска.

Всичко писано у нас за този ръкопис повтаря изнесеното от Срезневски. Напоследък само Донка Петканова работи непосредствено със самия ръкопис и направи някои уточнения в книгата си „Дамаскините в българската литература" (София, 1965). По-рано Б. Цонев писа: „. . . с хубави заставки и заглавки и според описа и снимката у Срезневски (. . .) екземпляр същи, какъвто и Еленският (дамаскин) . . . Съдържа 32 слова и жития. . . , отдето се вижда, че тоя препис като че ли е снет направо от Еленския: заглавното О е еднакво и в двата преписа."[17] На свой ред Донка Петканова свързва Аджарския дамаскин с Рилския дамаскин и установява, че той „съдържа 34 слова, от които 26 Дамаскинови — същите, които влизат в Рилския дамаскин, плюс слово за св. Евстатий (стр. 54).[18]

VII. Псалтир от 1692 г. Ръкописът се намира в библиотеката на Софийския университет „Климент Охридски", № 9. Не е запазен изцяло, в средата липсват листове; сега има 131 ли

---

[17] Б. Цонев, История на българския език, т. I, С., 1919, с. 278—279.
[18] Пълно съдържание на ръкописа предадох в публикацията си, излязла в Известия на Народната библиотека, т. XII (XVIII), 1971, с. 52—54.

ста, осмина. Началните и крайните листове са запазени, благодарение на което узнаваме името на книжовника. В хубаво състояние е, в стара дебела подвързия (дъсчени корици, облепени с орнаментирана кожа). Почеркът е хубав. Има малко орнаменти: на лист първи малка цветна плетеница, на лист втори в рамка има цветно изображение на цар Давид, а също и изображение на човешка главичка. Ръкописът е подарен от Димитър Ст. Бръчков от Свищов. На л. 1 е заглавието: Сице починаемь ѱал'тирь. Аще ли е іереи, г҃леть: Бл҃вень бг҃ь. . . Тук е и молитвата за това, как да се чете псалтирът, започваща така: Трыи с҃таа троице бе҃ вьсега мира, поспѣши и направи ср҃дца мое, вл҃дко, начети сь разѕмомь и скончати дѣли добрими.. . От л. 124 започват старозаветните песни (до л. 128 б). На листове 128 б—131 е поместен Синаѯарь вьсего лѣта, еже ѡбрѣсти праздники избранніе. На последния лист 131 е поместена пасхална скара.

На три места има приписки от преписвача на книгата даскал Филип:

1. На л. 1 б с тайнопис: вѡквѡθищθэл ѯхещθзл их ѕор҃ъх ѡвовккθ [=исписавшаго мъншаго въ ч҃лвц҃ъхъ Филиппа].

2. На същия лист: Сьписа се сіа бжтьв'на книга, г҃лемы ѱалтирь, вь лѣто текѕщее ѵ҃ създаніе вьсега мира з҃с, а ѵ҃ вьплщеніе слова и б҃а ах҃чв (1692), кр҃ѕ слн҃цѕ д҃., а лѕни кр҃ѕ и҃і., θемеліе лѣто к҃а., злато число в҃., вь рѕцѣ лѣто е҃., мць г҃д҃. днь е҃.

3. На л. 131б встрани на скарата пак тайнописно: ѡхквѡθ ѱноѣ зц҃щел цчкж(?) ѵ҃вовккθ sθѡпθоθ 169[2]. [=съписа много гр҃шно. . . . . Филиппа даскала).

Други приписки: На л. 44 — Да се знае, чи е писаль Димитарь граматикь тоіа слово. На двете подвързийни корици има разни драсканици от рода на: покѕсихь перо. . . Имена на свещеници: попь Стано, попь Петре, попь Никола и др.

VIII. Празничен миней. Ръкописът се намира в библиотеката на Великотърновската митрополия. Без посочена година на написването. Има 274 листа голям формат (30×20 см). Липсват листове от началото и извътре. Дебела и груба хартия. Воден знак — корона със звезда отгоре. Богато украсен — пред службата за всеки празник има големи (понякога на цяла страница) цветни рисунки, придружени с обяснителен текст. Рисунките изобразяват честувания светец или сцени из неговия живот. На л. 193 се намира интересна светска рисунка (впрочем такива има

и по други листове) — ловец, насочил пушка по два гълъба, кацнали на дърво. Ловецът е облечен в народна българска носия — с гогури, цървули и навои, елек и пояс. Гологлав, шапката му е под дървото. Тук има приписка, която разкрива името на книжовника — даскал Филип от село Аджар. Впрочем за даскал Филип подсказва целият ръкопис, неговият почерк, оформление, рисунки. Приписката гласи: Т8феиіа біе гълъбе на дървото, та сі е 8ставилъ шапката ѓ1 ѣд. Дано ги оул8чи. Исписа сіе т8феиіа Филиппъ даскаль оу село Хаиарь.[19]

От славянските светци има служба само за Петка Търновска.

IX. Р и л с к и д а м а с к и н. Съхранява се в ръкописната сбирка на Националния музей „Рилски манастир", № 4/10. Без означена година на написването. Ръкописът има 413 листа голям формат (20, 5×15 см). Без приписка от книжовника. По почерк и украса много наподобява на Аджарския дамаскин и на други ръкописи, писани в Аджар от даскал Недялко и от син му Филип. Пò склонен съм да считам, че Рилският дамаскин е дело на даскал Филип. По страниците на ръкописа са поместени 19 цветни илюстрации, 5 декоративни плетеници, има и много орнаментирани букви. Съдържа 26 слова. На последните три листа е поместен списък на позволените и забранените от църквата книги за четене.[20]

X. Т р е б н и к. Намира се в Софийската народна библиотека, № 966. Книгата се състои от два отделни ръкописа, подвързани заедно. Втората част (л. 41—70) е от ръката на даскал Филип.[21] Не е означена година на написването на книгата.

XI. А д ж а р с к и с б о р н и к. Ръкописът по-рано се е намирал в Чирпан, а после бил предаден на Никола Начов, който го направи достояние на науката, като обнародва и шест слова, поместени в него.[22] Днес се намират в Софийската народна библиотека, № 326. Начов така го описва: „Той е подвързан с букови ко-

---

[19] Н е в е н а Д о н ч е в а-П а н а й о т о в а, Среднобългарски ръкописи в библиотеката на Великотърновската митрополия, Трудове на Великотърновския университет «Кирил и Методий», т. X, кн. 1, С., 1974, с. 362—367.

[20] Е. С п р о с т р а н о в, Опис на ръкописите в библиотеката на Рилския манастир, С., 1902, с. 115—117; А т. Б о ж к о в, Миниатюрите на дамаскина от XVII в. в Рилския манастир, сп. Изкуство, XVIII, 1968, кн. 8, с. 18—22; М. С т о я н о в, Украса на славянските ръкописи в България. С., 1973, с. 219—221.

[21] М. С т о я н о в и Х р. К о д о в, Опис, т. III, с. 118.

[22] Н. Н а ч о в, Аджарският ръкопис. Сборник за нар. умотворения, кн. XVI—XVII, 1900, с. 483—495.

рици, обвити с черен мешин. Върху първата корица едвам личи вглъбнато изображение на разпятието Христово. . . От началото само първият лист е изгубен; всичките други 150 листа са запазени добре с едно грижливо, религиозно пастрене; има страници тъй нови, като че ли са писани вчера, а тук-таме, гдето някой лист е бил скъсан, е грижливо залепен с късче от същата хартия — лъскава, дебела и рущава като пергамент. Почеркът е един и същ, чист, четлив и полуустав. Мастилото е черно и запазило навсъде цвета си. Заглавията на словата и началните букви на тия последните са писани с киновар. Тия начални букви имат повече или помалко някои орнаменти. Из текста на първото слово с киновар са писани тук-таме и някои малки букви в началото на нови изречения. Ръкописът няма пълна пагинация; номерирани са листовете, а не страници, и то отначалото до 30-ия лист включително. . . На всяка страница има все по 22 реда с изключение на последната — края, която има само 9. Страница 87б е изоставена празна, навярно погрешно. На нея са отбелязани тия думи: „Списано въ 1715 год. Хаџаръ“ — затуй и нарекохме ръкописа Аджарски. . . Личи — и по почерк, и по ортография, че тия думи е прибавила много по-сетне друга ръка, защото, догдето буквите в ръкописа са въздебели и писани навярно с орлово или друго паче перо, тия изгледват тънки и като че ли писани с желязна писалка. . . “[23]

По съдържание сборникът прилича не само на Тиквешкия сборник (13 слова общи), както сочи Начов, но още на Панагюрския (Дриновия) сборник (XVI в.), до известна степен на Беляковския ръкопис (XVI в.) и други апокрифни сборници. В сборника са поместени 47 апокрифни разказа, напр.: за Адам и Ева, за праведния Аврам, за пророк Самуил, за Антихриста, за Флавиан Разбойника, за премъдрата Севила, зачеване на самодивите, за псалтира в морето, за евангелието, Варухово възкресение, за 12-те петъка, чудеса на Никола Мирликийски, слово за трите дървета, премъдрости Соломонови, слово за Самсон, разказ за Теофана Кръчмарица, Троянска притча (разказ за вехтия Александър), слово за павликяните, разказ на Фармакия, разказ за Прекрасния Йосиф и др.

Преки вести за възникването на сборника няма, но неговото съдържание подсеща за XVI—XVII в. Никола Начов писал на Дринов за намирането на Аджарския ръкопис, като му изпратил и описание на съдържанието на сборника. Дринов сърдечно благодари за тази информация и изказва мисли за старинността на

[23] Н. Начов, Пос. съч., с. 483—484.

ръкописа, за разпространението на българо-сръбския правопис у нас през XVII в., изказва препоръка кои текстове да напечата, съобщава му и за дамаскина, написан от даскал Недялко и сина му Филип през 1686 г.[24]

XII. Осмогласник, XVI в., с добавки от XVIII в. Намира се в Народната библиотека в Пловдив, № 37 (47). Началните 4 листа, както и последните 21 листа са прибавени от Станко Граматик, работил в село Аджар. На предната подвързийна корица той оставил такава бележка: „Писа (по-точно дописа) сіа книга и повѣзіа Станко Граматикъ мца і8ниіа .зі. днь. Повезіа Станко Граматикь даскаловь снь вь село Хац(а)рь, знаменіе ѿ Адама зсѯн (7268—5508=1760) лѣта, а ѿ рождьство Хво ѱѯ (1760).“[25]

XIII. Особен интерес буди и онази кратка дописка от Калофер до в. „България“ (3 април), в която се говори за открити ръкописи в селата Аджар, Карловско и Мисилим, Чирпанско. В Аджарския ръкопис се говорело за „Звонны градъ“, а в Чирпанския имало разни „смешни приказки старобългарски“. Впрочем нека за всичко това говори самата дописка: „Господине Цанков, пращам Ви два-три изводи от стари ръкописи, които ми ги донесоха от Хаджар. Види се да са много стари. Прочитам на тях за страстната неделя синаксари само и от канони малко червенословни. Ази само написах следующия кондак на великата събота:

Ко гла .s.

Безнѫ заключивь и мртвь зритсѧ и смирноѧ и понѣвоѧ повить, въ гробѣ полагаетсѧ ѩко мртвь. Бесьмрьтныи его помазати пріидошѫ миромь, плачѫще горко и въпиѫще. Си сѫбота к̃ блѣваа, въ нѧ же Хс оумрть и въскрсе.

Сдрьжѫ же конца на крть възвисисѧ.

Наконец няма речта „тридневен“ като руските триоди.

От тия ръкописи ще да Ви пратя, обаче като щях да откъсна един лист и не можа да се съдере, аз го прерязх, и за да се доверя дали са кожени, нагорих малко, хвана да се свива додето беше писано: „Еже писахъ въ ЗВОННЫ ГРАДЬ“. Не можа да проумея

[24] НБКМ—БИА, ф. 111 (М. Дринов), арх. ед. 2, л. 328—329.
[25] Б. Цонев, Опис на славянските ръкописи в Пловдивската народна библиотека, С., с. 24—25.

где е Звонни град. Казват, че е до Калофер половина час и имало йещи да са познава останалйте му.

И друг ръкопис от Мисилим в Чирпанските села.Имало в реченото село стари ръкописи, от които ми донесоха; те са на книги дебели и обемат смешни приказки старобългарски. Ето ги:

За баба Горогледа,

За баба Друсса,

За баба Петица — следоват и басните им.

Поп Торлю.

Поп Дърлю.

Поп Миглю — те сказовали за вълчите празници и за кукувичин ден и за сушица и юрица.

И още други: шитора, питора, титора, рестопера и рутърск.

Ако ми позволите, ще Ви напиша тези стари български басни, най-много за баба Горогледа."[26]

За съжаление за тези ръкописи днес не знаем нищо повече.

XIV. Почеркът на някои ръкописи от XVII в. поражда мисъл те да се считат като дело на даскал Недялко.Това важи особено за Костенечкия дамаскин, намиращ се сега в София — Църковен музей, № 503.Този ръкопис не е з пазен изцяло— има 321 листа, голям формат, с цветни рисунки под всяко слово, с цветни начални букви. Неговият почерк, оформление, хартия, формат напомнят на даскал Недялковите ръкописи. Съдържа 34 слова, от които 25 слова на Дамаскин Студит: Благовещение, Рождество Христово, Богоявление, Сретение, Блудният син, Второ пришествие, Сиропусна неделя, Неделя кръстопоклонна, Възкресение Лазарово, Цветоносна неделя, Погребение Христово, Възкресение Христово, Томина неделя, Мироносици, неделя на Разслабения, неделя на самарянина, неделя на слепия, Възнесение господне, Петдесетница, Преображение, слово за Михаил и Гавриил, Симеон Стълпник, мъчение на Плакида, Успение на Йоан Богослов, мъчение на Димитър Солунски, апостол Филип. . . Николай Мирликийски, Теодор Стратилат, Теодор Тирон, Алекси божи човек, Георги великомъченик.

XV. Сборник със смесено съдържание. По местонахождение със с. Аджар се свързва и ръкопис № 347 от ръкописната сбирка на Народната библиотека в Пловдив, от втората половина на XVIII в. Той не е изцяло запазен — сега има 257 листа (15,5 × 10,5 см). Поместените в него съчинения може да се групират в три главни дяла:

[26] Пишат ни от Калофер. — България, III, бр. 108, апр. 1861, с. 63.

1. Часословец, без началото му (л. 1—150).

2. Дамаскин (л. 151—242). Между дамаскинарските съчинения има и слово от Дамаскин Студит — „Дамаскина инока иподіакона и ст8дита сказаніе за второ пришествіе г̃а нашего Іс̃а Хр̃а и за антіхриста.“

3. Поучения — за родителите, за жените, сентенции и пр. (л. 242 б—257).

Трябва да се отбележи, че по почерк този ръкопис напомня на почерка на Софроний Врачански и изобщо на котленския книжовен кръг. Освен това известно е, че Софроний два пъти преписва Часословеца, а също така и дамаскина. Нужна е по-подробна съпоставка, за да се реши въпросът.

Оставената в края на ръкописа бележка дава основание той да се свързва с духовните интереси и книжовните прояви в село Аджар. На л. 257 дарителите на ръкописа при предаването му в библиотеката са написали: „Този дамаскинъ е пазенъ въ кѫщата на Ат. Чолчевъ въ с. Аджаръ.“

* * *

В село Аджар са проникнали и печатни книги, предимно руски, особено през XVIII в., което ще е една от причините там да намалее преписването на книги, необходими за богослужене или четиво. Икономическият подем на селото, наличието на повече грамотни и богати люде в него, някои от които често пътуват, е естествена предпоставка за донасяне на печатната книга, която бавно започва да измества ръкописната. Днес не знаем много такива вести, но с основание може да допуснем, че печатната книга е получила значително по-голямо разпространение в село Аджар, че е играла важна роля в живота на населението. Понякога грижи за опазването на такива книги показват вещи книжовници — преписвачи, работещи в Аджар. Такъв е например известният тогава книжовник даскал Недялко. В руско печатно четириевангелие от 1575 г., намиращо се в Народна библиотека, Пловдив, на задната подвързийна кора подвързвачът даскал Недялко написал през 1687 г.: „Повеза се сіе с̃тое вънгелие при влд̃іка Плов'дивски Нектаріе даскалъ Недѣлко w̃ село Хаџарь въ л̃ѣ ахпз w̃ рω жества Христова. 1687.“[27]

В руски печатан псалтир, № 1078 от библиотеката на Хилен-

[27] Б. Цонев, Опис на славянските ръкописи в Пловдивската народна библиотека, С., 1920, с. 248.

дарския манастир, има приписка за неговото подвързване през 1768 г. от Станко, син на учителя в село Аджар: Изволеніемъ отца и съпоспешеніемь сына и совръшеніемь светаго д8ха повеза се сіе ѱалтирь вь село Хаџ(а)рь оу Станко даскаловь синь, знаменіе създаніа мира зс̃os (7276—5508=1768), а ѿ рож(дьства) Христова ⁂ѱ̃н (1768), кр8гъ сльнц8 .кд̃., кр8гь л8не .иї., вь р8це лѣто .в̃., ключь гран .з̃.“[28] Същият Станко Граматик, както вече бе посочено, се погрижил да допълни един ръкописен осмогласник, като преписал липсващи текстове.

И накрая две сведения за духовното и икономическото състояние на село Аджар до Освобождението, които намираме в цариградския периодичен печат. Едното е от 10 декември 1857 г., в което се говори за подарени книги в селото от братя Пенчо и Николай Иванови, които от много години живеят в Одеса: „На всите наши свещеници изпроводиха в дар по един прекрасен епитрахил, на църквата ни святаго Георгия изпроводиха 12 нови минеи, и един велик устав църковен, и после един велик златен кръст, твърде изкусно направен и с драгоценни камени накичен, на когото красотата е недоумителна.“[29]

Силно контрастна на тази е картината, нарисувана пак в дописка от селото (18 март 1872 г.), в която между другото се казва: „А като ни е такъв тежък поминъкът, не трябва ли нашите в Цариград и по Азия търговци да се свестят,че от три хиляди жители страна състояще, не може да се премести,а ѝ е нужна помощ? Да, помощта, мисля аз, да е за в училището,което ще може за напред да поисцели раните на злополучното място.Не мога да презра добрият постъпък на съжителите им няколко, които доброволно внасят помощта си в читалището, но не е достатъчна още да тури в действие никаква общополезна работа.“[30]

2. Враца

Сведенията от средновековието за книжовни прояви, свързани с Враца, не са малко, но въпреки това досега те не са събрани на едно място и не са използувани за разкриване по-пълно картината на книжовната продукция в този край на родината.Познатите ве-

[28] Љ. Стојновић, Стари српски записи и натписи. Књ. V. Ср. Карловци, 1925, с. 167, № 8324; Йордан Иванов, Български старини из Македония, С., 1931, с. 268.
[29] Цариградски вестник, бр. 360, 1 ян. 1858, с. 2.
[30] Право, VII, бр. 7, 24 април 1872, с. 4.

сти за книжовни прояви от средновековието дават основание да се говори за Врачанска книжовна школа и за нейната роля, да се види връзката ѝ с други книжовни средища в България, предимно през епохата на робството. Тези вести говорят, че във Враца никога не е пресеквал интересът към книгата, че тук книгата е търсена и по време на най-тежките години на робията, че се полагат грижи за нейното запазване. Такова впечатление се получава въз основа на сега познатите материали. Всичко това подсказва, че книжовната продукция във Враца и Врачанско през разглежданния период е била чувствително по-голяма. Постоянно показваната грижа за снабдяване с книги, за преписване или подвързване на книги (ръкописни или печатни), говори за съзнателно отношение към тях, за схващане ролята на книгата в живота на народа и на отделния човек. Наличието на четири черкви в града още през робството, наличието на много черкви из Врачанско, както и на няколко манастира, е естествена предпоставка за определен брой задължителни книги, без които не е възможно да се извършват разни църковни служби и треби (евангелие, апостол, требник, служебник, миней). Познатите днес книжовни вести, свързани с Враца и Врачанско, са далеч по-малко по брой, отколкото изискват само културните учреждения. А към книгите, необходими за черкви и манастири, нужно е да се прибавят и книгите за четиво както на духовници, така и на миряни. Такива книги например са дамаскини, обично четиво през XVII и XVIII в., сборници със смесено съдържание, пролози, летописи, александрии, писмовници и пр.

Както по всички по-издигнати краища на българските земи през миналото, и във Враца се разпространяват отначало само ръкописни книги, а после ръкописни и печатни книги. Обикната практика е книгите да бъдат подвързвани понякога със скъпо струващи подвързии. Това е безспорен израз на икономическия възход на селищата. Характерно е и още нещо — пред вид общественото предназначение на книгата, пред вид нейната обществена роля, много често по книгите има приписки, в които се казва за кой манастир или за коя черква са предназначени те, като се отправя проклятие към евентуален похитител.

Враца е безспорно средище на книжовни занимания и книжовни традиции в миналото, хранител на книжовни ценности. Тази негова роля става още по-голяма, когато се вземат под внимание книжовните прояви изобщо във Врачанско. Да се събере и обработи всичко, свързано в това отношение с Врачанско, е трудна задача, изисква се продължително и целенасочено издирване на

материали, пръснати и вън от Враца. Подобно проучване неизбежно трябва да се свърже с историята на манастирите в този край (или поне на по-важните от тях), с историята на черквите в града и пр. Настоящата работа няма такава цел, моята задача е далеч по-скромна: да направя опит за събиране на едно място на разни по време и характер вести, говорещи за книжовни прояви във Враца. Безусловно вън от моя поглед ще да са останали някои сведения, съобщени вече в науката, а други ще бъдат открити впоследствие.

Събраните сведения за по-ранния период (до средата на XVIII в.) подреждам хронологично, с изнасяне на съответните поточни данни — какъв ръкопис е, кога и от кого е писан, къде се съхранява сега и др. Материалите за XVIII в., по-точно неговата втора половина, са разработени по друг принцип — дават повече вести за няколко книжовници, здраво свързали името си с Враца.

Досега няма специална публикация, която да разглежда Враца като българско книжовно средище през средните векове и през епохата на турското робство. Само в някои отделни изследвания покрай другите основни въпроси се изнасят материали или се изказват някои наблюдения по въпроса, предмет на настоящата работа. Може би пръв в науката руският учен П. А. Сирку говори за Враца като за едно от книжовните средища в Западна България, гдето се преписват ръкописи, показващи връзка със сръбски книжовни средища: „Из других книжных пунктов Северной Болгарии, имевших значение в распространении сербской редакции между болгарами, я остановлюсь на Враце, где также приготовлено было несколько кодексов сербской редакции, а именно. . . "[1] След това полезен опит за очертаване на духовния и книжовния живот във Враца направи Димитър Йоцов в своята „Културно-политическа история на Враца"[2]. Хубави наблюдения и изнасяне на много нов непознат дотогава фактически материал има у Йордан п. Георгиев в ценната му публикация „Град Враца. Принос към историята му"[3]. Изнесеното обаче засяга духовния живот във Враца предимно от началото на XIX век. Такива материали публикува и Димитър Мишев в периодичното издание „Църковен архив" (кн. III, 1931, с. 3—73) — писма от Зографския, Хилендарския, Рилския манастир и др.

---

[1] П. А. Сырку, Очерки из истории литературных сношений болгар и сербов в XIV—XVII веках, СПБ, 1901, с. CCXLVI.

[2] Том I, С., 1937, с. 33—46. Впрочем у Д. Йоцов има доста грешки и преслени мисли.

[3] СбНУ, XX, 1904, с. 1—75.

* * *

I. Врачанско евангелие. Макар да няма пряка вест, все пак най-правдоподобно е да се предположи, че известното вече в науката „Врачанско евангелие", български ръкопис от XIII в., е писано във Враца или околността му. Сега то се намира в Софийската народна библиотека, № 19, и е издадено от Б. Цонев — „Врачанско евангелие. Среднобългарски паметник от XIII в."[4]. По думите на Цонев „то е пряк или косвен препис от ръкопис, минал през руска ръка; в него има несъмнени дири от руски звукове и форми... Врачанско еванглие е първи и най-стар документ за обратно влияние на руска книга върху българска."[5]

II. Служебник и молитвослов от 1578 г. Намира се във Враца — Митрополията, № 6. Сега има 89 листа, осмина. На л. 2 е приписката на безименния книжовник: Исписа се сіа книга въ лѣ̃ з и пs̃ (7086—5508=1578). Цена сіе книге м̃. ас(пре). По страниците на книгата има доста приписки от покъсно време, главно от XVIII в., някои от които безспорно са за жители на Враца. Книгата е била и в ръцете на Коно Граматик, както четем на л. 36: Пишемъ азъ Кона това слово ва лето зсм̃θ (=1741). А на л. 52: Да се знае, коги писа Кона от Враца побратимъ его Димитрие и ѡц̃ь его.[6]

III. Миней служебен за месец февруари. Писан през 1608 г. от Йов Шишатовац. Намира се в Софийската народна библиотека, № 141. На л. 122 е приписката на книжовника: Съвръши се сіа с̃таа и бжс̃твнаа книга, гл̃еми минѣи, именем ферфарь, въ лѣто з̃рsı (7116—5508=1608), трꙋдом и надстоаніемь кир ігꙋмена Варлама іермонаx и рꙋкою много грѣшныи Іѡ̃ Шишатоваць.[7]

Същият книжовник Йов Шишатовац през 1612 г. преписал в Драгалевския манастир т. нар. „Боянски поменик". На л. 40 той оставил следната много интересна приписка, даваща и някои биографски сведения за него: Съписахъ сіи поменикь азь грѣшніи и хоудіи и непотрѣбніи Іѡвь, богатіи въ грѣсѣхь и нищіи въ доб-

[4] Български старини, кн. IV, С., 1914.
[5] Б. Цонев, пос. съч., с. 2.
[6] Ив. Гошев, Църковни старини из Врачанска епархия, Годишник на Софийския университет, Богословски факултет, XI, 1934, с. 1—2.
[7] Б. Цонев, Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека, I, С., 1910, с. 100—101.

рыихь дѣлѣхь, страніи пришльць въ чюждихь, ѿ града Тъмишвара. Прилѣпих' се почити ѿ троуда пⷭтнаго близь града того Софіа, въ храме прѣс̃тіе бц̃е, юже наричоуть Витош'ка бц̃а, више села Драгалѥв'ци.[8] Почеркът на този ръкопис е еднакъв с почерка на ръкопис № 141 на Софийската народна библиотека.

IV. Миней за месец март. Писан през 1608 г. в манастира „Света Троица" край Враца по поръчение на книголюбеца-игумен Варлаам. Намира се в Софийската народна библиотека, № 162. Има такава приписка (на последния 134 лист): Въ лѣто зр̃ и s̃i (7116—5508=1608) съвръши се книга сіа, зовомь марта, трⷭдом и повеленіемь кир ігоумена Варлама іеромонаха, въ храмь с̃теи троице близь града Враца.[9]

V. Миней за месец август. Писан през 1609 г. от дяк Драгул в същия манастир „Света Троица". Намира се в Софийската народна библиотека, № 168. На л. 128 преписвачът оставил следната ценна приписка: Богъ да простить писавшаго и богъ да спасеть чътⷭщаго.

Изволеніем ѡ̃ца и поспѣшеніем сн̃а и съвръшеніем с̃тго д̃ха исписах азь оубогыи и грѣшныи и мънши въ бѣлцѣх діакъ Драгⷭль ѿ село Камѣно поле̑ съи мц̃ь авгⷭстъ настоаніем дⷭховника игⷭмена Варлама оу с̃тⷭю Троицⷭ близ град Враца въ лѣтъ зр̃зі (7117—5508=1609).[10]

VI. Сборник от молитви, часослов. Писан в началото на XVII в. от същия дяк Драгул. Ръкописът се съхранява в Софийската народна библиотека, № 277. На л. 112 има приписка, в която между другото се казва: Сію книгⷭ исписах азь діакь Драгⷭль настоаніем дⷭховника игⷭмена Варлаама въ лѣтъ зр̃гі (7113—5508=1605).[11] Тук не е отбелязано мястото, гдето книгата е преписана, обаче почеркът на ръкописа, както и името на игумена Варлаам подсказват, че преписването е станало в същия манастир „Света Троица" край Враца.

VII. Четириевангелие. Ръкописът е известен под името Черепишко евангелие (сега във Враца — Митрополията). Пише Даниил йеромонах през 1616 г. в манастира „Света Троица" край Враца. Тогава игумен на манастира е бил Варлаам, по което

[8] М. Станчева и Ст. Станчев, Боянският поменик, С., 19 , с. 86. Авторите не сочат Йов Шишатовац като преписвач на поменика (с. 10: «Името си той не отбелязва»).
[9] Б. Цонев, Опис, I, с. 10.
[10] Пак там, с. 114.
[11] Пак там, 179—180.

време са писани и други книги. Даниил оставил такава бележка: „Настоаніем духовника Варлаама исписах азъ много грѣшныи и послѣдныи въ сщенноиноцѣхъ иеромонах Даніилъ сіе редовное іеѵ̀ліе въ монастыръ храм с̃тые и живоначалные троице близъ града Враца. . . “[12]

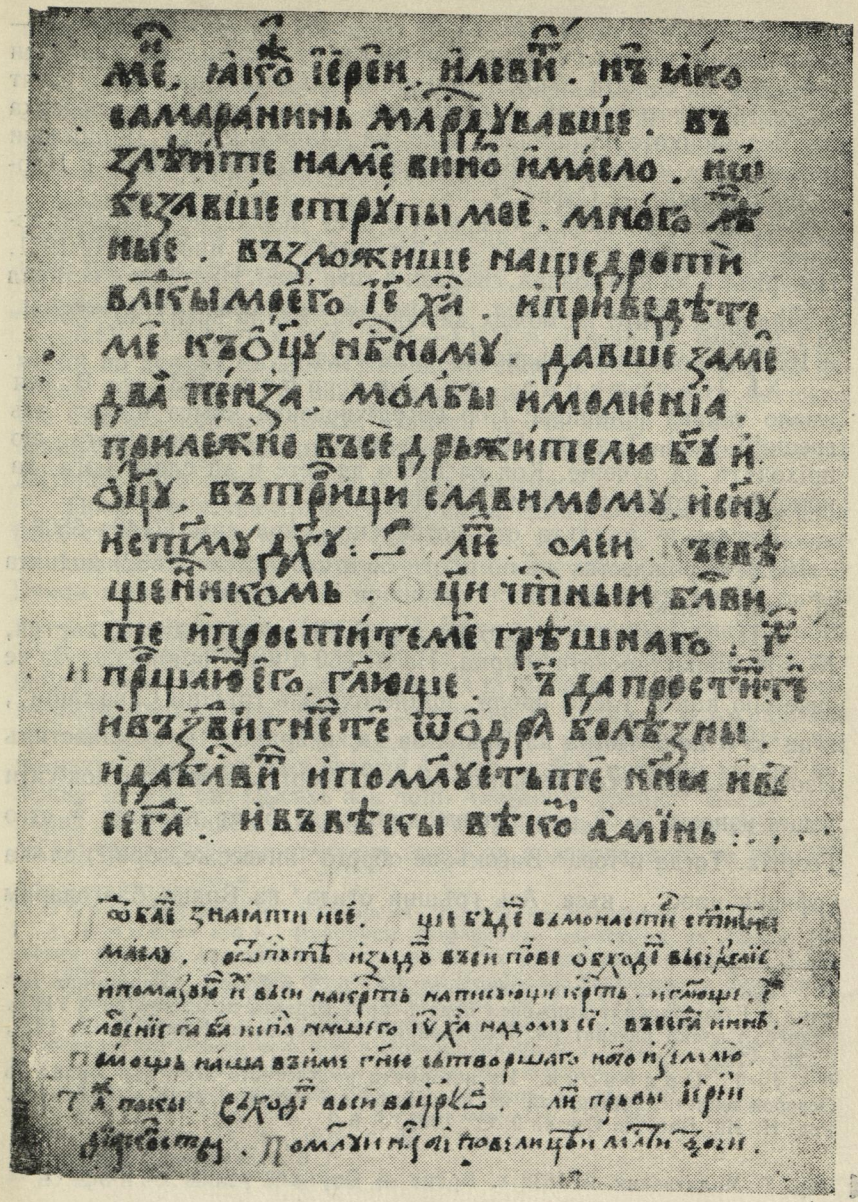
VIII. Апостол. Писан през 1616 г. (сега в Софийската народна библиотека, № 98). Дело е на продуктивния книжовник от началото на XVII в. Даниил. Като вземем под внимание факта, че през 1616 г. Даниил пише в манастира „Света Троица“ край Враца четириевангелие, основателно е да допуснем, че ръкописния апостол той е преписал в същия манастир. После книгата постъпила във врачанската черква „Свети Никола“, наречена „болярска“, както узнаваме от приписка от 1732 г., когато тя била подвързана от поп Спас, родом от Пирот. Тази ценна приписка е обнародвана от Б. Цонев и понеже е доста голяма, ще дам само нейното начало: Вѣдомо бᵾди како повезах азь грѣшни ѿ Пиротъ попъ Спасъ ѿ Пиротъ попа Стоиче синъ сію книгᵾ, глѣми апостолъ, ᵾ градъ Враца, ᵾ цр̃квᵾ болѧрскᵾ с̃тго ѡц̃а Николае. . . [13]

IX. Октоих. Писан през 1632 г. Има 368 листа, съдържа вторите четири гласа. Съхранява се в Църковния музей — София, № 573. От приписката на Даниил, поместена в края на книгата, се вижда, че тя е писана също в манастира „Света Троица“ по време на игумена Варлаам: Изволеніем ѡц̃а и съпоспѣшеніем с̃на и съврьшеніем с̃тго дх̃а, аминь. Исписах азь іеромонах Даніиль много грѣшныи сыи петогласникь въ монастырь с̃та троица настоеніем іеромонаха ігᵾмена Варлаама въ лѣто ѿ създаніа Адамова зр̃м [7140—5508=1632] при ми[трополита] трьнѡвскаго киръ Макаріа и при цара тᵾрскаго сᵾлта М̃ра.

На същия книжовник Даниил има основание да се припишат и други ръкописи, някои от които сега са във Враца (Окръжния музей, Митрополията и черквата „Свети Никола“). Например

[12] Ив. Гошев. Църковни старини из Врачанска епархия, с. 16; тук е печатана изцяло приписката на Даниил; Йорд. п. Георгиев, Град Враца, СбНУ, XX, 1904, с. 30.

[13] Б. Цонев, Опис, I, с. 75—76. Същият поп Спас подвързал вероятно пак във Враца и една печатна книга (Църковен музей, № 49), както се вижда от следната приписка: Сию книгᵾ повеза попъ Спась ѿ Пиротъ попᵾ Стоиче синъ въ лето зс̃лг (7233—5508=1725). И ако се кои наиде да ю кᵾпи, да ю има продати, дасъкалъ Іѡвань (вж. Е. Спространов, Опис на ръкописите при Светия синод, С., 1900, с. 84).

служебник от XVII в. (№ 15 от сбирката на Митрополията) — едър хубав почерк, сходен с почерка на Даниилови ръкописи (№ 4 и 5 на същата сбирка); в църквата „Свети Никола“ се пазят 15 листа, голям формат, от евангелие, които напомнят за почерка на Черепишкото евангелие, дело на Даниил. Други Даниилови ръкописи се намират в Софийската народна библиотека и в Църковния музей — София.[14]

Х. Молитвеник. Писан е през 1632 г., не е запазен изцяло. Намира се във Враца — Окръжен музей, инв. № 242/1971. Почеркът е на книжовник, свързан с този край. Името си е оставил в тайнопис, който не можах да прочета: Въ лѣ зрм[7140—5508= =1632] р8кою мнѡ грѣшнагѡ граматіка. . . . . .

XI. Наустница, писана през 1632 г. В нея имало такава приписка: Сію богод8хновенна книга писахъ азъ грешній попъ Тодоръ. Писахъ ѧ да са оучатъ момчегата, що пріходѧтъ на оученіе. Кои са на8чи да чете и да слави бога, да помен8ва грѣшнаго попъ Тодора.

Писахъ ѧ въ лѣто отъ сотвореніе мира зрм (7140—5508= =1632), ѿ рождества же по плоти бога слова ахлв (1632) индикта вї. мца і8нія.[15]

XII. Пролог в Зограф, XVII в., 251 листа, хартия, № 4 на манастирската сбирка. На л. 250 б има приписка: Да се знае сію книг8, глеми прол҃, принесохъ азь грѣшни Сава хаџіи×, к8пи×ю ѿ попа Петра на Враца за хк. и принесе×ю оу манастиръ Изографъ храм стго великаго мника Георгіа. Аще кто пок8сити хощет изнести ю ѿ вишеренаго храма, да б8дет проклет ѿ стго Георгіа. Тогда п8това× Високъ, не обрето× ничесоже,ѡбра(?) влѧка софиски прос. . . въса. Азь грѣшни отидо× на Враца, благодарим

---

[14] По-подробно за този книжовник вж. Б. Райков, Йеромонах Даниил и Етрополският книжовен център през първата половина на XVII в. Старобългарска литература. Изследвания и материали. Книга I, С., 1971, с. 263—287.

[15] Ст. Т. Орловски, Из историята на учебното дело във Враца до Освобождението. Материали из историята на учебното дело в България. Ред. Н. Ив. Ванков. Свезка 2, С., 1905, с. 6.

◀ Обр. 7. Молитвеник от 1632 г. Враца — Окръжен музей, № 242/1971

бога и стго Георгіа. Въ лето зрξд (7164—5508=1656) при дикеѧ θпθпіθ (=Акакіа).[16]

XIII. Патерик от XIV—XV в., среднобългарска редакция, № 80 от сбирката на Зографския манастир, 377 листа хартия. На началния лист приписка: В лѣто зрод (7174—5508=1666) повеза се сіѧ книга при дікеіа Висаріѡнъ, а клисаръ Паисіѧ попъ, а повезаніемъ Кирилъ монахъ, ѿ града Враца. И въ то времѧ воевах^{8} т^{8}рци на Критъ и бысть н^{8}жда велііѧ по всеи земли, нъипаче на Стѣи горѣ, по морѣ и по с^{8}хо, пріиде везиръ оу Солунѧи дадохме много пешкешь ѿ многы вещіи, мца і^{8}ніа вї. днѧ.[17]

XIV. Октоих от XVI—XVII в. Писан от Богдан Граматик по поръка на дякон Дионисий. Намира се в Софийската народна библиотека, № 932. Оставената от книжовника бележка (на задната корица) гласи: Написа се сіа книга р^{8}кою многогрѣшною таха граматника Богдана настоаніемъ и ексодом діакона Діѡнисіа, сна протопопина ѿ град Вратца.[18]

През 1644 г.във Враца се е намирал един ръкописен номоканон (сега в Софийската народна библиотека, № 1170). Това узнаваме от бележката, която читателят Димитър оставил: Димитрие ѿ Враца многѡ чете въ сеи правилѡ, а правило естъ поп^{8} Стѡѧн^{8} храм стгѡ архиереа Никѡли.[19] Друг врачанин Димитър през 1751 г. подвързал книга в Етрополе (№ 1050 на Софийската народна библиотека). На предната корица той написал: Сиѧ книга, глаголемаѧ панагирикь, повеза Димитрие ѿ Враца у богохранимое село Етрополе. . .[20] Върху един лист на ръкопис от XVI в. от по-късно време се сбажда псп Алекси, който оставил такава бележка за себе си: Пысахь азь попь Алеξыи ѿ Враца.[21] Върху лист първи на ръкописен апостол от XVI в. (Враца — Митрополията, № 11) има приписка от късно време за подвързването на книгата

---

[16] Йорд. Иванов, Български старини из Македония, 1931, с. 253; Г. А. Ильинский, Рукописи Зографского монастыря на Афоне. Известия Руского археологического института в Константинополе, т. XIII, С., 1908, с. 275; вж. още черновите на Порфирий Успенски — Ленинград, Държавна библиотека «Салтиков-Шчедрин», № F. XVIII, 33, л. 73.

[17] Г. А. Ильинский, Рукописи Зографского манастыря на Афоне. Известия Русского археол. и-та в Константинополе, т. XIII, С., 1908; с. 274; Йорд. Иванов, Български старини из Македония, С., 1931, с. 254; още БАН — Научен архив, ф. 39 — Ст. Аргиров, ед. 24, л. 2.

[18] М. Стоянов и Хр. Кодов, Опис, III, С., 1964, с. 92.

[19] Пак там, Опис, IV, С., 1971, с. 26.

[20] Пак там, Опис, III, с. 311.

[21] В. Цонев, Опис, I, с. 126, № 187.

във Враца: „Да се знае коги повезахъ азь грешни Іовань, коги повезахь сыи апостоль w село Згориграть 8 Враца оу горна махала, та беше поп Стоѧнъ, та плати Петко Атанась това лето брат8“ (на същия лист бележката е повторена, като добавя „плати Петко Атанасовь за тькмо ле, богъ да м8 прости родителе“).

Не е малко числото на ръкописите, които някога са били във Враца или във Врачанско и които сега се намират другаде, предимно в София. По тяхното сегашно състояние не може да се уточни къде са възникнали, но някои от тях безусловно са писани там. Такива са напр. следните ръкописи на Софийската народна библиотека: № 9, 13, 15, 19, 75, 292, 507, 691, 721, 729, 870, 1050. Във Врачанския край са намерени ръкописи № 13, 14, 16, 17 на Църковния музей в София. Във Враца някога е била и голямата руска ръкописна книга Летописец.[22] Това узнаваме от бележката, която врачанският книжовник поп Йоан оставил през 1787 г. Посочената година съвсем не означава, че именно тогава Летописецът е бил донесен на българска земя (което, разбира се, също е възможно). Как, кога и от кого е бил пренесен, не е толкова важно. По-важно е самото негово наличие между българи, важна е подбудата за пренасянето му, както и грижата по неговото опазване.

Ще посоча и вестта за проникване на още един руски летописец сред българския народ, и то пак във Враца. За такъв ръкопис говори Димитър Йоцов в книгата си „Културно-политическа история на Враца“. В забележка под линия авторът съобщава, че ръкописът е „притежание на пишещия тая книга“[23]. Тъй като летописът не се намери у Д. Йоцов, нито в някоя държавна библиотека, за него днес може да съдим само по онова, което той е казал: „Летописът е предаван от поколение на поколение и не се знае дали е преписван от другиго, но оригиналът е бил пазен до Освобождението у Николчо Занкин във Враца и преминал впоследствие във владение на Йоцовия род, който е сроден на Занкин.“ Според Йоцов книгата е писана през 1627 г., т. е. същата година, която срещаме и за Софийския летопис.

Особено ценно е казаното от Дим. Йоцов за приликата между двата ръкописа: „В Софийската народна библиотека има един подобен ръкопис от 473 листа и се съхранява в архивата под № 774 (366).“ Издирването на този втори руски летопис, попаднал в България, е задача на българската историко-литературна наука. Важно е, че и двата руски летописа някога са се намирали във

[22] Софийска народна библиотека, № 774.
[23] Том I, С., 1937, с. 41.

Враца, че те са четени от любознателни врачани, които са научили много неща из историята на Византия, България, Русия и Сърбия.

С Врачанския край се свързват още постен триод, ръкопис от XVI в., едро, хубаво писмо, взет от Тържишкия манастир (сега във Враца — Митрополията, без инвентарен номер; в проучването на Ив. Гошев за него не става дума); пролог от 1635 г., писан от дякон Йоан (в Митрополията, № 1, у Гошев с. 4—5); евангелие-апракос от XVI в., без начало и край, едър почерк, с късни добавки (в Митрополията, № 3); Молитвеник и канони от XVII в., с приписка от 1747 г. (в Митрополията, № 6); евангелие с тълкувания от Теофилакт Охридски, ръкопис от XVI в., фолио, хубав почерк, взет от с. Влашко село (в Митрополията, № 12); апостол от XVI в., 199 листа, голям формат, без начало и край, без запазена бележка от преписвача (в Митрополията, № 11).

* * *

Засега най-добре е засвидетелствуван книжовният живот във Враца през XVIII в. Замогнал се икономически, градът в лицето на негови по-изтъкнати представители имал възможност да полага грижи за църкви и училища, за снабдяването им с необходимите книги. Тогава укрепва и учебното дело в града. Килийни учители са били поп Костадин (1714 г.), неговият син поп Димитър (1732 г.), поп Младен (1740 г.), поп Матей (1764 г.). Монахът Пахомий (1764 г.) говори за ученици в метоха, пострадали от турски нападения. Споменават се имената и на двама учители от XVII в. — поп Тодор (1632 г.) и поп Никола (1654 г.).[24] Една приписка известява за даскал Михал от Враца, който починал в Разград през 1666 г.[25] Наличието на килийни училища и учители в града е естествена предпоставка за поява на повече книги именно през това време, за увеличаване броя на грамотните врачани, за засилване на интереса към книгата. Този интерес разраства и благодарение личната култура на отделни врачани, обогатена понякога по време на техни пътувания вън от българските земи като духовници или търговци. Така през 1618 г. йеромонах Варлаам „от града Враца", игумен на манастира „Света Троица" и голям книголюбец, посетил Ерусалим. За това посещение той мечтаел отдавна — сам казва „и исплъних желаніе свое". Бележка за пътуването си до Ерусалим той оставил в ръкописен миней от XVI в. Приписката гласи: Въ лѣ̃ зр̃ks (7126—5508=1618) пріиде

[24] Ст. Т. Орловски, пос. съч., с. 6—7.
[25] Д. Йоцов, Културно-политическа история на Враца, т. I, С., с. 291.

іер'мона Вар'лаа ѡ Загоріе, ѡ гра Враца, ѡ ма(на)стіръ стые Троице. И поклонихъ се стмъ гробъ га ба и спса нашего Іс Хса и исплънихъ желаніе свое. И съ мною пріиде Кліѡ и Стефа ѡ гра Никополіа.[26]

Вторият пример е от началото на XVIII в. — в края на ръкописен пролог от XIII в. е прибавена приписка, която известява, че „Хаджи Димитрь ѡ Враца, Димофъ синь" е посетил Ерусалим през 1719 г.[27]

Голямо значение за засилване духовните интереси на врачани, а съответно и на техните грижи за книги имат и контактите на града със светогорските манастири (най-вече със Зограф, Хилендар и Ватопед), с Рилския манастир и със Синай. Наистина сведенията са от края на XVIII в., но може да се предполага, че такива връзки е имало и по-рано.[28]

* * *

Пряко с Враца, с оказваната от врачани помощ е свързана дейността на няколко книжовници, работили тук през XVIII в. Делото на тия книжовници е важен момент от развитието на нашата стара литература. На първо място трябва да се постави извънредно трудолюбивият и активен книжовник Йосиф Брадати. Част от неговата книжовна дейност протича във Враца, дето бил подпомаган материално и морално от видни врачани; лично той няколко пъти споменава имената на Димитър Цветков (1749) и Димо Николов (1750).[29] С името на Йосиф Брадати днес се свързват над петнадесет ръкописа, шест от които са автографи. Пряко с Враца се свързват три ръкописа-дамаскини, от които са заимствували книжовници, работили след него там. Такива са ръкописите: сборник, писан през 1749 г.[30], дамаскин от 1750 г.[31] и втори дамаскин пак от 1750 г. На последния лист на този дамаскин, досега непознат на науката, книжовникът отбелязва: Вр̃це лето зс̃н (7258—5508=1750), ѧѱ̃н (1750) мц̃а м(а)ртіа вътори написахъ

[26] Трите листа от минея сега се намират в Ленинград — ГПБ «Салтыков-Шчедрин», № F. I, 644. Тук има и други интересни приписки на българи, посетили светите места. Вж. Б. Ст. Ангелов, Из старата българска, руска и сръбска литература, кн. II, с. 247—248.

[27] А. Востоков, Филологические наблюдения, СПБ, 1865, с. 180.

[28] Йор. п Георгиев, Град Враца, СбНУ, XX, 1904, с. 29—75; Д. Мишев, Църковен архив, кн. III, С., 1931, с. 3—25.

[29] «Написах това житие у Враца, в дом Димо Николови син, в лето 1750, аз Йосиф» (Соф. нар. библ., № 328); «И у Враца в дом Димитрия певца Цветков син, 1749» (Соф. нар. библ., № 689).

[30] Белград—Народна библиотека, № 421(322).

[31] София — Народна библиотека, № 328.

оу Враца Їωсіфъ.[32] Вероятно също във Враца е писана и друга книга на Йосиф Брадати, която днес не е запазена изцяло. (Намира се в Митрополията, № 10.) От началото липсват 23 листа, а сега има 166 листа, малък формат, а по оригинална пагинация 191(рч̃а) листа. Колко листа липсват от края, не може да се каже. Този Йосифов ръкопис също не е известен в науката. Без приписки е по сегашните листове, поради което не знаем кога и къде е писан. Но като имам пред вид, че ръкописът е намерен във Враца, дето Йосиф Брадати работи доста, с основание може да се предположи, че и този ръкопис е приготвен там. Даже мастилото и форматът подсещат за негов ръкопис от 1750 г., писан във Враца: все същото едро разхвърлено писмо, без украшения, без главни букви, с чести поправки на думи и пр. По съдържание ръкописът е дамаскин, обикната книга, която Йосиф Брадати често преписва и използува в ръкописите си.

Написаните от Йосиф Брадати книги имат църковно-поучителен характер, изпълнени са с разни жития и проповеди, чиято пряка цел е да укрепят духа на българина, да го предпазят от чуждоверско влияние, да внушат обич към книгата, просветата и народа. Той е изобличител на социалните недъзи на епохата, в която живее. В паисиевски дух в едно свое слово казва: „Аще бихме ние, християне, един другому трпеле досади, не би предал бог нас в руце агарянски, да досаждают нам и да биют, и да не имаемо ни една мъзда. Аще бихме тръпели християн християна и да се покореваме един другому, по-многу мъзда имеле бихом от бога. Но ми сами на себе наведохом мучение и земльно господство и царство погубихом.“ Йосиф Брадати следи дейността на други български проповедници и учители по онова време, не одобрява нейния характер и начин на провеждане. Той иска да бъде учител-книжовник от друг тип, което особено добре се вижда от думите му: „Каква полза от слънцето, ясно сияещо, когато поради печал за вас то помрачава очите ми? Вие сте моя радост и веселие, вие сте светлина за моите очи. Когато виждам вашето поправяне, тогава се изпълва моята душа с радост и веселие.“

Със своето книжовно дело Йосиф Брадати се утвърждава като създател на книжовна школа в нашата литература през XVIII в.,

---

[32] София — Народна библиотека, Ръкописен отдел. инв. № 12/1971. Ръкописът има 188 листа, осмина. Съдържа съчинения, познати по други книги на Йосиф Брадати — слова и жития. По-подробно за книжовника в моята книга «Съвременници на Паисий», ч. I, С., 1963, с. 23—85, също Д. Петканова, Дамаскините в българската литература, С., 1965, с. 134—169.

изиграла важна роля в културното развитие на народа. Център на тази школа е Рилският манастир, голямо културно огнище през турското робство.Оттук книгите му се разнасят из страната било лично от него, било от негови последователи, чийто брой не е малък. Някои от тези ревностни последователи са оставили имената си, познати са като дейни книжовници, със свой писателски облик, пишат свои съчинения, обогатяват идеите на учителя си. В това отношение особено изпъкват книжовниците Никифор Рилски, поп Тодор Врачански и Теофан Рилски.

Извънредно голяма е книжовната дейност на поп Тодор Врачански, автор на десетина ръкописни книги, някои от които са твърде обемисти. Те дават възможност да се очертае образът на един ентусиазиран и родолюбив книжовник,който не жали труд и сили, здраве и материални средства за повишаване духовната култура на своя изстрадал народ. Само високо верско и народностно съзнание е могло да вдъхнови книжовника към такава народополезна дейност.

Както за повечето наши книжовници от онова време, така и за Тодор Врачански вестите са малко и кратки. Това са предимно бележки на книжовника, оставяни по страници на ръкописите му, и бележки на негови съвременници.Поп Тодор се е родил вероятно в самия град Враца.По някои косвени вести може да се допусне, че е починал към края на XVIII в.

Засега са известни следните негови ръкописи: 1. Дамаскин от 1748 г., писан във Враца.Няма сведение за неговото сегашно местонахождение; 2. Сборник от слова, писан през 1756 г. (сега е в Софийската народна библиотека, № 322); 3. Тълковно евангелие от 1758 г. (намира се в София — Народна библиотека, № 760); 4. Дамаскин от 1760 г. (намира се в Рилския манастир, № 4/9); 5. Дамаскин от 1761 г. (намира се в Софийската народна библиотека, № 333); 6. Сборник от слова, 1762 г. (Софийска народна библиотека, № 1061); 7. Дамаскин от 1772 г. (намира се във Враца — Окръжния исторически музей, инв. № 51/1969/, писан съвместно с Теофан Рилски); 8. Сборник „Маргарит“ от 1775 г. (намира се в Рилския манастир, № 3/9); 9. Дамаскин от 1789 г. (съхранява се в Софийската народна библиотека, № 1062); 10. Тълковно евангелие, без уточнена година на написването (намира се в Софийската народна библиотека, № 1063); 11. Остатък от неизвестен ръкопис — оцелели са само два листа (сега във Враца — Митрополията, инв. № 4).[33]

[33] За тези ръкописи вж. Б. Цонев, Опис, т. I, 1910, т. II, 1923; М. Стоянов и Хр. Кодов, Опис на славянските ръкописи в Софийската на-

Съпоставено с дейността на други старобългарски книжовници по обем книжовното дело на поп Тодор Врачански може-би е най-голямо. Значително е количеството на съчиненията, поместени в неговите ръкописи. Той пише ситно и сбито с оглед да пести хартия. Някои от книгите му са писани на листове голям формат. Поразяващо впечатление в тая насока прави сборникът под № 338 на Софийската народна библиотека, както и сборникът във Врачанския музей. Тези книги са плод на голям човешки труд, на твърда воля и дълбока обич към народа. В светлината на това обстоятелство става ясно защо поп Тодор след време трудно почнал да работи дори и с очила.[34]

Жанрово книгите на Тодор Врачански не се отклоняват от тогавашната практика — те съдържат преди всичко поучителни, проповеднически слова, а после жития. Доколкото има други съчинения, и те носят църковно-религиозен характер, насочени са към разясняване на християнската вяра. В кръга на тази основна тематика преписаните от него съчинения са твърде разнообразни. В някои творби се говори и за древногръцките философи Аристотел, Платон, Сократ, разясняват се древни исторически събития, като напр. събития, свързани с Александър Македонски. При това разнообразие на съчинения в ръкописите му изненадва фактът, че поп Тодор не е преписал нито една творба на български книжовник, нито е поместил житие за български светец. Причините за този факт не са ясни.

Ръкописите на поп Тодор разкриват духовното състояние на българското общество през втората половина на XVIII в. Въпреки провежданата дейност все още просветата е слаба между широките народни маси, които живеят с много езически предразсъдъци и отживелици. Хората вярват в самовили и магьосници, прибягват за помощ до разни баячки, билкари и пр. В повечето случаи изнасяните мисли са заети, преписани са от чужди произведения, но понякога поп Тодор внася и свои добавки, свързани с наблюдения върху живота.

Книжовната дейност на поп Тодор е протекла във Враца; само в един ръкопис се споменава и Видин, дето той ще е работил

родна библиотека, т. III, С., 1964. Подробно за книжовното дело на поп Тодор Врачански в моята книга «Съвременници на Паисий», ч. II, С., 1964, с. 84—116; Д. Петканова, Дамаскините в българската литература, С., 1965, с. 169—177.

[34] В приписката от 1775 г. той пише за себе си: «И много време оставих догде ю исписах. Прежде пишех без очила, беше лесно, а сега не могу, но сас очила писую, и много ми е труд.»

вероятно за кратко време. Икономическият подем на Враца съдействувал за по-значителни книжовни занимания, каквито са трудовете на поп Тодор. Някои от ръкописите му остават в града, а други биват пренесени в околни села или в Рилския манастир.

Като скромен книжовник поп Тодор не скрива изворите, от които заимствува или буквално преписва. Както сам изповядва, главен източник за книгите му са ръкописите на Йосиф Брадати, за когото говори с голяма почит. Но той заема и от други книги, ръкописни и печатни. Поп Тодор също компилира или превежда някои съчинения, както се вижда от негови приписки.

Общата насоченост на голяма част от съчиненията, поместени в сборниците на поп Тодор, е показване твърдост във вярата, защита на християнството. Книжовникът обаче не се задоволява с тази обща тенденция, която може да важи за всеки християнски народ. За него е по-важно да подчертае не само опазването на „православната вяра“ (православную веру), но опазването на българската народност. Зачестилите опити за потурчвания на българи естествено пораждат противодействие, налагат по-активна работа по отстояване на вяра и народност. Важна роля в тази насока е играло българското духовенство — свещеници и монаси,а също така от голяма полза е била дейността на многобройните книжовници. Сега вече почва да се говори по-определено за българи и турци, рязко да се противопоставят във верско отношение. Авторите все още не излизат, пък и не можеха да излязат с по-определена политическа проповед. Първа задача на времето е да се брани изобщо народността, тя да не се поддава на чуждоверска пропаганда, водеща към отродяване. Главният отпор е насочен срещу мохамеданската религия, използувана като мощно средство от турците за приобщаване на широки християнски маси към държавата.Потурчванията силно въздействували върху съзнанието на българина и намерили дълбоко отражение в народното творчество, най-вече в народната песен.

Поп Тодор Врачански добре доловил необходимостта от противодействие срещу насилствените потурчвания на българи. Подобно на някои свои предшественици (Йосиф Брадати, Янкул Хрельовски) той се решил да говори направо против потурчването като явление в живота. Наистина този пасаж възхожда към гръцката литература от XVII в., към делото на Агапий Критски,[35] но това в случая няма никакво значение, толкова повече,

[35] Д. Петканова, Гръцко-българските книжовни отношения, Годишник на Софийския университет, т. LXII, С., 1968, с. 57—133.

че на поп Тодор едва ли е била известна тази подробност. За него е важен противотурският дух в пасажа,който той използувал няколко пъти в своите книги. Началото на този пасаж с добавка от поп Тодор гласи: „Внимаите себе, които сте робие у турци, чувайте свою православною веру, да приимате и мученически венци и да не убоите се. Аще будете и много грехи сътворили, или да упадете в отчаяние, или да ви принесет враг да ви речет: „Вие сте много грешни и далеко сте от бога и ктому не приимает вас бог, потурчете се, да не теглите зло на тоя свет.“ А вие не слишайте това, що ви учат враг. И аще ти речат: „Стани турчин, да те простим от робство“, и ти, аще ги послушаш и станеш турчин, избавиши твое тело от робство, а свою душю предал еси у робство, да работит врагу и бесу, и в веки да се мучит и да горит в негасими оган.“[36]

Добавката не е изцяло лично дело на поп Тодор, но самото нейно поместване в книгите му достатъчно добре говори за смелостта на книжовника, за обзелите го чувства и мисли. Важно е, че тя се явява няколко години (1758 г.) преди Паисиевата „История славяноболгарская“. Докато у Паисий стрелите са насочени предимно срещу гърците и отродилите се българи, у поп Тодор те са отправени против турците, против тяхната вредна практика насилствено или чрез хитрост да потурчват българи. Изхождащ от общи християнски позиции за единодействие срещу мохамеданството, той не говори нищо за гърците, нито за политиката на Цариградската патриаршия. Това замълчаване едва ли се дължи на неразбиране дейността на патриаршията и на нейните агенти в България; то по-скоро е плод на съображения да не се разпалва вражда между двата народа,която може да ползува само техните угнетители.

Още първото изречение в тази добавка е ударно, призоваващо: „Внимаите себе, които сте робие у турци, чувайте свою православною веру.“ Нужно е човек да устои на увещанията и предлаганите изкушения, да не вярва на обещанията, трудностите на робския живот да не са причина той да става турчин.Встрани на основния текст е написана с червено мастило думата **тѵрчинъ**, чрез което авторът иска да обърне вниманието на читателя върху този пасаж.

Подобен произход и подобно предназначение има още една добавка в ръкописите на поп Тодор, порицаваща онези българки, които предпочитат синовете им да станат турци, а не калугери:

[36] Целия текст вж. у Б. Ангелов, Съвременници на Паисий, II, С., 1964, с. 110—111.

„Но в тия наши времена и лета има някои жени, (които) имат синове и щерки, но радуват се да станет турчин нейни син нежели калугер. Егда станет турчин, имат го за похвала, егда гледат сина своего турчина, радует му се. Егда го видит калугера, жалит и за присмех имат го. Почто ради тако бивает? Приходит враг и речет ѝ: „По-добре ест, защо се ест потурчил твои син.“ И она не знает, защо ест от врага, но почнет да се радует. И паки друго речет ѝ враг: „Зле сътвори син твои и стана калугер.“ И она почнет да го ненавидит.“

Многобройните ръкописи на поп Тодор Врачански са изиграли важна роля в развитието на нашия народ. Те не само разпространявали знание, но и ставали повод за организиране на просветна дейност. За голямото въздействие на тези книги може да съдим по думите на негов съвременник, който за един негов ръкопис казва: „Возрях в сию бисерную книгу и у с л а д и х с я з я л о. Тям же и похваляю сего блаженнаго трудолюбца попа кир Теодора, аще и неук, обаче равнител божествених писании.“

Теофан Рилски е друг трудолюбив книжовник, свързал името си с град Враца. И за него биографските вести са неопределени: не се знае ни кога е роден, ни кога е починал, откъде е родом, къде се е учил и пр. Собствените му приписки към книгите му определят времето, през което е живял, а също и някои от местата, където е работил — Враца, Пазарджик, Белово. Сам той казва, че е монах от Рилския манастир, дето вероятно е отишъл твърде млад. Там у него се създава любов към просветата и книжнината, разпространител на които станал и той след години. Днес не може с положителност да се говори за отношенията между поп Тодор Врачански и Теофан Рилски, дали първият е учител на втория, но вън от всяко съмнение е връзката между книжовната дейност на двата трудолюбиви представители на българската книжнина през втората половина на XVIII в. В един свой ръкопис Теофан пише за себе си: „азъ ѡ Враца попъ Теофанъ“.

Днес са известни следните десет ръкописа на Теофан Рилски, някои от които са работени във Враца: 1. Сборник от 1775 г. (намира се в Софийската народна библиотека, № 741); 2. Чудеса Богородични от 1778 г., писан в Пазарджик (намира се в Църковния историко-археологически музей в София, № 450); 3. Тълковно евангелие от 1778 г., писан в Пазарджик (Софийска народна библиотека, № 349); 4. Дамаскин от 1778 г., писан също в Пазарджик (Софийска народна библиотека, № 715); 5. Втори дамаскин от 1778 г., писан в Пазарджик (сегашно местонахождение неизвест-

но);[37] 6. Дамаскин от 1782 г., писан във Враца (съхранява се в Софийската народна библиотека, № 179); 7. Дамаскин от 1791 г., писан в Белово;[38] 8. Сборник, без уточнени данни, понеже липсват листове от началото и края му (намира се в Църковния историко-археологически музей — София, № 448); 9. Сборник без уточнени данни поради липсата на листове от началото и края (намира се в Софийската народна библиотека, № 324); 10. Тълковно евангелие, без уточнена година (Софийска народна библиотека, № 758).[39]

Твърде интересна е приписката му в дамаскина от 1782 г., която пряко го свързва с Враца: „Исписахъ сию книгу неколики жития и повести азъ ѿ Враца попъ Теофанъ, съвръшихъ ю месеца иуния кѝ (28). . . И благии читатели, благословите насъ, а не клънете, понеже ѿ слово наше познаваетъ се, како ѿ ревность и отъ усрѣдие писахме, понеже не учихме ортография. Намъ есть писание за велика полза."

По обем книжовното дело на Теофан Рилски е значително, то напомня на делото на неговите предходници и съвременници: Йосиф Брадати, Никифор Рилски, поп Тодор Врачански, Янкул Хрельовски. Като тях той проявява извънредно голяма любознателност, обич към народа, съзнание и грижа за просветна работа, трудолюбие. Книгите му са изписани със ситен неравномерен почерк, с гъсто написани редове за икономия на хартия. Той не е художник, не е книжовник-калиграф, по ръкописите му няма художествени рисунки. Вниманието на книжовника е насочено в друга насока, стреми се да поднесе на читателя колкото е възможно повече преписани съчинения.

Подобно на своите съвременници и Теофан се проявява предимно като книжовник-преписвач. Той заема най-вече от книгите на Йосиф Брадати и поп Тодор Врачански; вероятно се е учил при поп Тодор, на което се дължи и голямата прилика на техните почерци.[40] Разбира се, Теофан широко е заемал и от други книги —

[37] Познат само по казаното от Б. Цонев, Кюстендилско четвероевангелие. Периодическо списание, LXVI, 1905, с. 539.

[38] Познат само по казаното от Б. Цонев в същото му съчинение.

[39] По-подробно за книжовника вж. Б. Ст. Ангелов, Съвременници на Паисий, ч. II, с. 117—139.

[40] В. Харизанов изказа мнение, че поп Тодор Врачански и Теофан Рилски са едно и също лице (вж. статията му «Тодор Врачански — Теофан Рилски», в. Отечествен зов, Враца, 1972, бр. 81, с. 11). За мене обаче изнесените от него доводи не са убедителни Възражения срещу това схващане и доводи в полза на тезата, че в случая имаме работа с двама отделни книжовници, давам в моя статия, печатана в сп. Литературна мисъл, 1974, кн. III, с. 122—124.

ръкописни и печатни, например „Сказание за Света гора", „Чудеса на Богородица", „Пчела" и др.

По съдържание книгите на Теофан Рилски не показват нещо изключително ново; в повечето случаи те повтарят съчинения, вече познати по преписи преди него. И тук доминират жития и поучителни слова, всичко е насочено към разясняване на християнската религия, към усвояване на нейните етични норми.

Духовният образ на Теофан Рилски не се отличава съществено от образите на Йосиф Брадати и поп Тодор Врачански. Той споделя техните патриотични мисли и тревоги, като тях работи неуморно за просвещаването на народа, обича книгата, разпространява знанието, подпомага други книголюбиви българи към книжовни занимания, бори се срещу езически остатъци в живота, срещу проникване на чуждоверски настроения и прояви у българина, стреми се за създаване на морални ценности в духа на християнската религия, укрепва народностно и верско съзнание. В ръкописите му например има такъв пасаж, написан в духа на Паисиевата „История славяноболгарская": „Предаде насъ богъ въ р8це агареномъ и нарицаютъ насъ неверни и безакони. Нъ не сме, яко же они бледослов8тъ, нъ истиннаго бога вер8емъ и законь имаемо. Нъ грехъ ради нашихъ предаде насъ богъ въ р8це агареномъ, да се наречеме подъ посл8шание и подъ заповедъ нечестивом8 и да дръжиме благочъстивою вер8." Като своите предходници Теофан също е скромен, трудолюбив и признателен за оказана материална или морална подкрепа. Към читателя показва непринудено отношение на човек, който се е погрижил за неговото просвещаване, а не като строг наставник.

За своите книжовни занимания подобно на поп Тодор и той казва: „намъ есть писание за велика полза", той пише „от много любов и усърдие и от ревност" за просвещаването на сънародниците; чрез книжовните си дела се предпазва от увлеченията на живота — „крепко вез8вахъ умъ мой о томъ дело, да ми се не скитаетъ по с8етни мирски вещи".

Поп Йоан е трети по-виден книжовник от Враца през XVIII в. Според сега познатите вести неговата книжовна дейност протича само във Враца. Той вероятно е роден в този град, живее и работи там през втората половина на XVIII в., т. е. по същото време, когато живее и работи поп Тодор. Какви са били взаимните им отношения, не знаем, но с основание може да се предполага влияние на поп Тодор върху поп Йоан. Това влияние намира израз даже и във външното оформяне на единствения поз-

нат ръкопис на поп Йоан от 1788 г.[41] Оставената негова приписка гласи: „Испи҃са сі҃а книжица 8 Враца въ лето а҃ф҃пи (1788), мцъ ѡ(к)томвриа к҃з. день при епископа врачански кир' Серафима 8 храмъ възнесение азъ грешнїи попъ Іѡаннъ. Молю же ви, читатели, где наидете погрешено, исправлѧите и блгословите, а не клъните, понеже не бихъ искусенъ въ писание и иметь въ немъ неколика словца стимъ." Той е измежду малкото български книжовници през XVIII в., който помества в книгата си три съчинения за български светци — две жития за Иван Рилски и едно за Петка Търновска.[42]

Поп Йоан е оставил една доста дълга летописна бележка, свързана с кърджалиите и борбата срещу тях. Като текст бележката е позната още от 1923 г., когато е обнародвана от Б. Цонев в неговия „Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека" (т.II, с. 467—468). Въз основа на съпоставка на почерка на тази бележка с почерка на неговия ръкопис от 1788 г., за който стана дума по-горе, се вижда, че тя е писана от поп Йоан Врачански. Приписката е от 1787 г. — намира се в руски ръкописен Летописец, № 774, л. 245. По съдържание и фраза тя много напомня за картината на кърджалийските размирици, нарисувана от Софроний Врачански в неговата автобиография „Житие и страдания грешнаго Софрония."[43]

От немногобройните български книжовници през XVIII в. четирима здраво свързват своите занимания с Враца — Йосиф Брадати, поп Тодор Врачански, поп Йоан Врачански и Теофан Рилски. Делото на тези книжовници изпъква още по-ярко, когато се вземе под внимание числото на написаните от тях книги, обема на някои ръкописи и особено тяхното съдържание, основни тенденции, целещи национално пробуждане и запазване. Безспорно новите издирвания ще открият не само нови ръкописи на посочените вече книжовници, но и непознати досега книжовници, работили в този буден и родолюбив край. Тук, както и в други

[41] Сега се намира в БАН — Научен архив, № 90. По-подробно вж. постатейно описание на ръкописа у Хр. Кодов, Опис на славянските ръкописи в библиотеката на БАН, С., 1969, с. 227—232; Б. Ст. Ангелов, Съвременници на Паисий, ч. II, с. 140—148.

[42] За Даниил — автора на житието на Иван Рилски, както и самото житие, което обнародвах, вж. Б. Ст. Ангелов, Из старата българска, руска и сръбска литература, кн. I, С., 1958, с. 69—97. Тук е поместено и житието на Петка Търновска по същия ръкопис, с. 100—104.

[43] Пълния текст на тази летописна бележка на поп Йоан вж. у Б. Цонев, Опис, т. II, с. 467—468.

книжовни средища из страната, освен църковно-богослужебни книги, предназначени за отделни църкви в града или неговата околност, се пишат много разпространените и четени по онова време дамаскини, важен етап в развитието на българската литература. Врачанските книжовници имат голям дял в развитието на нашата дамаскинска книжнина през XVIII в., с която те са новишавали знанията на своите читатели, укрепвали са патриотичните им чувства, съхранявали са и са развивали родния език. След Йосиф Брадати най-голям дамаскинар по дело и роля безспорно е поп Тодор Врачански — най-видният измежду книжовниците, работили във Враца до края на XVIII в.

3. Карлово

Книгата на Иван Унджиев „Карлово. История на града до Освобождението" (София, 1968) добре разкрива икономическия подем на селището през XVII в. и по-спокойното протичане на живота на местното население, предимно турско. „Възходът на занаятите — пише той — дава отражение върху просветния и културен живот на Карлово. Упорити и предприемчиви в областта на стопанството, карловци проявяват значителна инициативност и в областта на просветата и културата. Като се удивлява на църковната ревност на карловци, които поставя по-високо от жителите на всички близки села и градове, включително и Пловдив, Райно Попович бележи, че те „още повече са похваляеми и заради честолюбието си, що имат към ученията". На това „честолюбие" на карловци,тясно свързано с развитието на занаятите и търговията, градът дължи своя голям просветен подем, който му отрежда предно място изобщо в историята на нашето Възраждане." Въз основа на сега познатите вести той основателно пише: „Първите и най-ранни наченки на просветно движение в Карлово, за които имаме сведения, се отнасят към XVII в. По това време като учител и „изкусен книжовник" в града работи поп Аврам Димитриев. Сведения за неговия живот няма. Сам той в забележка към преписа на псалтира, който прави през 1669 г., се подписва Аврам йерей син Димитриевич. В същата бележка той съобщава, че работи „в области Пловдивские подкрилие Старие планине село Сушица, именуемо касаба Карлово."[1] След това авторът изнася няколко вести за познати ръкописи на книжозника и завършва

[1] Ив. Унджиев, Карлово, с. 87.

с блестящата оценка, която Николай Райнов дава за богатата украса на книгите, написани от Аврам Димитриевич.

Наистина и днес все още няма никакви по-точни вести за този продуктивен книжовник и даровит илюстратор на ръкописите. Не е известно кога и къде е роден, кога е починал. Знаем само, че е свещеник (йерей), син Димитриев, че работи в село Сушица, именуемо още касаба Карлово. Фактът, че в няколко свои приписки той се нарича „Аврам йерей, син Димитриевич", подсказва, че баща му ще е бил известен и по-състоятелен човек в околността, вероятно търговец, каквито през средата на XVII в. в Карлово е имало. Точните определения, които сам книжовникът дава за себе си — име и служба, чий син е, — както и за своето родно село, подсказват за едно по-ново и по-особено самосъзнание на този карловец независимо от това, че по традиция притуря към името си и останалото от векове „многогрешный". Според мене причина за такова съзнание може би е имотното състояние на семейството, от което произхожда, както и личните негови качества — начетен човек, продуктивен книжовник, способен орнаментатор.

Между книжовните прояви на Аврам Димитриевич от Карлово и на аджарските книжовници даскал Недялко и даскал Филип, които работят по същото време, има тясна връзка — преписвани съчинения, украса, почерк, оформяне на книгите. Тази връзка не е случайна — Аджар (Свежен) е съвсем близко до по-голямото и икономически по-мощно селище Карлово, дето се е доставяла хартия; между книжовниците от едното и другото селище е имало тесни контакти, взаимна подкрепа и помощ. На това се дължи извънредно голямата близост на техните ръкописи по писмо и украса, всички те спадат към групата на т. нар. средногорско писмо, средногорско книжовно средище. По почерк, орнамент и оформление карловско-аджарските ръкописи приличат на етрополските ръкописи, поради което правилно е да говорим за Етрополско-Средногорска книжовна школа или традиция, получила доста широко териториално разпространение. Въз основа на сега познатите вести може би е по-основателно да предположим, че Аврам Димитриевич е по-голям от даскал Недялко, че последният се е учил от него. В дадения случай обаче това не е толкова важно, по-важна е общността в тяхната книжовна дейност. Също така голяма е приликата в творчеството на Аврам Димитриевич и Кръстю Граматик, чиято дейност протича в Кукленския манастир „Козма и Дамян", близо до Асеновград. Основателно е предположението, че Кръстю Граматик „се е учил на калиграфство и ху-

дожество от поп Аврам. Възможно е поп Аврам като прочут калиграф да е работил известно време и в Кукленския манастир и Кръстю Граматик да се е учил там лично от него."[2]

Вести за книжовната дейност на Аврам Димитриевич събирам отдавна. Обработени, те вече разкриват чувствително по-богата картина от тази, която знаехме досега за книжовните му прояви. Чувствително се увеличава броят на книгите, дело на неговата ръка. Аврам има типичен почерк, но за съжаление извънредно много сходен преди всичко с почерка на неговия ученик Кръстьо Граматик. Това бе и си остава голямо затруднение при определяне на книгите, написани от Аврам Димитриевич. Става дума за ръкописи, в които няма оставена от книжовника приписка, в случая главно от Аврам Димитриевич или от Кръстьо Граматик. Затруднението се обуславя и от факта, че почеркът на книжовниците, колкото и незабележимо да е, все пак търпи развитие; по-късно писани книги показват известна разлика спрямо по-рано писани книги. Достатъчно е човек да вземе в ръка и да прегледа два ръкописа на поп Аврам — № 601, писан през 1656 г., и № 992, писан десет години по-късно, а именно през 1666 г., за да се убеди в казаното по-горе. Внимателното вглеждане в буквите наистина показва, че те имат близък начин на изписване, но общото впечатление от почерка на двете книги е друго; ако нямаше приписките, които определено сочат, че книгите са дело на поп Аврам, човек би допуснал и би приел, че тези два ръкописа са създадени от двама различни книжовници, в чийто почерк има прилика.

Затруднението за определяне на редица ръкописи като Аврамови става още по-голямо, като се вземе под внимание обстоятелството, че и други книжовници от средата и края на XVII в. имат почерк като почерка на Аврам Димитриевич и Кръстьо Граматик, преди всичко книжовници от известната Етрополска школа (особено близък с тях е Василий Софиянин). Поради тези обективни затруднения не е изключено някои от ръкописите, които отдавам на перото на Аврам Димитриевич, да са дело на друг наш книжовник, най-вероятно на Кръстьо Граматик. Това ще покажат проучвания, свързани с нашата книжнина през XVII в. Освен възможните корекции едно е съвсем сигурно — ще се изнесат нови вести за дейността на книжовника Аврам и за свързаните с него книжовници, ще се разширят знанията ни за техните взаимни

[2] М. Стоянов, Един български културен център в Родопите през турската епоха. Годишник на музеите в Пловдивски окръг, С., 1954, с. 259, 262.

отношения, изворите на преписваните книги, пътища за получаване на книги, хартия и пр.

Материалите, с които сега разполагам за книжовната дейност на Аврам Димитриевич, представям в две поредици: 1) датирани ръкописи и 2) недатирани ръкописи.

Датирани ръкописи

I. Псалтир от 1638 г. Намира се в Пловдив — Народна библиотека „Иван Вазов", № 5. Има 142 листа, осмина, запазен изцяло. По думите на Цонев „полууставно писмо с много хубави заглавки и заставки... има и твърде много художествено изработени заглавки от човешки образи с разни остроумни комбинации. По украса и писмо тоя псалтир прилича на Еленския дамаскин и на други ръкописи от Средногорска школа (вж. Сборн. библ. № 138)."[3]

На л. 1 под хубава заставка е даден Чинъ како подобаетъ пѣти псалтирь. На л. 3 е ликът на пророк Давид — оттук започват псалмите, които свършват на л. 135. На л. 136—142 е поместен Чинъ параклисъ прѣстые бце. На последния лист 142 е приписката, оставена от книжовника: Рокь выше седмые тысщи рms, мца февр8аріа и. на паметь стго великомчника Θеωдсра Стратилата, крст слнцѣ е., а лѣтъ в. въ че (четвръткь) пръвые седмици стго поста. На л. 135 са нанесени имената: Димитре, Хахо, Ниделко, Крайчо, Доине.

II. Служебник. Писан през 1656 г. Ръкописът не е запазен изцяло — сега има 74 л., осмина. Има липси в началото, дето е била Златоустовата служба. Съхранява се в СНБ, № 601. Както и други ръкописи на Аврам Димитриевич, и този е богато украсен — прекрасни заглавки, заставки, букви, главички и др. На л. 16 б, дето започва службата от Василий Велики, има образ на Василий Велики, поставен в плетенична рамка. Службите завършват на л. 52. На л. 53—58 са поместени разни молитви и тропари:

Тропарь стмъ Григорію богослову (л. 53).

Сіе млтвы глаголеть діаконъ или доуховникъ на литіи великые вечерни (л. 53 об).

---

[3] Б. Цонев, Опис на славянските ръкописи и старопечатни книги в Пловдивската народна библиотека, С., 1920, с. 4.

Млт҃ва прощена за грѣхы волные и неволные и въсак^{8} клетв^{8} и заклинаніе (л. 55 об).[4]

На л. 58 б с дребно полукурсивно писмо книжовникът оставил следната ценна приписка: Р^{8}ка начрьтавшаго си листіи θицθθξб чнцнв (=Авраамь іереи). Вьсевидц^{8} и прѣмоудром^{8} бог^{8} слава и величіе въ безконьчные вѣкы, амінь. Вѣдомо да есть за сію сва҃т^{8}ю и божествьн^{8}ю кніг^{8}, глаголем^{8}ю литоургіамъ, како исписа си речъ к^{8}пи іеромонахъ Іѡсифь, да сл^{8}жи бог^{8} и прѣчестіе богоматери. И кои чьтеть съ нимь, да помѣн^{8}е кои приложи. Аще ли нѣкто пок^{8}ситъ се и речетъ моа есть, или попъ, или причьтникъ, да есть проклетъ ѿ сва҃тыхъ тиі҃ (318). Нь есть кніга іеромонах^{8} Іѡсиф^{8} и кьдѣ хощетъ да ю дастъ. И исписа се ѿ бытіа въ лѣто зр҃д (7164—5508=1656), мес҃ца іюліа. Коньцъ пріеть р^{8}кою грѣшною и бренною.

Листове 59—74 имат отделна пагинация, поставена от книжовника. Явно те представляват друг ръкопис, но впоследствие двете части са подвързани заедно. И тук почеркът и орнаментът са на Аврам Димитриевич. На тези листове е поместено Послѣдованіе кь бжтвеном^{8} причьщенію, както и някои молитви. На последния лист 74 е дарителната приписка от Станко Калицин от Елена: Сіе причьстни млт҃ви приложи Станко Калицинь на село Елена на стго чюдотворца и архиереи Николае, да работи за негова д^{8}ша. Писа Станко и подр^{8}жи его Боике и отца Велчо, и мати его Калица, и сынь его Сьбе. И иск^{8}піа за ξ пар[и].

ѿ битіе зслі҃ (7238), а ѿ рождьство по пльти бога слова аф҃л. (1730).

III. Миней за месец октомври. Писан през 1660 г. Намира се в Пловдив — Народна библиотека „Иван Вазов“, № 45. Липсват няколко листа от началото — сега има 202 листа, голям формат. На лист 200 б е приписката, оставена от книжовника: Съвръши съи минеи въ лѣ҃ зр҃ѳи (7168), а ѿ ро Хва҃ ах҃ѯ҃. (1660), ѳ҃мца іюліа, кр҃^{8} л҃ѳ҃ е҃., θем' к҃и, кр҃^{8} слн҃ц^{8} к҃и, злато число θ҃., индиктіѡнь г҃і., епахта з҃., кн҃ць пріеть р^{8}кою грѣшною и бренною кθкθ θицθξб (= папа Аврамь). — Б. Цонев пише: „вероятно същият Аврам Димитриевич ерей, който пише

[4] Подробно вж. у Б. Цонев, Опис, II, С., 1923, с. 110—112.

евангелие на 1669 год. в с. Сушица."[5] Но днес вече колебание не може да има по това, чия ръка е създала този ръкопис. Наистина трудно се различават ръкописите, написани от Аврам Димитриевич и Кръстьо Граматик (а и от някои други книжовници от Средногорската и Етрополската книжовна школа), защото по думите на Цонев „писмо, правопис и украса почти еднакви с минеите, що ги е писал Кръстьо Граматик". Освен някои по-конкретни податки за книжовника Аврам — оставено е името му в тайнопис, както той постъпва и друг път, грижата за написването на книгата произтича от игумена на Сопотския манастир Йосиф, дето тя е оставена за църковни нужди, имената на сопотчани— дарители на книгата; за негова ръка подсказват и някои графични особености.

Последните два листа на ръкописа са останали празни, поради което върху тях са нанесени по-късни бележки, предимно от други лица. Има една и от самия Аврам.[6]

На л. 202 над дарителната приписка има друга,по-късна приписка, оставена от Кръстьо Граматик през 1695 г.: Съписа се сіе словце ситничкое моею р^{8}кою грѣшною и бренною, еще же и д^{8}хомъ оуниломъ, пакы речемъ: Ἔγραφα ἐγὼ κρήστιο γραμαιήκσς: Писахъ азъ Кръстіо Граматикъ в лѣтъ з҃сг[7203—5508=1695], меса҃ца декемврія і҃. Във връзка с тази приписка Н. Райнов основателно заключава: „Тая бележка, писана в 1695 г., е от ръката на един поп Аврамов ученик, усвоил стила на майстора си, което личи по останалите от него книги. По всичко се вижда, че Кръстю Граматик се е учил по тая книга да преписва,рисува и украсява; във всеки случай имал я е под ръка."[7]

IV. Апостол, писан през 1660 г. Намира се в Хилендар. Не ми са известни никакви подробности за този ръкопис — за него съдя само по снимката, дадена в книгата на П. А. Лавров, Югославянская палеография. Курс, читанный в С.-Петербургском Археологическом институте в 1903—1904 году. С.-Петербург, 1904, табл. XVIII.

V. Богородични канони от 1666 г. Ръкописът се съхранява в Софийската народна библиотека, № 992, част от ръкописната сбирка на Н. Геров. Без началните листове — сега има 172 листа голям формат. Едро, хубаво писмо, по 22—26 реда

---

[5] Б. Цонев, Опис на славянските ръкописи и старопечатни книги. . ., с. 30. Тук на с. 30—31 са дадени всички приписки по ръкописа. У Цонев погрешно е посочена 1668 г., когато книгата била написана.

[6] Останалите приписки вж. у Б. Цонев, Опис, с. 30—31.

[7] Н. Райнов, Орнамент и буква в славянските ръкописи. . ., с. 97.

на страница. С характерната за книжовника орнаментика на ръкописите му — красиви и разнобразни винетки, оцветени в червено и синьо на златист фон (напр. л. 30, 55, 79, 101, 125, 148), орнаментирани начални букви. Съдържа богородичните канони на повечерията на осмогласника — Въ сѫботѫ вечерь на павер-ници. Канѡнь пр҃тѣи бц҃и (л. 30); всяко отделно заглавие е дадено под различно изпълнена винетка.[8] На последния лист 172 б, след текста, е приписката на книжовника, дадена в скоропис, както той практикувал: Рѫка грѣшна и бренна начрътавыи сію книгѫ Аврамь іереи Димитріевичь ѿ ѡбласті Пловдив'скые, ѿ село Сѫшица (отстрани друга ръка в по-ново време добавила — сега Філибѣ Карловѫ, като поставил съответен знак върху думите Пловдив'скые и Сѫшица).

Свършьи се въ лѣто зр҃од (7174), а ѿ ро҃ Хва҃ ах҃ѕ (1666), мц҃а іюліа і҃.

VI. Псалтир. Писан през 1669 г. Има 153 листа. Намира се в ръкописната сбирка на Зографския манастир, № 77. Подробности за него няма.

В своите работни бележки Порфирий Успенски посочва, че ръкописът е писан с „крупным изрядным уставом". Той взел един лист от ръкописа, който лист сега се съхранява в Ленинград — ГПБ „Салтиков-Шчедрин", № F. I. 589. Върху него Успенски написал: „1669 года. Почерк иерея Аврама Димитриевича-Зограф"[9]. На последния лист 153 б книжовникът оставил приписката: Роука начрътав'шаѳ ѳалты съи грѣшныи и мън'шіи Аврамъ іереи Димитріеви.

Свършьи се въ лѣто зро҃ѕ (7177—5508=1669), а ѿ ро҃ г҃а наше Iѵ Хва҃ ах҃ѕѳ (1669), мц҃а іюліа д҃і. кр҃ѕ сл҃нцѫ҃ ѳ҃, а лѣнны д҃і. ѳе҃ ѕ҃., злато число и҃., індікто ѕ҃., епѳ҃ лѣто҃д.Въ ѡбласті Пловдив'скые, подкрыліе Старіе планіне село Сѫшица, именѫемо касаба Карлово.[10]

VII. Сборник от 1674 г. Намира се в Пловдив — Народната библиотека, № 115. Дѣзм описанието му по Цонев:

[8] М. Стоянов и Хр. Кодов, Опис, III, с. 146.
[9] Снимка вж. у П. А. Лавров, Альбом снимков с югославянских рукописей болгарского и сербского письма. Петроград, 1916, № 87; Л. Стојановић, Стари српски записи и натписи, књ. I, 1902, с. 402, № 1644.
[10] Й. Иванов, Български старини из Македония, с. 254; БАН — Научен архив, 39 — Ст. Аргиров, ед. 24, л. 2.

„Сборник (псалтир, месецослов, октоих, календар и пр.) писал на 1674 г. в Карлово Аврам йерей, искусен книжовник от XVII в. . . . Прекрасно изработена книга, писана с голямо присърце и украсявана с чудна вещина. Има 623 л. 8⁰ (18,5×13,5) по 32 реда въздребен, хубав полуустав и с художествени заглавки, заставки и дори (вж. л. 197) цели образи. По писмо и украса тоя сборник напомня твърде много дамаскините Еленски и Троянски. Редакция сръбска, ресавски правопис с ударения; накрая — новобългарски дамаскин.“[11]

На предния лист, извън пагинацията, е предадено съдържанието на сборника от самия книжовник: Wглавленіе вещеи ѧже обрѣтает се въ книжицѣ сію.

В края на книгата си преписвачът Аврам оставил следната бързописна бележка: Исписа се сіа кніга въ лѣ҃ѣ ѿ създаніа мирѣ зр҃пв (7182), а ѿ рожьство г҃а нашего Iv̂ Х҃а аҳод (1674), мц҃а маиа кг҃., крѣгь лѣнныи θі҃., а слн҃цѣ ді҃., ендиктіѡнь в҃і., епахта лѣтѣ г҃.

А рѣка начрьтавшаго сію кнігѣ мнѡгогрѣшны Авра҃м іереи сынь Димитріеви҃.

Ръкописът заслужава по-специално проучване за неговото богато съдържание и художествено оформление.[12] Ще посоча само следната интересна подробност, която се намира в ръкописа и която е рядко явление в старите славянски ръкописи. При календарните таблици за всеки месец е дадена характеристика. Напр.: „Мц҃ь септемврiе, сірiѧн'скы Енлѣлъ, еллинскы Горпіе и евреискы Тистри.

Вь сь месець врѣме срѣдно и человѣкомь лице развалѣ се. Вино врьло самоси не піи и пази се ѿ козе месо и говежде. И у баню не кьпи се. Сладко яждь и шербеть, и пии быліе и топло ястіе яждь сь оцетомь, и месо и кокошіе и рыбы тльсты. И сутро прѣсно млѣко да піешь, добро е. И сутро и вечерь покраи рѣку да сѣдишь, добро е.

[11] Б. Ц о н е в Опис. . . . с. 173. Той дава подробно описание на сборника, с. 173—181.

[12] За художественото оформление на книгата Н. Райнов пише: «Голяма хубост придава на страниците рисунката на заглавните букви, що стоят под орнаментна заглавка. Тия страници са типични и важни в декоративно отношение. Тук се срещат много видове букви с различна големина и шарпа и с различна рисунка. . . Заглавката над тях е винаги цветна. Хубостта на това пъстро разнообразие се изтъква от кафеното, сивкаво или черно петно, що образуват редовните букви в текста» (Н. Р а й н о в, Орнамент и буква в славянските ръкописи на Народната библиотека в Пловдив, С., 1925, с. 107—108); М. С т о я н о в, Украса на славянските ръкописи в България, С., 1973, с. 28—34, 213.

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

VIII. Троянски дамаскин (първи). Намира се в БАН — ръкописна сбирка, № 88. Сега има 190 листа голям формат (26,5 × × 19 см). Началото е запазено, но накрая липсват няколко листа (5 или 6); листове липсват и извътре в ръкописа. Писмо — едро, четливо, хубаво; заглавия, заглавни букви — писани с червено мастило. Украса богата — миниатюри, винетки, заглавни букви, изработени с вкус от човек, имащ художествена дарба. „По почерка, по начина на писането и по украсата може да се установи с пълна положителност, че този дамаскин е писан от ръката на известния карловски книжовник Аврам Димитриев. А това отъждествяване дава възможност да се определи и по-точно времето на написването — навярно някъде през 60-те години на XVII в.“[13] Ръкописът е известен под името „Троянски дамаскин“, понеже дълго време, още от средата на XVIII в., е бил притежание на Троянския манастир, както добре се вижда от няколко по-късни приписки. В него са поместени 19 слова и жития. По-пълно описание на книгата дават Б. Цонев[14] и Хр. Кодов[15]. През 1967 г. Ана Иванова публикува изцяло този ценен ръкопис под наслов „Троянски дамаскин. Български паметник от XVII в.“ Ръкописът доста е проучван с оглед историята на българския книжовен език.

IX. Троянски дамаскин (втори). Ръкописът и сега се намира в Троянския манастир, в неговата ръкописна сбирка, № 15. Липсват листове от началото и края, сега има 192 листа голям формат (19 × 13 см). Хубаво писмо, с богата украса — миниатюри, плетеници, орнаментирани букви. Писмото и украсата определено говорят, че дамаскинът е писан от Аврам Димитриевич. Има приписки от 1670 и 1673 г. На оцелелите листове са поместени 13 слова: напр. Слово за второто пришествие, Въведение Богородично, за поста, житие на свети Георги, на Кирик и Юлита, слово от Теофан Ритор, Мъдри мисли и др.[16]

---

[13] Хр. Кодов, Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Българската академия на науките, С., 1969, с. 220.

[14] Б. Цонев, Славянски ръкописи в Българската академия. Сборник БАН, кн. VI, С., 1916, с. 62—68.

[15] Хр. Кодов, Опис на славянските ръкописи в БАН, с. 219—224 (тук подробно постатейно описание).

[16] Б. Велчева, Един неизвестен български дамаскин, сп. Български език, XVIII, 1968, кн. 2—3, с. 225—243; Б. Велчева, Е. Кочева и Ст. Кожухаров, Ръкописната сбирка на Троянския манастир. Сборник «Старобългарска литература. Изследвания и материали», кн. I, С., 1971, с. 462, 487—492 (тук е дадено подробно постатейно описание).

Южнославянски ръкописни листове

С оглед на евентуални бъдещи съпоставки и уеднаквявания бих желал да дам сведения за ръкописните листове, взети от Гилфердинг[1] от разни южнославянски ръкописи, главно от Охрид и Лесновския манастир, събрани сега под шифър F.I. 488 (Ленинград, библиотека „Салтиков-Шчедрин"). Понеже имах възможност да работя непосредствено с тази архивна единица (а разполагам и с фотокопия от нея), ще приведа и бележките, оставени от Гилфердинг било по белите полета на листовете, било на отделни листчета.[2]

1. Предисловие към Псалтира, ръкопис от 1695 г., три листа. Гилфердинг написал: „Лесновский монастырь, № 7".

2. Предисловие към Следовен псалтир, ръкопис от XVII в., един лист. Едро, хубаво писмо.

3. Из Деяния апостолски, ръкопис от 1515 г., три листа. Гилфердинг написал: „Лесновский монастырь, № 8. Лесново, № 8. Из рукописи, писанной в 7023 г.", т. е. 1515 г.

4. Из Постния триод, XVI в., полуустав, два листа, от Лесново. Гилфердинг пише: „Лесново, № 2. Из Триоди, переплетенной в 7240 г.", т. е. 1732 г.

В службата за неделя на блудния син има такава начална

---

[1] Руският славист А. Гилфердинг през втората половина на миналия век провежда научно пътуване из Балканския полуостров, главно западната му част. По време на пътуването си той прегледал много южнославянски ръкописи, някои от тях успял да отнесе в Русия, а от другите взел отделни листове. Оцелялото от събирателската му дейност сега се пази в библиотека «Салтиков Шчедрин» — Ленинград. Опис на събраните ръкописи е даден в Отчет импер. Публичной библиотеки за 1868 г., СПБ, 1869, с. 10—159; Отчет за 1873 г., СПБ, 1875, с. 12—19.

[2] За тях вж. Отчет на Публичната библиотека за 1873 г., с. 13—17; В. А. Мошин, К датировке рукописей из собрания А. Ф. Гилфердинга Государственной Публичной библиотеки. Труды ОДРЛ, XV, 1958, с. 417 сл.

стихира: Вь безгрѣшнꙋю вꙑвѣрихъ се, землю сѣавъ грѣхь, сръпомь пожехь клась лѣности и роукоⷮтіемь свезахь дѣанеи моихь снопи, ихь же изврьзохь не на гоумнѣ покааніа.

5. Из служебен миней за месец ноември, XVII в., един лист, полуустав. Бележка на Гилфердинг: „Лесново, № 3. Из ноябрьской минеи с записью 7159 г.“, сиреч от 1649 г.

6. Из служебен миней за месец май, 1545 г., четири листа, две колони, полууставно писмо, от Слепченския манастир. Бележка на Гилфердинг: „№ 2,Слепче. Из Минеи 7053 года“, сиреч 1545 г. На листче към листовете от ръкописа Гилфердинг преписал бележката, оставена от книжовника: „Писа се сіа книга въ лѣтъ зн̃г (7053—5508=1545). . . Писа грѣшніи іеромонахь Пахоміе, вѣчна мꙁ паметь, понеже писахь слабо, еръ быхь боленъ. Това е същият книжовник Пахомий, който пише и ръкописите № 443 и 914 на Софийската народна библиотека.“[3]

7. Из служебен миней за месец септември, от 1538 г., един лист, Лесново, полуустав. Гилфердингова бележка: „Лесново, № 6. Из рукописи, писанной в 7046 году“, сиреч 1538 г.

8. Из Цветния триод, три листа, от Лесново. Гилфердинг пише: „Лесново, № 1. Из Пентикостаря, купленного в 7124 году“, т. е. 1616 г. Според В. Мошин ръкописът бил от XVI в., а според мен той е от XV в., първата половина. По писмо и оформление този триод показва голямо сходство с ръкописния миней от 1435 г., намиращ се в Софийската народна библиотека, № 122. Бих казал дори, че са дело на едно лице. Триодът показва такава прилика по почерк и с листовете от Пролога от 1432 г., намерени в Охрид, за които говори и Мошин, а също така и с ръкописния миней, № 23, от сбирката в БАН.

9. Из Ирмологиона, XVI в., един лист, полуустав.

10. Из Богородичник, XV в., един лист, полуустав.

11. Из Пролога, ръкопис от 1432 г., два листа, полуустав. Гилфердинг оставил бележка: „Охрид, № 1. Из Пролога, писанного в 6940 году“, сиреч в 1432 г. Този Пролог, както вече отбе-

---

[3] Б. Цонев, Опис, I, 1910, с. 464—470; М. Стоянов и Хр. Кодов, Опис, III, 1964, с. 78—79; Л. Стојановић, Стари српски записи и натписи. Књига I, Београд, 1902, с. 191, № 611. В ръкописен сборник от XV в. (№142) 28 на бившата Виенска придворна библиотека) има приписка от 1571 г.: «И въ то лѣто престави се велики даскаль Хиландарски Пахомиа, ꙁѣ іна емꙁ паметь, месеца октомвриа л̃. дьнь» (вж. А. И. Яцимирский. Описание южнославянских и русских заграничных библиотек. Сборник ОРЯС, т. XCVIII, Петроград, 1921, с. 192). Може би тази вест се отнася за въпросния книжовник Пахомий?

лязах, показва прилика с Цветния триод, намерен в Лесново, с ръкопис № 122 на Софийската народна библиотека и с ръкописния миней № 23 в БАН. Ако не са дело на един книжовник, безспорно те произлизат от една книжовна школа, едно книжовно средище (Охрид или Лесновския манастир).

12. Из Пролога, XIV — началото на XV в., един лист, от Охрид.

13. Из Пролога, XV—XVI в., седем листа, без оставени бележки от Гилфердинг. Тези листове са началото на ръкописа, защото на първия лист е означена кола първа (а̃). Те съдържат началото на житието на сръбския княз Лазар, което според бележката на долното поле на първия лист заемало „и̃і л̃и и по̃ и мало нечто више". Наслов: Мц̃а іюніа е̃ї. дн̃ь ѡ блаженнѣмь и присно поминаемѣмь кнезѣ Лазаре и иже съ нимь избіеныихь православныихь ѿ нечьстивыихь агарень и ѡ̃чести житіа его въспоменоутіе, и о страданіи его, и ѡ прѣнесеніи мощіи слово.

Почеркът на тези листове прилича на почерка на нашия книжовник от XV в. Мардарий Рилски.

14. Из чети-миней, XVI в., полуустав, десет листа. Без бележка от Гилфердинг. Съдържат житието на Иван Рилски от патриарх Евтимий: Житіе и жизнь прп̃ѡбнаго ѡц̃а нашего Їѡан'на Рил'скаго, съписано киръ Евѳ̀міемь патріархомь трьновскыимь. Не показва отклонения от познатия текст на житието.[4]

15. Из съчинение на Дионисий Ареопагит, от 1542 г., полуустав, един лист, взет от Охрид. Гилфердинг оставил бележка: „Охрид, № 11. Из рукописи 7050 года", сиреч 1542 г. Почеркът показва, че книгата е писана от Висарион Дебърски, който работи в манастира „Йоан Продром" и който често преписва съчиненията на Дионисий Ареопагит. На листа е дадено съдържанието на Дионисиевото съчинение и началото на посланието му до епископ Тимотей за църковното свещеноначалие.

16. Из съчинение на Дионисий Ареопагит, 1553 г., три листа, полуустав, взети от Слепченския манастир. Гилфердинг написал върху първия лист: „№ 1, Слепче. Из рукописи Дионисия Ареопагита, писанной в 7061 году", сиреч 1553 г. На отделно листче има

---

[4] Радченко напечата оня пасаж по този препис, който липсва в текста, печатан от Новакович в Гласник (вж. К. Ф. Радченко, Отчет о занятиях рукописями. . . Университетские известия, Киев, 1898, кн. 9, с. 96—97). Радченко погрешно сочи, че ръкопис № F.I.488 е от сбирката на Порфирий Успенски.

друга негова бележка: „№ 1, Слепче 1553 г. Дионисий Ареопагит. Писахъ сіа въ монастыръ Продромъ въ лѣтъ зξа (7061—5508= =1553), мсца ф(евра)ра и. Съвръшихъ книгѕ, глѣми Діѡнісіе, и съписа сію книгѕ смѣренїи и мъншїи въ иноцѣхъ іеромонахъ Висарїѡнъ ѿ Дебръскаго прѣдѣла, и за труда не взехъ ничесоже.“

Ръкописът, от който са взети тези три листа, днес се съхранява в Софийската народна библиотека, № 1032.[5]

17. Из ръкописен сборник от XVI в., един лист, на който има заглавие: Колика бываѣть мѣра разоумоу и како мѣры ѣже вѣрѣ. Слово ѯд (54).

18. Из ръкопис от XIV—XV в., съдържащ съчинение-разговор между душа и тяло, един лист, устав (вероятно из съчинението „Диоптра“ от Филип Монотроп). Почерк — близък, дори сходен с ръкописните листове, тук означени № 8 и 11.

19. Из ръкопис, XVI в., три листа, полуустав. Има означена статия: Ѡ мльчальствоующіхь, кьгда начинають разоумѣти, где достигоше вь дѣланіихь своихь въ бесконечномь оумрьтии, сирѣчь прѣбываніи мльчальства, и кьгда могоуть оуповати мало ѣко начаше дати имь троуди ихь плодь.

20. Поменик, XVI в., един лист. Много лични и селищни имена от Щип, Баиловци, Зли дол, Голочелци, Брезовица и др.

21. Из ръкописен сборник, XVI в., 19 листа, на които са поместени житията на Петка Търновска (краят на житието) и на Иларион Мъгленски (без края), написани от патриарх Евтимий. На л. 65—69: житието на Петка с добавката от Григорий Цамблак. На л. 66 б долу на бялото поле бележка: „ѿ зде прѣиди въ Цамблаково“. Илариновото житие заема листове 69б—83. В наслова Евтимий е наречен к и р ъ.

* * *

Прологът от XIV — началото на XV в., за който стана дума погоре под № 12, сега се съхранява в ръкописната сбирка на Научния архив на БАН, № 74. Запазен е много добре, липсват листове в началото и края. Има 403 листа, голям формат, едро хубаво писмо. Някога е бил в библиотеката на охридската черква „Свети Климент“. Има дарителна приписка от 1446 г.: Въ лѣтъ sѯд (6954—5508=1446) въ дни благочестиваго и христолюбиваго господина деспота Гюргѣ и сынѡвь ѣго, азь смерени Никодимь

[5] Подробно описание вж. М. Стоянов и Хр. Кодов, Опис, III, 1964, с. 216—220.

и по милости божиѥи патріархь, приложихь сию книг[8] великои црькви патріархии Жичи. Кто га кѣ w҃ѥти w҃ цркве, да бз̃деть проклетъ, аминъ. От друга приписка (тайнопис) се вижда, че книгата е писана от книжовника Дамян (окааннаго Дамиана труд, ра. . . мно же оусрьдие).[6]

Прологът е известен на науката. Някои поместени в него съчинения са обнародвани — разказ за Никола Воин[7], разказ за византийците-християни, избити при Крум и наследниците му, проложно житие на Петка Търновска, разказ за Михаил Воин[8]. В него са поместени още: житие на Иван Рилски, Иларион Мъгленски, Димитър Солунски, разкази за Козма мних, Йоан монах юнак и др.

Тъкмо от този ръкопис Гилфердинг е взел въпросния лист (а може би и повече листове, от края му например) и ги е отнесъл в Русия. За това убедително говори: 1. Почеркът на отнесения лист; 2. В ръкопис № 74 между сегашни листове 192—193 има липса, която се свързва с въпросния лист; 3. Оставената от Гилфердинг бележка: „1446 год, Охрид, № 2. Из рукописи 6954 года". Съдържание на отнесения лист: завършъкът на житието на архиепископ Фрументий и началото на житието на пророк Наум, с което започват четивата за месец декември.

* * *

Когато през лятото на 1966 г. работех в ръкописния отдел на Публичната библиотека „Салтиков-Шчедрин" в Ленинград, попаднах на десет листа от южнославянски ръкописен Номоканон. Почеркът на тези листове ми говореше за нещо познато, за почерк, който съм виждал другаде; асоциацията бе преди всичко за ръкописния Номоканон, съхраняван у нас, в Научния архив на БАН, № 70. Поръчах и получих снимки от листовете в Ленинград. Съпоставката категорично говори за пълно сходство в почерк, формат, палеографски особености; тя показва, че въпросните листове са взети именно от Номоканона, който сега е у нас.

Листовете от Номоканона, за които става дума, са десет на брой и се водят под шифър F. II.150. Форматът на листовете е голям — 20,2 × 28,5 см; имат по 27 реда на страница. Писмото е едро и четливо, мастилото възбледо, с черѣени заглавия. Колите

---

[6] Двете приписки са печатани от Й. Иванов, Български старини из Македония, с. 43. Вж. и Хр. Кодов, Опис. . . , с. 150.

[7] Б. Ст. Ангелов, Из старата българска, руска и сръбска литература, кн. I, С., 1958, с. 125—128.

[8] Б. Ст. Ангелов, Из славянските ръкописи в БАН, Известия на Архивния институт, кн. I, С., 1957, с. 267—274, 290—292, 297—300.

са били по осем листа. Тук има листове от кола 40 (м̃, означено на л. 1) и от кола 41 (м̃а, означено на л. 9).

За свързването на тези десет листа с Номоканона № 70 от сбирката на БАН допринасят извънредно много две бележки, оставени саморъчно от Гилфердинг. Едната е върху обложката на листовете и гласи: „1550 год, Охрид (10 листов)", а другата е в горното бяло поле на първия лист: „Из Номоканона, писанного в 7058 году". От тези бележки узнаваме два важни факта — първо, че ръкописният Номоканон, от който Гилфердинг взел листовете, се е намирал някога в Охрид и, второ, че по него има приписки от 1550 г. Тези същите вести намираме и в Номоканон № 70. На вътрешната страна на задната подвързийна кора има приписки:

1. Въ лѣто зн̃и (7058—5508=1550) ѕмрѣ архиепискѕпъ киръ Прохоръ. По его прѣставление бысть митрополитъ рашкы Симеѡнъ аръхиепискѕпъ полъ лѣта, нѣ съмрътию, нъ неволнымъ ѡставленіемъ.[9]

2. Да се знаетъ ѡ̃ петаго събора, иже бысть при великимъ Iѕстиніанѕ, лѣтъ цч̃в (992), до нынѣ настоетъ до лѣта зн̃и (7058—5508=1550).

Други приписки на същата корица: 1. Рѕка прочаѧ да не дръзнетъ писати. 2. Рома санта, Римъ свѣтлеиши, Венеціа бѣлла краснеиша.

И така днес, след повече от сто години, можем да добием по-пълна представа за Номоканона, писан около средата на XV в., и можем да го попълним с фотоснимки от десетте листа, отнесени в Ленинград. За съжаление името на книжовника не знаем; то вероятно е било означено в приписка на незапазения последен лист. Този лист ще да е липсвал още по времето, когато Гилфердинг е намерил ръкописа, понеже и той не е означил книжовника. Почеркът на ръкописа е твърде разпространен, среща се по други ръкописи от XV в. По някой от тези ръкописи, който има означен преписвач, би могло да се установи и преписвачът на нашия Номоканон. Това предстои да се извърши.

* * *

Номоканонът е съчинение с правен характер, едно от настолните съчинения за ръководителите на църковния живот. На този Номо-

[9] Първата приписка е въведена в науката — вж. Л. Стојновић, Стари српски записи и натписи. Књига I, Београд, 1902, с. 191, № 609 и 610; Й. Иванов, Български старини из Македония, с. 45.

канон (наричан често с гръцкото му заглавие Синтагма) автор е гъркът Матей Властар. Книгата е писана през 1335 г. и наскоро е била преведена сред южните славяни. Властаровият Номоканон е получил извънредно голямо разпространение главно между българи, сърби и румъни.В своето издание на Номоканона сръбският учен Стоян Новакович известява за няколко негови преписа, но те са далеч повече.[10]

Академичният екземпляр на Номоканона е голям ръкопис, едро, хубаво писмо, подвързан с дебели корици. Не е запазен изцяло, липсват листове предимно от края, откъдето са и въпросните десет листа. В този му вид сега има 300 листа, към които естествено следва да притурим посочените десет листа. Има такъв наслов: Съчиненіе по съставѣхь ѡбыкѣіихъ въсѣхъ винь свещенныихь и божественныихь правиль, потроужденно же въкоупѣ и сложенно, иже въ свещенноинокыхъ послѣднымь Матѳеѡмь.

Съпоставен с печатания от Новакович препис от 1453 г., по превод академичният препис не показва отклонения, но към края има добавки, които у Новакович липсват. За този екземпляр на Номоканона не е писано в науката, а той заслужава по-специално изследване, понеже е един от ранните негови преписи — по воден знак е от средата на XV в. В научната литература е използувана само приписката за смъртта на охридския архиепископ Прохор и за неговия заместник Симеон, която по-горе бе приведена.[11]

---

[10] Ст. Новаковић. Матије Властара Синтагмат. Азбучни зборник византијских црквених и државних закона и правила. Словенски превод времена Душанова, Београд, 1907, с. LXXVII—LXXXVII.

[11] Описание на книгата вж. у Хр. Кодов, Опис на славянските ръкописи в библиотеката на БАН, С., 1969, с. 128—130. У нас М. Андреев накратко разгледа ръкописния Номоканон № 1/19 от сбирката на Рилския манастир, XVII в. (вж. Един непроучен препис на Синтагмата на Матей Властар, Изв. на Правния институт за 1955 г., кн. 1—2, С., 1955, с. 296—300). За академичния препис на Номоканона има кратка бележка от В. Кънчов, който пише: «Номоканон, донесен от Слепченския манастир, писан на хартия. Книгата е запазена добре, има 330 листа, голям формат. Отначало са отрязани 7 листа. Подвързията е яка и здрава. Заглавията са писани с червено мастило. Почеркът е красив и ясен. Тук даваме малко извлечение от оная глава, в която се говори за правата на автокефалните църкви и която е озаглавена: о ихже имоуть цр҃кви старѣишинства и прав'нь. Само това, що се пише за Охридската архиепископия, излагаме буквално според текста. . .» (В. Кънчов, Новонайдени охридски старини, СбНУ, кн. XIII, 1896, с. 260). Кънчов сочи 330 листа, а сега са 300.

Партений Павлович

1. Стихотворение от 1733 г.

Началото на новобългарската поезия обикновено се свързва с първите десетилетия на XIX в., с имената на Димитър Попски, Г. Т. Пешаков и др. Приема се също, че „новата българска поезия възниква извън традициите на средновековната литература. Книжовниците, които в XIX в. поставят началото на модерната българска поезия, нито познават славянобългарската поезия, нито се учат от нея. Техните погледи са насочени към други образци — руската, френската, гръцката, сръбската, румънската поезия, от една страна, и българската народна песен, от друга страна."[1] Правилно е да се смята, че новобългарската поезия не се развива изолирано, сама за себе си, а в тесен допир с поезията на съседни и по-далечни европейски народи — руска, сръбска, гръцка, румънска, френска и пр., от които тя се обогатява както по форма, така и по съдържание.

Такъв допир у нас с културата на други народи е имало и през XVIII в., а не само през XIX в. И този допир е бил една от предпоставките за прогресивно развитие в нашия политически и културен живот. Културните дейци на онази епоха са с много повече знания и инициативи, отколкото обикновено си ги представяме. Това важи особено за някои от тях. Техният ентусиазъм и широка просветителска дейност спомагат за духовното раздвижване на народа, което тогава се наблюдава.

Идеите на новото време, на Просвещението се отразяват между другото и в областта на поезията. Съдържанието и формите на старата средновековна поезия се изоставят, вместо които се появяват нови. Разбира се, поради специфичното наше културно и гражданско развитие преходът у нас е бавен и постепенен, а не рязък.

---

[1] П. Динеков, Литературни въпроси, С., 1963, с. 136.

Обратната постановка на въпроса поставя българската литература в изолирано състояние спрямо другите европейски литератури, оставя я далеч от бурното развитие на новото в тях, в плен на традицията и на средновековието. Конкретното запознаване с материала показва, че това не е така. Новото засяга и поезията. За разлика от средните векове сега по-често се явяват ръкописи, в които са поместени стихотворения. Показателно явление е, че има ръкописи, съдържащи няколко стихотворения, които в повечето случаи носят белезите на познатата църковно-религиозна поезия. През XVIII в. обаче почват вече да се явяват и стихотворения с друга тематика и друга стихова форма. Такива са напр. двете стихотворения, които Дойно Граматик помества в своя препис на Паисиевата „История славяноболгарская“ от 1784 г. Тук той преписва стихотворенията „Песен за цар Крум“ и „Песен за цар Самуил, Косара и Владимир“, творби на далматинския поет Андриян Качич-Миошич. Тяхната тематика е военна и любовна.

Партений Павлович е един измежду българските стихотворци през XVIII в., които въвеждат новото в нея. Роден в град Силистра към края на XVII в., той пътува много из Балканския полуостров, живее и работи активно сред австрийските сърби, влиза в досег с немци, италианци, маджари, румъни, руси, гърци. Умира през 1760 г. Човек с природно големи интелектуални данни, той придобива висока за времето си култура, израз на което е между другото и това, че владее писмено гръцки и латински език, както и няколко езика на съвременни народи (румънски, руски, сръбски, немски, турски). Книжовното дело на Партений е значителен влог в развитието на нашата литература; особено важни са тук богатата му и ценна автобиография, както и стихотворните му опити.

Според днес познатите вести оказва се, че Партений е пръв български автор, който пише стихотворение по образец на съвременни нему поетични образци в чужди литератури(главно руска и сръбска). Добре познаващ тези литератури и като човек, нелишен от известни дарования, той опитал перото си и в тази област на литературата.

С името на Партений днес се свързват две стихотворения — „Песен за Русия“ и „Похвала на сръбските крале“. Понеже за първото от тях става дума на друго място в настоящата книга, преминавам направо към второто стихотворение. Доскоро то не беше известно като творба на Партений, макар текстът му да е обнародван още през 1910 г. от Беньо Цонев.[2] То се намира в

[2] Б. Цонев, Опис, I, с. 171.

ръкопис № 267 на Софийската народна библиотека. Стихотворението е написано курсивно на последния бял лист, прибавен при подвързията на ръкописа, който съдържа служба и житие на крал Стефан Урош, житие на кралица-монахиня Елена, житие на крал Стефан Драгутин и родослов на сръбски владетели. Ръкописът е от XVI—XVII в.

Приписката на Партений, оставена към Рилския хрисовул на цар Иван Шишман, бе ключът за определяне на въпросното стихотворение като творба на Партений. Съпоставката на двата почерка не оставя никакво съмнение за това, че приписката и стихотворението са писани от една и съща ръка. Тази констатация обогатява нашата представа за духовния образ на Партений, разкрива по-пълно интересите и проявите му като книжовник. От този факт смело може да се направи извод, че Партений не е автор само на познатите две стихотворения, а ще е написал и други, които след време при по-системно преглеждане на старославянски ръкописни и печатни книги (напр. в Рилския манастир, Софийската народна библиотека, Белград и др.), както и на архива на Карловечката архиепископия, биха се открили. Това предстои като задача на нашата наука.

Това стихотворение-прослава Партений написал, както сам означил в приписка на латински език, на 24 май 1733 г. в манастира „Николай Чудотворец": „Haec scripsi in convento sancti Nicolai Miraculosi 1733 maii 24." Манастири на името на този светец има немалко, поради което трудно е сега да се уточни къде Партений е писал въпросното стихотворение. Ако се съди по съдържанието на ръкописа — съчинения все за сръбски владетели, — би трябвало да се допусне, че той е писан в сръбски земи, а следователно може да се предполага, че и манастирът „Свети Николай Чудотворец", дето Партений го намерил, спада също към тези земи. Разбира се, никак не е изключено манастирът да е бил из нашите земи. Толкова повече е правдоподобно такова предположение, като се вземе под внимание обстоятелството, че именно през 1733—1734 г. Партений пътува из България. Съгласно бележката му към ръкопис в Черепишкия манастир в този манастир той е бил през месец юни 1733 г. А стихотворението е означено с дата 24 май същата 1733 г. Близки на Черепишкия манастир са манастирите Батулийски и Сеславски, посветени на Николай Чудотворец. Може би, отивайки или връщайки се от Черепишкия манастир, Партений е посетил някой от тези манастири, дето е намерил ръкописа и написал стихотворението. От по-късни приписки към ръкописа се вижда, че той е бил в София през 1845 г.

След като прочел поместените в ръкописа съчинения за сръбски крале, Партений почувствувал нужда да изрази възторга си от техния живот и от делото им, да ги посочи като пример за подражание, да ги помоли за помощ от нападенията на „языкоболий лестивных еретиковь". . . Важна е последната негова фраза, която изразява вярност към делото на величаните дейци:

Аще бо и часто согрешаемъ,
обаче от васъ никогда же отступаемъ.

Стихотворението има четири куплета, всеки по четири стиха. Стиховете не са ритмични, нито пък е спазен еднакъв брой срички; имат съседна рима. Някои стилни средства (епитети, сравнения, контраст) създават известно лирично настроение, обхванало твореца. Ето и самата прослава:

Блаженства и славы сподобисте ся, славнии,
Яко Христу богу работасте, прехвалнии,
Иго его въ малѣ понесосте,
тѣмъ же въ рай купно внидосте.

Небесныхъ вѣнцовъ тезоименитии
Στέφανοι πολύτιμοι ϑρανοπολίτας,
Вы яко звѣзди присно сияющии,
на тверди церковнѣй вѣрныхъ озаряющии.

И здѣ царства насладисте ся,
и тамо царски веселисте ся.
Но яко на земли всѣхъ помиловасте,
сице и от вышныхъ насъ возбраняйте.

От нападений и озлоблений языковъ
и языкоболий лестивныхъ еретиковъ.
Аще бо и часто согрѣшаемъ,
обаче от васъ никогда же отступаемъ.[3]

Десетилетия по-късно Дойно Граматик от Елена продължава поетическата практика на Партений; през 1784 г. той, както вече казах, помества в своя препис на „История славяноболгарская"

[3] При печатането на текста внасям следните буквени замени: і=и, ѩ=я, ѧ=я, ѡ=о, ѹ=у, ѕ=з.

две песни, свързани с военните подвизи на цар Крум и цар Самуил. И в това отношение следователно Партений е първоначинател. Той е далечен предходник на новобългарската поезия, която здраво свързва с актуални нужди на своето време, определено я насочва към служба на живота и толкова по-ясно става това, като се вземе под внимание фактът, че песента за Русия, поместена в неговата автобиография, има борческа (военна) тематика. За голямо съжаление прекрасната инициатива на Партений не намерила продължител; една от причините за това ще да е и обстоятелството, че наскоро след смъртта му никой измежду българите не се издигнал и не добил такава висока култура, каквато имал той. След Партений у нас продължило да се шири средновековното религиозно стихотворство, дълбоко различаващо се от духа и стиха на нашия пръв светски поет.

Поетическото творчество на Партений Павлович дава основание да се говори за българска поезия през XVIII в., за свързване на поезията с важни задачи на живота, за емоционално отношение към лични и обществени прояви в живота. Стихотворенията, свързани с книжовното му дело,се отличават от обикнатите преди това (даже и по негово време) тривиални църковно-религиозни стихове не само по тематика, но и по особености на тяхното изграждане — строфа, рима, стъпка (макар с известни нарушения). А това са характерни особености на поезията от по-ново време. Като е дума за поетическите занимания на Партений, също не бива да се забравя, че той е превел от гръцки на черковнославянски език една „Ода за второто Христово пришествие“, написана от гръцкия император Лъв Премъдри и претърпяла две издания (1760 и 1763 г.).

При по-нататъшни издирвания из наши ръкописи от XVIII в. не е изключена възможността да се открият и други стихотворения, подобни на Партениевите. Ясно е следователно, че въпросът за началото на новобългарската поезия трябва да се преразгледа, като безусловно се свърже с появилите се поетични творби в нашата литература през XVIII в. Такава постановка дава по-ярка и по-пълна представа за българската литература от онази епоха; покрай доминиращите средновековни форми и съдържание почват да се явяват нови елементи, които именно обуславят нейното развитие в следващите десетилетия.

2. Към историята на славянското песенно творчество през XVIII в.

Напоследък основателно се обръща по-голямо внимание на руското песенно творчество през XVIII в. Оказва се, че то е важен и интересен момент от развитието на руската литература, обогатява я не само жанрово, но и тематически. При това „изучаването на руските ръкописни песенници от втората половина на XVII и от първата четвъртина на XVIII в. с книжовните (ненародните) песни постави на дневен ред въпроса за взаимодействието между полската, украинската, руската, чешката, сръбската и българската песенна поезия. Този въпрос представлява голям интерес, понеже при всеки от тези народи степента на развитието на литературата е различна."[1] В науката вече немалко е направено за проследяване на това взаимодействие между славянските литератури през XVIII в.[2] Ценен принос в тази насока са издиранията на съветския учен А. В. Позднеев, който изследва много руски и славянски ръкописни сборници, намиращи се главно в Съветския съюз. Тези проучвания безспорно трябва да продължат и да се активизират. Особено наложителни са те за историята на българската литература. Оказва се, че такъв проблем не е съществувал пред българските литературни историци; по него нищо не е писано в България. Разбира се, методологически никак не е правилно да се допуща, че единствено българската литература измежду всички славянски литератури е останала назад от новите литературни жанрове през XVIII в., че тя се е развивала съвсем независимо, без жив и плодотворен допир с други славянски и неславянски литератури.

---

[1] А. В. Позднеев, Песенная книжная поэзия в славянских странах. Труды ОДРЛ, XIX, 1963, с. 414.

[2] Т. Остојић и В. Ђоровић, Српска грађанска лирика XVIII в., Београд, 1926; М. Н. Сперанский, Сербские школьные вирши, Труды ОДРЛ, XIX, 1963, с. 404—413; А. В. Позднеев, Рукописные песенники XVII—XVIII вв., Ученые записки Московского госуд. заочного педагог. института, т. I, М., 1958; Песенная книжная поэзия в славянских странах, Труды ОДРЛ, XIX, с. 414—426; Кр. Станчев, Поезията на българските павликяни, сп. Литературна мисъл, XIX, 1975, кн. 1, с. 63—71. Повече библиографски вести може да се видят в публикациите на Позднеев.

Радуйся, российский орле двоеглавный

От всички руски владетели най-дълбоки следи в съзнанието на балканските народи е оставил Петър Велики поради размаха на неговите реформи и особено поради силната му подкрепа на тяхната освободителна борба. Израз на това впечатление са не само приписките за Петър Велики и за неговите военни действия, оставяни от съвременници на събитията,[3] но също и появата на съчинения за прославения руски цар, повествователни и поетични. Поп Пунчо напр. в своя сборник от 1796 г. помества интересен разказ за него.[4] Една от малкото поетични творби, проникнали в нашата литература през XVIII в., е песента „Радуйся, российский орле двоеглавный". Тази песен от богатия Полтавски цикъл, свързан с бойните подвизи на Петър Велики, била доста разпространена в песенници от XVIII в. — позната е по 16 преписа за времето 1724—1780 г. Преписите са главно руски, но срещат се и в южнославянски ръкописи.[5] Това руско стихотворение между южните славяни е познато под име „Песен за Русия". Въпросната песен у нас се свързва с книжовното дело на Партений Павлович. Сам Партений определя това съчинение като „песен", която поместил в своята автобиография.[6]

Засега Партений Павлович е познат само с две стихотворения. Едното е написал на последния лист на ръкопис, съдържащ жития на сръбски владетели, като изразил чувствата, които го обхванали след прочитане на жизнеописанията им. Понеже това стихотворение не е пряко свързано тематически с руската литература (освен с общите черти на своя стих), тук не ще се спирам върху него. За него говоря на друго място в книгата.

Доскоро в българската наука се приемаше,че Партений Павлович е автор на стихотворението „Песен за Русия".[7] Обаче съпо-

---

[3] Ив. Снегаров, Културни и политически връзки между България и Русия през XVI—XVIII в., С., 1953, с. 85—91.

[4] Разказът е обнародван от мене в «Стари славянски текстове», Известия на Института за българска литература, VI, 1958, с. 251—259.

[5] А. В. Позднеев, Русская панегирическая песня в первой четверти XVIII века. Исследования и материалы по древнерусской литературе, М., 1961, с. 342.

[6] Печатана е едва през 1905 г.от Д. Руварац в сп. Српски Сион, XV, кн. 14, с. 396—399; кн. 15, с. 430—432; кн. 17, с. 493—495; кн. 18, с. 526—528; кн. 19, с. 553—556. Стихотворението е на с. 493.

[7] В. Сл. Киселков, Проуки и очерти по старобългарска литература, С., 1956, с. 396—397.

ставката, която по-долу давам между „неговата“ песен и текст на същата песен по руски ръкопис (Государственный истор. музей, Вахрам. 560, № 11), категорично свидетелствува за пряко заимствуване от руския текст. Впрочем за таково пряко заимствуване говори сам Партений. Преписаната от него песен се предхожда от следния обяснителен текст: „якоже явленно и от пѣсни росиискои, юже здѣ написахъ любве ради къ нашимъ едновѣрнымъ православнымъ Москвалемъ, и за еже не предатися забвению“.

Наистина двата текста не се покриват изцяло. У Партений липсват някои стихове, които се срещат в руския ръкопис. Съпоставката показва, че в случая не може да се говори за компилация, а направо имаме заимствуване от руската песенна панегирична поезия, за което сам Партений споменава. Разбира се, и в този случай Партений има заслуга в развитието на българската литература като книжовник, който я обогатява с поетично произведение, прославящо руската държава. Песента е едно от най-ранните поетични творби с бойна тематика в българската литература.

Привеждам успоредно двата текста на песента за Русия:

Руски ръкопис[8]

Радуйся, российский орле двоеглавный,
Ты бо еси ныне во всем мире славный.
Слава твоя ныне во всем[9] процветает,
Понеже лев швецки «увы мне» рыдает.

Ярещася на нас славно победивый,
Зубы и челюсти его сокрушивый.
Покоривый сего под царьски си нозе,
И будеши иных побеждать о бозе.

Партений Павлович

Радуй ся, росийский орле двоеглавный,
Ты бо еси ныне в всем мире славный.
Слава твоя ныне везде процветает,
Понеже лев шведский «увы мне» рыдает.

Яряща ся на ны, того победивый,
Зубы и челюсти его сокрушивый.
Будеш и от ныне побеждати в бозе
И всех покоряти под царски си нозе.

[8] А. В. Позднеев, Русская панегирическая песня. . . , с. 351.
[9] Везде — по друг ръкопис.

«Радуйте ся ныне, вси тут предстоящи!»
«Виват, наш монархо!» весело гласяще.
Мы тебе за сие «радуйся» приносим,
И благоденствия[10] от бога ти просим.

«Радуйте ся ныне, вси ту предстояще!»
«Виват наш монархо» весело гласяще.
Вышний царь небесный даст ти многа лета,
Царствовати присна без врагов навета.[11]

Наляцы успевай и царствуй во веки,
Прославляй свой скиптер между человеки.
Вышни воевода от горнего света:
Рцем вси, да подаст тебе Господ много лета!

Както може да се съди от текста преди одата, намерението на Партений е било да възпее Русия като мощна и единствена закрилница на православието,да покаже,че и днес тя, продължавайки традициите на древните християнски царе, използувайки своето „христолюбивое воинство“, успешно се опълчва срещу „иноплеменниците и варварите“, които побеждава и покорява. Този ясен замисъл личи от думите „якоже явленно и от пѣсни росийской“. Веднага след това Партений добавя: „юже здѣ написахъ любве ради къ нашимъ единовѣрнымъ православнымъ Москвалемъ“. Но и това за него не е достатъчно; „нужно е и нещо повече—преписаната „пѣсень россиская“ да стане достояние на поколенията, да се учат от нея на любов към Русия, да дирят помощ от Русия, да я очакват и да работят за нея. И затова Партений бърза да добави „и за еже не предати ся забвению“. Не приглушен страх, а открит възторг от бойните подвизи на „руския двуглав орел“, към „нашите единоверни православни москвали“ подбужда Партений да помести одата в автобиографията си. В стихотворението името на руския цар не е посочено. Ако се излиза от общия приповдигнат тон на песента, би следвало да се допусне, че тя е създадена наскоро след като Петър Велики се прогласил за руски император (1721 г.). В полза на такова схващане по-специално говори стих десети — „Виват наш монархо“ весело гласяще“.

Самото наименование на стихотворението — „пѣсен российская“— подсеща за неговото съдържание и за адресата. В песента

[10] Долгоденствия — по друг ръкопис.
[11] Сп. Српски Сион, XV, 1905, с. 493. Дим. Руварац дава удвоен брой на стиховете — у него са 24 вместо 12.

се възпяват Русия, руската държава, нейните победи над враговете, изразява се увереност за нови победи, защото тя е закриляна от „вышний царь небесный". Русия е предадена символично — чрез образа на двуглавия орел, т. е. чрез герба на руската държава. Макар конкретният повод за създаването на песента да е била победата на Петър Велики над шведския крал Карл XII при прочутата Полтавска битка (30. VI. 1709 г.), все пак одата величае изобщо Русия, предадена чрез генерализуван образ на руски монарх.

Песень похвална
цару Петру
московскому

В богатия репертоар на руското книжовно песенно творчество е влизала и „Песень похвална цару Петру Московскому". Както показва и заглавието ѝ, тя също прославя бойните подвизи и победи на Петър Велики. Друга особено важна и характерна нейна черта е, че тя изразява чувствата на балканските народи към Русия и частно към Петър Велики, разкрива техните надежди за избавление от Русия.

Пълен текст на песента обнародва А. В. Позднеев по ръкопис № 52 на Националната библиотека в Париж.[12] В друга своя публикация той счита, че целият Парижки сборник е творение на дубровнишката литература през XVIII в.[13] Оказва се обаче, че това не е единствен препис на въпросната песен за Петър Велики. За южнославянския и по-точно за сръбския произход на песента спор не може да има. Тя е позната обикновено под наслов „Песень похвална цару Петру Московскому" и е твърде голяма.

Извадки (самото начало) от тая песен са поместени в един ръкопис на Софийската народна библиотека „Кирил и Методий", № 705, л. 142. Ръкописът произхожда от български земи, но книжовникът е черпил материал от сръбски ръкописи. Понеже има скъсани листове, песента не е запазена изцяло. В сегашния си вид тя гласи:

---

[12] Вж. Исследования и материалы по древнерусской литературе, М., 1961, с. 357—358.
[13] Труды ОДРЛ, XIX, 1963, с. 416.

Песень Цара Петру

Опаки книга чтие,
Да се московъ с турце бие.
Христяне се богу моле,
Еръ своему цару в эле.
И тебе се, боже, мола
За велико име твое.
Ти напущи силна ветра,
Посли с нима цара Петра,
Костандину равну полю.
Допусти му твою волю
И по суху и по мору.

Вторият препис от тази интересна южнославянска поетическа творба се намира в сръбски ръкопис от втората половина на XVIII в. Ръкописът сега се пази в Ленинград (Библиотека при Академията на науките, сбирка П. А. Сирку, № 13. 6. 18). Част от поместените в него песни са заети из книгата „Razgovor ugodni naroda slovinskoga", съчинение на прочутия далматински поет Андрия Качич-Миошич (1702—1760).

Ето някои от песните в ръкописа:

1. Песан цару Петру (л. 1—4).
2. Песан Исусова (л. 5—7).
3. Кэа се жени Янкович (л. 8—10 б).
4. Гором яше Кралевичу Марку (л. 10).
5. Девет браче договара (л. 10 б—11).
6. Песан од крала Владимира (л. 12—16 б).
7. Песма воеводе Сибинянин Янко (л. 17—20).
8. Песма како Анкович. . . разби Ормусь паша Унгаре (л. 20—23).
9. Песма од Радослава и Бодина (л. 23 б—27).
10. Песма од Котаран, како изсякоше турке (л. 27—30).

Песента за Петър Първи се намира на началните четири листа, с нея започва цялата сбирка. Този факт едва ли е случаен. Понеже това е вторият (сега познат) пълен препис на стихотворението, целесъобразно е неговото пълно публикуване. Толкова по-наложителна е публикацията, като се вземе под внимание обстоятелството, че ленинградският текст показва някои интересни разночетения. Неясната фраза на парижкия екземпляр „И остале све пастире и по земли митире" (Позднеев предполага, че се касае за „Мисир" — Египет), тук е дадена в ясна мисъл: „И остале все пастире и по земли манастире." Тук обнародвам значителна част от тази бележита

Песан Цесару Петру

Песан похвална Цесару Московиту

Плачу и ридаю,
Грецы, сербли и булгари,
Сад се ова книга чтие,
Да се москов с турцы бие.
Християне се богу моле,
Ере своме цару воле,
А саде те, боже, молю:
Ты испусти нашу волю,
За велико име твое,
Дяволи се тебе бое,
А камоли нече турцы,
Кои ходе како вуци.
Пусти, боже, силна ветра,
Тер пошли цара Петра,
Константину равну полю,
Допусти свою волю,
И по суху и по мору,
Ослободи Святу гору,
И остале све пастире
И по земли манастире.
Сад се тебе турци бое,
Да се твоя слава чуе,
Да се ини крали чуде,
И да твое име славе.
Како бог помочи
И у дневи и ю ночи,
Славном цесару московиту,
Господину особиту,
От востока до запада
Многа му се душа нада,
Да он пошле свое слуге
Да христяном ни е туге.
Помози нам, мили боже,
Ако очеш, то се може.
Пошали нам царя, пошали Петра,
Да убие люта вера [вепра?]
Моли ти се мати твоя
Да избавиш сини твоя.
Которе славим, да не патим,
Веру твою сачувати.
Докле нами славне войске,[14]
Где излазе многе войске,
А христяне праве душе
Надаю да пошалеш цара Петра.
Ер нами ове книге кажу,
А христианьске душе желе.
Да че почи покраина
У Цариград, славно место,
Да че дочи он господна
Богом волом.
Христяном быти воле,
Совию че полазити,
Душманина погазити.
Люте турке и татаре
Да прожене и остале.
Сечи оче и до кадне,
Доче до кадие (?)
Моли бога и Марию
Да му даде и морию,
Ер не лазе пророчества,
Искати че отечество.
Потроши че много новце,
Док сабере свое овце.
Милостив е како мати,
Жели сваком свое дати.
. . . . . .

[14] Вместо М о с к в е, както е в другия препис.

3. Към историята на българската печатна книга

В лицето на своите първи представители нашата наука направи много за изясняване историята на българската печатна книга. Въпреки това нейното начало се нуждае все още от известни уточнявания. Несъмнено значение за историята на българската печатна книга имат изданията и опитите за издания, които са правени в съседни нам страни в сътрудничество с чужди културни дейци — най-вече на българи, които долавят значението и ролята на печатната книга, работят за нейното реализиране като фактор в общественото развитие.

Такъв е Партений Павлович, чиито обществено-църковни и културни прояви стават вън от пределите на родната земя, сред сърбите, през първата половина на XVIII в. Той е епископ в сръбската църква, приближено лице е на сръбския архиепископ Павел Ненадович. Неговият живот, неговата неизчерпаема енергия, неговите постоянни творчески планове, ненавистта му към покорителя го сближават извънредно много с Г. С. Раковски. Нямайки възможност за творчески изяви в родния си град Силистра, той пътува много из Балканския полуостров, в Италия, Австрия, мечтае за Русия. Тъкмо това му общуване с културни среди на разни европейски страни е причина той да получи високо образование и култура, да цени тяхното значение, импулсират го да работи за разпространението им и сред поробените балкански православни народи, главно сред българи и сърби. В такива постоянни грижи той умира на 29 април 1760 г. в Карловци (Сърбия), дето само след една година отива и Паисий Хилендарски (май 1761 г.) по манастирска работа и за дирене на материал за своята българска история.[1]

Като виден културен и църковен деец Партений Павлович се грижи не само за набавяне на книги (ръкописни или печатни), но и сам създава книги — ръкописни и печатни.

С неговото име пряко е свързана печатната книга „Ода за второто Христово пришествие", излязла през 1760 г. — „Ода на воспоминание втораго Христова пришествия по образу песни Л'ва Премудраго царя греческаго, еллински стихами по алфавиту сложенная, а на славенски господиномъ Партениемъ епископомъ преведенная.

Стихами же славенскими Захариемъ Орфелиномъ архи-

[1] Повече за Партений Павлович вж. Б. Ст. Ангелов, Съвременници на Паисий, ч. II. С., 1964, с. 5—59.

епископомъ митрополитскимъ иллирическимъ канцелларистомъ устроенная.

На типъ убо издадеся благословениемъ ихъ превосходителства православнаго архиепископа и митрополита славеносербскаго господина Павла Ненадовича, иждивениемъ собственнымъ вышепомянутого господина епископа Партениа Павловича, да дается православнимъ туне в'душеспасителную пользу.

В' Венне 1760-го лета."

Във второто издание на книгата, излязло във Венеция през 1763 г., разбира се, не е отбелязано, че тя се издава със средства на епископ Партений. Това издание има наслов: „Ода на воспоминание втораго Христова пришествия по образу песни Л'ва Премудраго царя греческаго, еллински стихами по алфавиту сложенная, а на славенски господиномъ Партениемъ епископомъ преведенная. Стихами же славенскими Захариемъ Орфелиномъ архиепископом митрополитским иллирическимъ канцелларистомъ устроенная. Благословениемъ же ихъ превосходителства православнаго архиепископа и митрополита славено-сербскаго господина Павла Ненадовича первее напечатана сия книжица, а ныня второе в' новой типографии греко-православной. Лета от воплощения бога слова 1763."

Книжката е малка по обем — само 16 страници, малък формат, с едри кирилски букви, черковнославянски тип; език — също черковнославянски. Одата е по-скоро поема — състои се от 248 стиха, разделени на 31 строфи по осем стиха; стиховете са по 7 и 6 срички; има кръстосани рими, но непоследователно. Предадено е вълнението на вярващия християнин в часа на наближаващата смърт, разкаяние за извършени грехове, страх от черния ад, скръб по недостижимия райски свят.

Ето първата строфа:

О, да би кто воздвигнувъ
бурю ветра силна,
и отнеслъ мя на юдоль
плачевну едина.
Да видевши страшния
муки прямо раю,
мене ожидающихъ,
горе возридаю.

Тази книга заслужава внимание по няколко причини:

1. Подсказва за голямото владеене на гръцки език от Партений Павлович.

2. Това е една от малкото южнославянски печатни стихотворни книги, свързана тясно с името на българина Партений Павлович.

3. Текстът на книгата е подготвен съвместно от Партений Павлович и Захарий Орфелин. Вероятно Партений е направил прозаичен превод от гръцкия текст, а Захарий е оформил стиховете, може би съпоставени с оригинала от Партений. Тези подробности може да с изяснят само ако се открият архивни материали, свързани с двамата южнославянски културни дейци през XVIII в. Все пак, като имам пред вид някои версификаторски опити на Партений, както и неговия препис на „Песен за Русия", може да предполагаме и по-активно участие на Партений при оформянето на стиховете в печатното издание на „Ода на воспоминание втораго Христова пришествия".

4. Поместената обемиста стихотворна творба-поемка трябва да се има пред вид в историята на българската литература, поточно в развитието на стиха. И с оглед на това може би е целесъобразно „Одата" да бъде преиздадена изцяло в нейния автентичен текст.

Две сръбски съчинения у нас

1. Едно стихотворение на Качич-Миошич

Прочутият далматино-хърватски книжовник Андрия Качич-Миошич (1702—1760 г.) е бил добре познат на наши книжовници през XVIII в. Посредством сръбската книжнина у нас той прониква и влияе главно с книгата си „Razgovor ugodni naroda slovinskoga" (първо издание 1756 г., второ издание 1759 г.), изиграла важна роля в живота на южните славяни. Книгата е своеобразно съчетание между научно изложение (за онова време) на историята на отделни славянски народи и поетични творби, свързани с лица и събития в техния живот. Доста място заема и изложението на българската история — 32 разказа и четири песни, пряко посветени на български мотиви. Освен това за българи се говори и в много други песни, свързани с моменти из живота на останалите южни славяни.

Бележитата книга на Качич-Миошич имала значително проникване сред сърби и българи, свидетелство за което е кирилската транскрипция на много негови песни, срещани в южнославянски ръкописи от втората половина на XVIII в. В някои от ръкописите дори господствуват песните на Качич-Миошич[1]. Тъкмо от такива ръкописи са заемани отделни негови песни, които намираме в български ръкописи.

В преписа на „История славяноболгарская", направен от Дойно Граматик в Елена през 1784 г. (Еленски препис), има няколко добавки върху родната история, пряко заети из „Razgovora" на Качич, чиято книга е посочена като „др8га историа". Важна е тенденцията у Дойно Граматик да изпуща такива подробности от

[1] Например рък. № 13. 6. 18 от сбирката на П. А. Сирку, съхранявана в Ленинград в Библиотеката при Академията на науките; рък. № Сербск. Q. XIV. 1 в Ръкописния отдел на Държавна публична библиотека «Салтиков-Шчедрин» — Ленинград.

своя извор, които може да представят в отрицателна светлина българския народ (главно разказите за цар Самуил).[2]

Но Дойно Граматик не се задоволил само със заемки из прозаическата част на „Razgovor", свързани с родната история, а преписал също и две песни, едната за цар Крум, а другата за цар Самуил. Тук те се срещат за пръв път в нашата литература; важно е също обстоятелството, че тези стихотворения са п ъ р в и п р о и з в е д е н и я у нас със светска тематика — военна и любовна. Стихотворенията имат следните наслови:

1. Пѣсна о царя Оруна и царя греческаго Никифора, составленна некимь сербскимь пѣснописцемь, сего ради по сербскии язикь писаль ю (л. 30—31) и

2. Пѣсна о царя Самоила и краля сербскаго Владимира и кралица Косара, дъщи царя Самоила, по сербски язикь (л. 43—46).

Освен посочените и вече обнародвани две стихотворения, преписани от Дойно Граматик в Еленския препис на „История славяноболгарская", ще посоча още едно стихотворение на Качич-Миошич, познато по ръкопис от 1770 г. (Софийска народна библиотека, № 332, листове 69—70). Преди всичко трябва да се отбележи, че преписът на споменатото Качичево стихотворение се явява твърде рано у нас — само 10—12 години след публикуването му, а именно през 1770 г. При това ръкописът, макар и да е сръбско-българска редакция, е български по произход, писан е в наши земи, най-вероятно в София, важен културен център и тогава. Свидетелство за това са няколко бележки, оставени от софиянеца Мано Калпакчи.

В своя „Опис" (т. I, София, 1910, ркп. № 332, с. 331—333) Б. Цонев не уточнява авторството на безименното стихотворение. Така си остава то и до днес анонимно, както доста други стихотворения по наши ръкописи от XVIII в. Съпоставката обаче убедително свидетелствува, че споменатата поетична творба възхожда към Качич-Миошич, че главен неин източник е „Razgovor ugodni naroda slovinskoga". Обширната творба на Качич-Миошич „Pisma od četiri sveta imeńaka" тук е дадена под наслов „Стіхи сложенны по подобію пѣсны на похвал[3] светом[3] отцу Саввѣ сербском[3]".

Поместеното в ръкопис № 332 стихотворение е компилация — нейната основна част (по-голямата) върви по Качич-Миошич,

[2] Подробности в моята книга «Съвременници на Паисий», ч. I, С., 1963, с. 132—139.

кирилска транскрипция, с известни промени тук-там в отделните стихове. Преди всичко значително е стеснена темата на стихотворението. У Качич-Миошич, както показва и насловът му, се говори за четирима светци, носещи все име Сава: тримата са раннохристиянски светци, а четвъртият е прочутият сръбски църковен деец архиепископ Сава. Нашата редакция е значително съкратена в сравнение с оригинала. Пропуснато е всичко, което се отнася за дейците преди Сава Сръбски —песента започва направо с негова прослава. Докато в печатания латински текст имаме 156 стиха, славянският кирилски вариант на песента има само 78 стиха. При това, както вече казах, стиховете не са чиста кирилска транскрипция от латински, а на места има пропуск на цели пасажи и отделни стихове, разместване на думи в стиховете и пр. Крайната част на прославата е съвсем друга, макар да носи същите формални стихови белези. Най-важна подробност е разказът за смъртта на Сава в България, която липсва у Качич-Миошич. Отклоненията на нашата редакция най-добре може да се видят при съпоставката на двата текста, която давам по-долу.

Кой е автор на цялата компилация и по-частно кой е автор на завършъка на песента, сега не мога да установя. По-вероятно е да се приеме, че всичко това е извършено в сръбска книжовна среда, отдето прониква у нас. Против такова предположние обаче до известна степен говорят двата стиха:

У Болгарску землю к о г а д о й д е,
тому душа къ вышнему богу пойде.

Този въпрос успешно може да бъде разрешен само след привличане на нов материал, какъвто безспорно ще се открие в славянски ръкописи от XVIII в. Сега по-важно е да се подчертае друго— наличието на самата компилация, пригодяването на темата — прослава на сръбски светец — към българска културна среда, между която се разпространява ръкописът. Важно е културното общение между българи и сърби, изразило се не само в заемки на средновековната традиция, но и в заемки от по-ново време, включително и из областта на поезията.

От друга страна, самото проникване на произведения от този род е извънредно показателно явление за нашия културен живот. Българските книжовници обогатяват знанието си за литературните жанрове главно чрез проникване на руски и сръбски книги у нас.

Заслужава да се посочи също, че споменатото стихотворение

се среща и в друг български ръкопис, но вече от началото на XIX в. — № 275 на Софийската народна библиотека, лист 75.

Качич — Миошич

Pisma od četiri sveta imenjaka

Vesele se svita banovine,
I po svitu visoke planine,
Sve pustinje i gore zelene,
Svako cvitje, ružice rumene.

Rodiše te četiri jednaka
U iztoku sveta imenjaka,
Koji sjaju lipše neg danica
Žarko sunce, oli prihodnica.

Jedan biše cvitu kalopere,
Po imenu Savo kalugjere,
Svetac božji od Kalcedonie,
Palestine i od Sidonije.

Ogledalo misnikah i djakah,
Slava, dika svetih pustinjakah,
jere svoje tilo pedepsàše,
I pokore žestoke činjaše.

Ter posveti gore i planine,
I pustinje ravne Palestine,
Boga moleć, suze prolijući,
Travu jiduć, a vodu pijući.

Drugi biše Savo kalugjere,
Koi suzam svoje lice pere,
Slovinskoga roda i plemena,
Al'podavno u stara vrimena.

Težku Savo pokoru činjaše,
Nevirnike često obratjaše,
Muku podni gripovidajući,
Neznabožce k bogu okretjući.

Ръкопис № 332

Стіхи сложенны по подобію пѣсны на похвал8 ст̃ом8 оц̃8 Саввѣ сербском8

Рад8ите се, высокы планине,
Сладке гласе пойте оу высине,
Свако цвѣтіе и р8же р8мене,
Полска древа и траве зелене.

Atanarik, kralj nevirni biše,
Kada Sava težko izmučiše,
U riku mu utopiše tilo,
Braneć boga sve je ovo bilo.

Tretji biše Sava kapetane,
Od vojnikah generale bane,
Koi zakon božji braniaše,
Kad u Rimu gradu pribivaše.

Tad u Rimu neznabožci stahu,
Ter kérštjane težko progonjahu,
Sveti Savo njima pripovida
I bez straha viru izpovida.

Neznabožci podnit'nemogahu
Već prid sudcem njega osvadjahu:
Da nesluša riči cesarove,
Da neštuje njegove bogove.

Kada jih je sudac razumio,
Na muke je Savu postavio,
Žeže njega ognjenim plamenom,
A bije ga bičem i kamenom.

Kazanj pakla oni uzvariše,
Ter u njega Savu postaviše.
Svetac boji u paklu se vari,
Ali zato ništa i nemari.

Sedamdeset tada nevirnikah
Dobi krunu svetih mučenikah,
Kapetana Savu gledajući,
Gdi po kaznju šeta pivajući.

Neznabožci, koji to gledáhu,
Ljutim bičem Savu udarâhu,
Posli nego njega izmučiše,
U Tever ga riku utopise.

Četvérti je ruža izabrana,
Od kolina Nemanič Stipana,
Slovinskoga kralja i cesara,
Od iztočnih stranah gospodara.

Прорасти нама рѣжа избранна,
Ѿ племене славнаго Немана,
Сербска рода краля и кесара
И премногихъ страни господара.

Po imenu kalugjere Sava,
Kruna, dika, poštenje i Slava
Slovinskoga puka i naroda,
Pustinjakah kripostnih vojvoda.

Koi poče ljubit' Gospodina
Mlado dite od malo godinah,
Pokazuje pokorno znamenje,
Tlači biser i drago kamenje.

Svlači, Savo, sa zlatom haljine,
Kalugjerske oblači mantije,
I ostavlja starca babu svoga
Rad ljubavi boga velikoga.

Tere bizi u luge zelene,
Neka njemu bilo lisce vene,
Travu juduče, ladnu vodu pijuć,
Težkim bičem svoje tilo bijuč.

Zemlja Savi prostirač biaše,
A vedrim se nebum pokrivaše,
Boga moli, nikda ne pristaje,
Svomu tilu pokoja ne daje.

Vesele se, dubrave Jordanske.
I ostale pustinje izvanjske,
Gledajuči Ivu Kèrstitelja,
Kako hvali svoga stvoritelja.

Raduje se još i Gora sveta,
Kazat' pravo nitko mi nesmeta,
Gledajuči Savu pokornika,
Nemaniča božjeg' svetjenika.

Kako plače i suze proliva,
Na pokoru grišnike doziva;
U pustinji kano sunce sjaje,
Dobar izgled pokornikom daje.

Malo vrime postajalo biše,
Za biskupa Savu učiniše.
Posveti ga gèrčki patriarka,
Viruj, pobre! Ovo nij varka.

По имен8 светый отецъ Савва,
Златныи вѣнецъ, честь и слава
Славенскаго преизбранна рода,
П8стынникѡвъ крѣпостный войвода.

Кой поче любити господина,
Мало дѣте ѿ мала година,
Показ8е оужасно знаменѣ,
Фрьлѧ бисеръ и драго каменѣ.

Свлачи, Савво, ѿ злата халине,
Кал8герски ѡблачи мантіе,
И ѡставлѧ родителѧ свога
Ради любви бога великога.

Скорѡ бѣжить оу горы зелене,
Нека ем8 бѣло лице вене,
Трав8 ед8ки, а вод8 пі8ки,
Гладомъ и жаждею тѣло біюки.

Землѧ Саввы простирачь біяше,
А ѧсномъ се небомъ покрываше,
Бога моли, никада не престае,
Свом8 тѣл8 покоѧ не дае.

Веселе се, п8стынѣ Іѡрданске,
И све горѣ, земле Палѣстинске,
Гледаюки светагѡ Крестителѧ,
Кадъ по нима хвалѧше спасителѧ.

Горко плаче и реки слезъ пролива,
Къ любви божіей свакога дозива.
Оу п8стыни какѡ слнце сіѧетъ,
Добръ образъ свымъ інокѡмъ даеть.

По времени, еже прошло бѣше,
Архіепископа Савв8 поставише.
Посвети га грьческіи патріархъ
Оу великомъ град8 Цариград8.

Po naredbi pape velikoga,
Svega svita otca duhovnoga,
Komu gérci podložni biahu,
Za glavara tada poznavahu.

Svoju oblast Savi pokloniše,
I déržavu Sérbsku podložiše,
Da obratja i kára grišnike,
Fociane i sve nevernike.

Savo drugi Ilija biaše,
Ljubav božja u njemu goraše,
Na pokoru svakoga dozivlje,
Zle proklinje, dobre blagosivlje.

Zakon brani, puku pripovida,
Viru svetu Savo izpovida.
Kada svaka izpunio biše,
Starešine koja narediše.

Skidè s glave mitru od bisera,
Ah, moj bože! čudna kalugjera,
Svučè s sebe vladičje haljine,
Pak pobiže gori u planine.

On ostavi svoje bile dvore,
Po pustinjam ter čini pokore,
Suze roni, plače bez pristanka,
Od večere, ter do bila danka.

Kada li se naplakao biše,
Nebesa se njemu otvoriše.
Bog mu daje krunu od blaženstva
I pristolje svojega kraljestva.

Mileševo manastir se zvaše,
Gdi svetoga Savu ukopaše.
Poče činit' velika čudesa,
Kad mu duša podje na nebesa.

Весь Іллирикъ Саввы подложише,
Када они нега посветише,
Да ѡбраща и кара грѣшнике,
Еретіке и све невѣрныке.

Савва дрѣги Иліа бѣше,
Любовь божіѧ оу него гореше,
Къ церкви сватой свакога дозива,
Еретіке кльне, а добри благосива.

Чеда свои Савва просвѣщава,
Какѡ сълнце церковь освѣщава.
Сербскимъ своимъ церквамъ влада,
Зато се она не бои запада.

Вльцы сіе, враги поражава,
Іисѣсѣ сладкомѣ подражава.
Церковь брани, законъ проповѣда,
Како Павелъ Христа исповѣда.

Када свака совершіѡ бѣше,
Котораѧ апостолы наредише,
Онъ ѡставлѧ свои бѣли дворы,
Чѣждѣ землю проходи и море,
Светаѧ мѣста далнѧ ѡбходи,
Милость твори, кѣд либо проходи.

Оу Болгарскѣ землю кога дойде,
Тому дѣла къ вышнемѣ богѣ пойде.
Богъ мѣ даде корѣнѣ ѿ блаженства,
Престоль славный небеснаго царства.

Многа живѣщій чинеше чѣдеса,
Множайша ѿшедши на небеса.
Моли за насъ, ѡ наша похвало,
Светителю, пастыремъ зерцало.

Savino se nerazpada tilo,
Nego posta puno godin' cilo,
I stalo bi do sudnjega danka,
Svega svita zbora i sastanka.

Ali božji nevirniki turci
Smamiše se gorje nego vuci,
Svetogèrdje težko učiniše,
Sveto tilo na vartu bačiše.

Bèrzo se je Savo osvetio,
I desnicu svoju posvetio,
Jer podiže ter do malo danah
Karavlaha i Karabogdana.

Da udare slobodno na turke
I junačke okèrvave ruke
Pod barjakom Save pokornika,
Nemanića božjeg' svetjenika.

Viteži se oni podnesoše,
Sto hiljadah glavah odsikoše,
Osvetiše Nemanića tilo,
Koje skoro biše izgorilo.

Rad čudesah kalugjera Save
Slovinske ga sve dèržave slave.
A najveće Ercega Stipana
Svetog' Save banovina zvana.[3]

И сега те имаме пастыра,
Тебе ради да наслѣдимъ мира,
Здѣ временно, а вѣчно на небо.
Что просиши, богъ подаетъ тебе.

2. Слово за Косовската битка

Всяка национална култура се развива в съприкосновение с културата на други народи, преди всичко с културата на териториално и етнически близките ѝ народи. Поради това между българската и сръбската литература винаги е имало добър контакт, взаимни връзки, общи или близки тенденции в развитието им. Започнала още от средновековието, тази общност продължава и в ново време. Особено важна и характерна е тя за епохата на националноосвобо-

[3] And. Kačić-Miošić, Razgovor ugodni naroda Slovinskoga. Zagreb, 1862, c. 26—28.

дителната борба на българи и сърби. „Сръбското влияние — изтъква Б. Пенев още през 1912 г. — е играело важна роля в националното ни и литературно възраждане — може би много по-важна, отколкото се мисли днес, когато не са проучени отблизо пътищата и размерите на това влияние. Колкото по-внимателно издиряме тия пътища и размери, колкото по-подробно разглеждаме отделните факти, що изразяват сръбското влияние и в същото време изясняват условията, при които се е осъществявало то, толкова по-закрепва у нас убеждението, че тук имаме работа с едно значително и разностранно влияние, което изисква основно проучване.“[1]

Вън от всяко съмнение е, че нашата наука придвижи значително напред разработването и разясняването на въпроса за българо-сръбските литературни отношения в сравнение с онова състояние, за което говори Б. Пенев. Разшири се кръгът на третираните въпроси, като бе засегната и българската литература след Освобождението, изнесоха се доста нови материали, главно за предосвобожденския период, изказаха се нови мисли и пр. Особено важно е, че българо-сръбските литературни връзки по-активно се разработват у нас едва след Девети септември 1944 г. Направеното досега наистина не е малко, но въпреки това тези взаимоотношения се нуждаят от детайлиране, чувствува се нужда от изнасяне на още нови, свежи материали.

В тази бележка става дума за подобна вест, свързана с нашата възрожденска книжнина. Вестта наистина е кратка, но нейният характер е важен, интересен. Отнася се за съчинение, свързано със съдбовен момент от историята на сръбския народ — бележитата битка на сръбския княз Лазар с турците при Косово поле (15 юни 1389 г.). Битката при Косово поле е последната по-голяма, добре организирана съпротива на балканските славяни срещу настъпващия мощен завоевател. Тежкото поражение на сръбските войски има съдбоносно значение за българи и сърби; турските войски, предвождани вече от Баязид Илдъръм, стават още по-настървени и жестоки, ударите им са по-планомерни.

Тъкмо поради това Косовската битка се е врязала дълбоко в съзнанието на балканските славяни, особено на сръбския народ. Тя е отразена не само в произведения на старата сръбска литература, но и в сръбската народна поезия. Цикълът за Косовската битка е голям, той прониква и у нас, в нашето народно творчество.

В старосръбската литература има доста съчинения, свързани

[1] Б. Пенев, Доситей Обрадович у нас, СпБАН, кн. III, 1911, с. 73.

с името на княз Лазар — кратко житие и похвално слово за него, летописни разкази, служба и пр.[2] В неговата похвала се рисува печална картина на сръбския народ след битката: „Пакы якоже пчелы просыпаше се и вьсу землю нашу протекше, не бо бѣе кьтому кого възбраняюща тѣмь, не бѣ злоба, юже не сътворише... И не тьчію оскврънише светые цръквы, нъ и огню дѣло твораху ихъ. И положише трупиа рабь твоихъ брашно птицамь небеснымь, плъти прѣподобныих твоихь звѣремь земльнымь... Овѣхь бо закалааху, оставшихь же живехь отвождааху на свою землю... И мати о чадѣхь плакааше, и отьць горцѣ рыдааше, и брать брата обыемь, слъзы льютыѥ проливааше, и сестры братію, и братіа сестры, зреще се много инамо отводима, руцѣ о выѧхь другь другу оплѣтше, жалюстнѣ крычаашу.“[3] Княз Лазар е любим герой също на новата сръбска историческа и художествена литература.

Тъкмо из такава сръбска панегирична художествена творба ще да е зато и едно кратко съчинение за княз Лазар, което намираме в български ръкопис от средата на XIX в. (Софийска народна библиотека, № 818, л. 15—17). Ръкописът не е изцяло запазен, липсват началните и крайните листове, поради което по-точни вести за него не може да се дадат — кога, от кого и къде е писан. Характерът на писмото и хартията обаче определено говорят за ръкопис от средата на миналия век. Основно съдържание на книгата (64 листа) са Езоповите басни, новобългарски превод. Според Б. Цонев изглежда баснните да са превеждани „от черковнославянски извор“[4]. Книгата ще е дело на някой учител, може би приготвяна за печат или пък за негови преки учебни цели. Тъкмо между тези невинни Езопови басни неизвестният наш книжовник и културно-просветен деятел е счел за необходимо да постави едно съчинение, призоваващо на борба срещу поробителя. Целта на нашия родолюбец е ясна — нужно е да се възпламени любов към народ и свобода, да се работи за тях, да се принесат жертви.

Съчинението има заглавие „Словото на княза Лазаря, когато побуждаваше своите воини за бой на Косовото поле“. Какъв е литературният източник на това интересно по своя замисъл сръбско съчинение, засега не мога да установя. Макар да се забелязва известна връзка с произведения от косовския кръг на старосръб-

[2] Ђ. Сп. Радојичић, Световна похвала кнезу Лазару и косовским јунацима, Јужнословенски филолог, XX, 1953—1954, с. 127—142; Почетак Косовске легенде, Летопис Матице српске, кн. 320, 1962, св. 1, с. 85—88.
[3] А. Вукмановић, О кнезу Лазару, Гласник, XI, 1859, с. 112—113.
[4] Б. Цонев, Опис, II, 1923, с. 506.

ската книжнина, то пряко не принадлежи на тази книжнина, а възхожда към съчинение на новата сръбска литература. Това предстои да бъде установено. При обнародването на текста давам съвременен правопис сегашна и пунктуация, а спазвам езиковите особености на съчинението.

Словото на княза Лазаря, когато побуждаваше своите воини за бой на Косовото поле

Где (ви) е юначеството, где (ви) е силата и вашето мужество, о воини, които до тоя ден на най-голяма слава на славенскаго народа по-високо от звездите, по-високо от небесата воздвигаеми беха? Защо сте одержими сос страх, сиреч защо се страхувате?

Нали е по-добре сос слава и чест да умреме, а не сос срам и укорение да живееме? Ако подобава на синца ни еднаж да умреме и ако е смертта не друго нещо, освен едно пристанище или лиман на неизчезаемата радост, за коя причина се боиме от смертта? Белким по-добре ще ни бъде да се отдадеме (на тогова) свирепаго супостата (или душманина), който никого не жали, и сос поругание да чакаме лютото си скончание?

Не! Далеч, далеч да бъде това малодушие от юначескаго и непобедимаго славенскаго народа!

Умират другите народи в меки постелки, от болест изнеможаваеми. Едните славяни умират сос оружие. Не се состои победата (само) в множеството, но в множеството и в юначеството на воините, в благоразумието и в неустрашаването на военачалниците.

А нарочно (мутлак) в правотата и в правдата на това запазителное воинство, които се убеждаваме да предприемеме срещу свирепаго (лютаго) и неситимаго вълка, щото нападва немилостивно и раздира нашето отечество, а божията правда винаги на праведната страна обича да помага.

Ай на тоя като возложиме твердата си надежда, да се устремиме (юрюдисаме), о воини, и да трагниме на гордаго неприятеля нашего. Да трагниме, думам, или славна победа да удержиме, или сос кръвта на нашите супостати (или душмани) очервенени или окървавени суще, славное скончание да восприемеме.

Сос вас, о юноши (sic) и мои врастници, твердини (или калета) на непобедимите градове преодолех, върховите на горите, които беха покрити сос вечен снег, и киликийските тесноти преминах. Пиковете индийски безтрудно претерпех и знаменията на храбростта, каквито аз моите, тъй и ви вашите показахте.

Горъта (sic), която видите, един вход има (или влезвание), когото варварите защищават (запазуват), другите места пренебрегаващe (или не сайдисват). И нигде нема у тех пазачи, освен щото усмотряват (или нагледуват) нашите полкове. Ще намерите ви пат, ако прилежателно потърсите, който възлязува на върха на тая гора. Нищо естеството толко високо не е устроило, щото да не може мужеството да се воздвигни (или возлезне).

Искушавающе (или изпитувающе) това, в което другите се очайваха, а сия в властта си имаме. Возлезнете на верха на горъта. И на тая като возлезнете, сос бели ми платна воздайте ми знамения (или нишани). Аз сос моята сила като пристъпе, ще направя, щото супостатите (или душманите) да оставят вас, да се обарнат на нас.

Който по-напред от вас на верха на горъта возлезе, 10 таланти ще восприеме, един по-малко (ще земе), който возлезе след него. И това отношение до 10 человеци ще да бъде. Уверен сам, защо ви не толко на заплатата, колко на моята воля ще да гледате.[5]

[5] Срв. публикацията на Ст. Новакович, Народна преданја о боју Косовском, Starine, X, 1878, с. 176—200.

Паисий Хилендарски

1. Първообразът на «История славяноболгарская»

Един от познатите днес около 60 преписа и преправки на Паисиевата „История славяноболгарская“ е т. нар. Зографски препис на историята, считан за автограф на Паисий, негова чернова, работен екземпляр. Тази мисъл за пръв път по-широко и научно е лансирана от Йордан Иванов, добре познатия изследвач на старата българска литература и специално на Паисиевата творба. Зографският препис той издава през 1914 г. в книгата си „Исторія славѣноболгарская, собрана и нареждана Паисіемъ іеромонахом в лѣто 1762“ (издание на БАН). Глава IV на книгата има наслов „Зографският ръкопис е Паисиев автограф и първообраз на Славяноболгарската история“.[1]

Това схващане дълбоко прониква в научната литература, наша и чужда, свързана с делото на Паисий, отстоява се от наши видни историци и литературоведи. Но все пак то не е общоприетото, по него е имало и има съмнения. Научното състояние на въпроса, изказаните по-рано мисли по него — едни учени приемат тезата на Йордан Иванов, а други изразяват резерви — пораждат необходимост от ново разглеждане. Разрешаването на този проблем има много важно значение за нашата наука, улеснява по-успешното и по-стабилно третиране на редица въпроси, свързани както с делото на Паисий, така и с историята на нашия език. Той е извънредно важен и за едно бъдещо критично издание на „История славяноболгарская“, отдавнашна мечта на българската историко-литературна наука, за каквото издание напоследък у нас пак усилено се заговори.[2]

[1] Й. Иванов, История славяноболгарская, с. XXXVIII—LIII.

[2] Б. Ст. Ангелов, История славяноболгарская. Никифоров препис от 1772 г., С., 1961, с. 7—11; Ил. Тодоров, Въпросът за критическото издание на «История славяноболгарская». Литературна мисъл, XVII, 1971, кн. 1, с. 3—12.

Обр. 10. Хилендар — вътрешен изглед

А. П. Стоилов е първият учен, който в науката заговорва за Зографския препис: „Че един преглед — пише той — на зографската ръкописна сбирка може да разясни донейде някои тъмни въпроси, говори ясно фактът за преписа на Славянобългарската история от Отец Паисий под № 168, за който досега нищо не е известно (подчертаното — Б. А.). А тоя препис не е само важен, че показва кога Отец Паисий е отишъл в Света гора да стане калугер — 1745 г., дата, тоже неизвестна в историята ни, но по всяка вероятност той е един от най-старите преписи на историята му."[3] Първото впечатление на Стоилов е, че в случая имаме работа с обикновен препис на Паисиевата история, особено ценен с вестта за отиването на Паисий в Света гора през 1745 г. Четири години по-късно обаче той променя своето мнение. В статията си „Сълзи за България" пише: „Едва преди две години напълно се убедих, че Зографският ръкопис, за който пръв известих в обществото през 1903 г. (вж. „Преглед

[3] А. П. Стоилов, Преглед на славянските ръкописи в Зографския манастир. Приложение на Църковен вестник, кн. VII—IX, 1903, с. 121.

на ръкописите в Зографския манастир", София, 1903, с. 121), е автограф на Отца Паисия. Скоро ще бъде приготвен за печат."[4] За съжаление Стоилов не изяснява кога у него се е зародила мисъл,че Зографският ръкопис е автограф на Паисий, по какви причини напълно се е убедил, че този ръкопис е автограф на Паисий. Запознаването с неговия архив може би ще хвърли известна светлина по въпроса. Допущам, че повод за това негово схващане ще е била информацията, която Йордан Иванов направил в заседание на Историческото дружество веднага след завръщането си от Света гора, дето е бил през 1906—1907 г. Иванов пише: „Като се занимавах в същата библиотека през месеците декември и януари 1906—1907 г., бях честит да проуча ръкописа и да се убедя, че той не е никакъв препис, а същински първообраз на Паисиевата българска история. Тогава преписах една част от паметника. През пролетта на 1907 г.на връщане в София, обявих за находката в едно от заседанията на Историческото дружество."[5]

В по-горе цитираната фраза на Стоилов заслужават внимание и думите му, отнасящи се за намерения от него в Зограф препис на историята: „Скоро ще бъде приготвен за печат." В своето издание на Паисиевата история Йордан Иванов не споменава за това намерение на Стоилов, обаче вероятно него има пред вид, когато през 1908 г. пише: „Като оставям на други да издадат и проучат паметника, както подобава, тука ще се задоволя да дам верен препис от първите му четири страници. . ."[6] Все тук Йордан Иванов още в заглавието на глава XXII счита, че е попаднал на „първообраза на Паисиевата българска история". Съпоставката на почерка на Зографския ръкопис и почерка на подписа на Паисий, оставен от него върху разписка от 21 май 1761 г. в Карловци, дето отишъл по поръчение на Хилендарския манастир, не оставя у автора „никакво съмнение, че първообразът на Паисиевата история е намерен"[7]. В две рецензии, появили се наскоро след излизането на книгата, е изказано положително отношение към тезата на Йордан Иванов.[8]

[4] Сп. Преглед, I, 1907, кн. VI—VII, с. 339. Подчертаните изрази са от мене; същото схващане Стоилов застъпва и в статията си «Преписи, преработки и първообразът на «История славяноболгарская» от Паисий Хилендарски. Юбилеен глас за прослава на Паисий Хилендарски, С., 11 май 1912.
[5] Й. Иванов, История славяноболгарская, с. XXXV.
[6] Й. Иванов, Български старини из Македония, С., 1908, с. 177.
[7] Пак там, с. 177.
[8] Рецензия на Ст. Н. Шишков в «Родопски напредък», VII,1908,кн. 2, с. 53—55; П. П. И., Първообразът на Паисиевата история, Църковен вестник, X, 1909, бр. 2, с. 18—19.

В очерталия се гласен и негласен спор между Йордан Иванов и А. П. Стоилов за това, кой пръв е открил Зографския препис като автограф на Паисий, се намесва и едно духовно лице, йеродякон Неофит Зографски. През 1911 г. той е монах в Бачковския манастир, отдето е изпратил следното писмо до редакцията на в. „Балканска трибуна“[9], което доста добре говори за настроението в нашето културно общество по повод на нашумелия вече въпрос за Паисиевия автограф. Писмото гласи: „От няколко години насам всред интелигенцията почна да се забелязва особена слабост към показ на свои научни трудове. Действително човек усеща наслада и гордост всред обществото, когато се уважават трудовете му; но пък когато се икономисва истината, не е добре да се мълчи, а трябва да се изтъкват грешките.

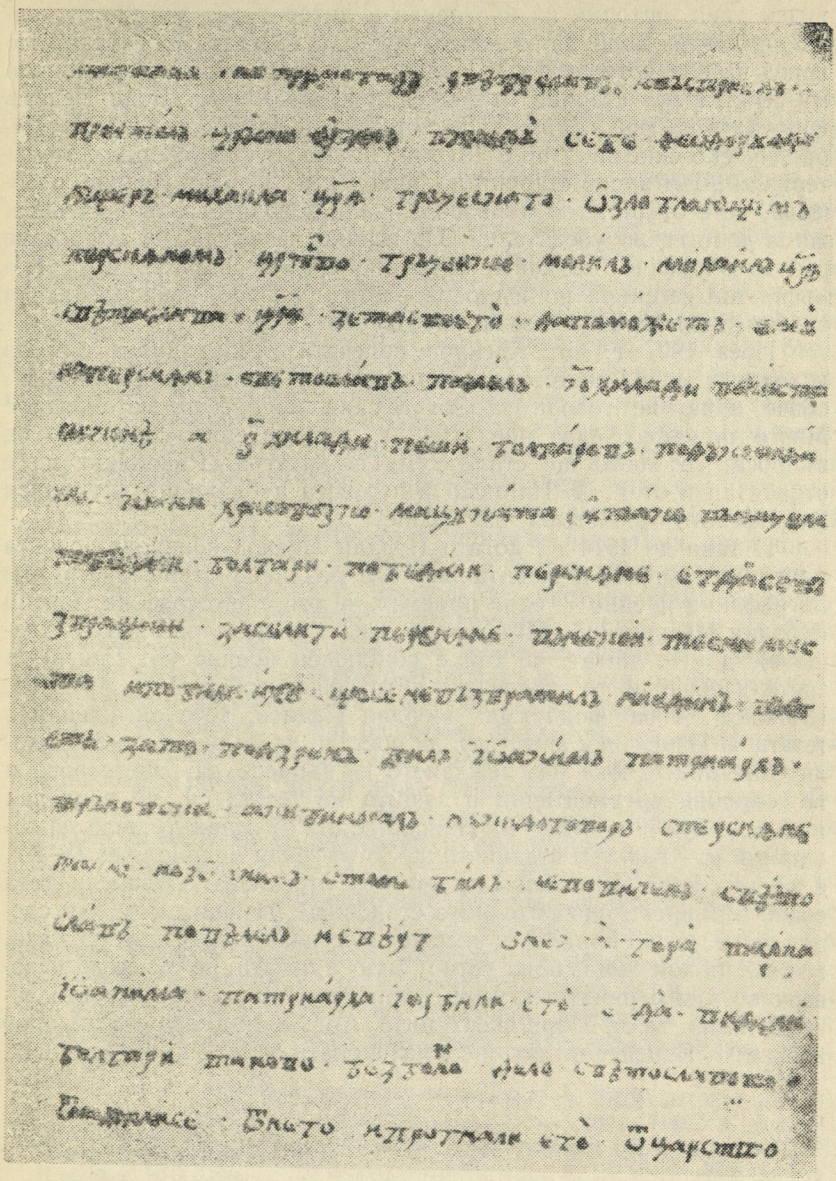
Като уредник-библиотекар на Атоно-Зографския манастир през 1903 г. по молбата на Паисий Българина, чичо на Алеко Константинов, съставих житието на св. великомъченик Георги с надлежното описание на манастира Зограф, което след престъпния кастреж от цензурата, едвам биде отпечатано от Самарджиев в Солун. Името си обаче не положих, защото манастирските устави забраняват самохвалството.

В 1903 г. дохожда на Зограф г-н А. Стоилов, който престоя близо седмица и се занимава с описанието на библиотеката. Аз му посочих оригиналния ръкопис на отец Паисиевата история, но понеже той не разполагаше с време да го препише, то с благословението на игумена Григория нагърбих се с тая работа и цял месец си вадих очите само и само да спазя калиграфията на ръкописа. Отсетне г-н Стоилов го издал, но забравил да упомене моите безсънни нощи, които му прибавиха по нещо за славата на археолог. Не стига това. На нова сметка пак дочувам хвалби за друго „откритие“ на същия ръкопис от г-н Ив. Юрданов (Йор. Иванов). Естествено е, че с подобни скроени открития всякой, който посети Атон, непременно ще претендува да бъде вписан в сборника на великите изнамервачи-археолози.

Принуждавам се да кажа, че фактическият откривач на Паисиевия царственик съм аз — моя грешна смиреност. Рекох да изляза от търпение и да кажа истината“ (подчертаното навсякъде от мен — Б. А.).

В случая обаче по-важно е отношението на Б. Пенев като

[9] В. Балканска трибуна, бр. 480 от 4. I. 1911 г.

виден учен, историк на българската литература, лишено от всякакви лични подбуди, каквито движат Неофит Зографски. По повод на писаното от Йорд. Иванов в първото издание на книгата му „Български старини из Македония“ от 1908 г. Боян Пенев в прочутата си монография „Паисий Хилендарски“, излязла в „Периодическо списание“ през 1910 г., пише: „В своя сборник от материали „Български старини из Македония“ Йордан Иванов съобщава, че е открил тоя първообраз, ала доводите, които изтъква, не са достатъчно убедителни. По всичко изглежда, че тук имаме работа с препис, за който пръв съобщи А. П. Стоилов.“[10] По-късно той се спира по-подробно на този въпрос, изнася факти и съображения срещу тезата на Иванов.

През 1907 г. Ст. Аргиров напечата публикацията си „Из находките ми из светогорските манастири Хилендар и Зограф“, обаче нищо не говори за Зографския препис на историята.[11] Много по-късно, едва през 1942 г., той се спира подробно на въпроса, за което ще стане дума по-нататък. Ръкописът не е отбелязан и от Г. А. Илински в неговата публикация „Рукописи Зографского монастыря на Афоне“[12].

И така до 1914 г., когато Йордан Иванов обнародва своята книга за Паисий, в нашата наука е различно отношението към Зографския препис — едни приемат, че той е автограф на Паисий (Йордан Иванов и А. П. Стоилов след първоначално друго схващане), други считат, че той е обикновен препис (Б. Пенев), а трети изобщо не го отбелязват като нещо особено (Ст. Аргиров, Илински). Това подбужда Йордан Иванов, вече ангажиран с тезата за Паисиевия автограф, да постави на по-широка историко-литературна основа разглеждането на въпроса, да изнесе нова и по-подробна аргументация в защита на тезата си, че в случая имаме работа с автограф на Паисий. Една от главните цели на обширния му увод към изданието на Зографския препис през 1914 г. е именно това. Впрочем сам авторът отбелязва: „Въпреки това обаче и въпреки одобрителното становище на наши и чужди специалисти, които пряко или косвено засегнаха въпросната находка, все пак някои лица, било устно, било в печата, се отнесоха недоверчиво или отрицателно към откритието.“ И започва своята аргументация, за да обори скептиците. Аргументацията е в няколко насоки: 1. Паисиевият подпис в разписката от 1761 г. в Карловци,

[10] ПСп, LXXI, 1910, с. 754.
[11] ПСп, LXVIII, 1907, св. 3—4, с. 219—238.
[12] Известия вусского археолог. института в Константинаполе, XIII, С., 1908, с. 253—276.

◀ Зографски препис на „История славяноболгарская“

съпоставен с почерка на Зографския ръкопис: „Сличката между Паисиевия подпис в Зографския ръкопис — изтъква той — е достатъчна за опитния палеограф да познае, че двата паметника са писани от една ръка.“[13] 2. Техниката на Зографския ръкопис. Иванов пише: „Този ръкопис със своите бележки по бялото поле на листовете, със зачеркванията, поправките, с недописаните места, оставени за по-късно попълване, има всички особености, присъщи на черновка. Когато се преписва нещо готово, там липсват речените особености; ето защо те не личат и във всички преписи на Паисиевата история, преписи чисти, ясно четливи, с хубави червени заглавия, червени дати и пр. Тука трябва да си припомним старата манастирска практика, дето ръкописите, преди да бъдат пуснати в употреба, са бивали давани да се препишат от известни добросъвестни граматици, когато такива не са били самите съчинители и преводачи.“[14] 3. Колебанията в правописа: „Правописната пъстрота личи във всеки ред, дори и засяга буквите, надредните знакове, ударенията и препинателните знакове. Това показва, че ръкописът е още чернова, неминала под ръката на някой преписвач-граматик, който да й придаде по-голяма правописна установеност, както туй съзираме във всички познати преписи от Паисиевата история.“[15] 4. Черновката, чистият Паисиев екземпляр и преписите от него: „Зографският препис, ако не беше черновка, а препис, не щеше да прави толкова отклонения от другите преписи на Славянобългарската история, които помежду си се схождат изобщо и сочат своя общ извор, различен в известни места от черновката. Тези различия произтичат от естеството на чистия Паисиев екземпляр, дето граматикът-преписвач, едно със знанието на Паисий, друго може би самоволно, е поизгладил някои изрази на черновката. Ето защо оправките, внесени в чистия Паисиев екземпляр, се повтарят в преписите, а не се посрещат само със съответните места в черновката.“[16] 5. „Зографският ръкопис-черновка, сравнен с познатите преписи на Паисиевата история, явно спазва най-вече говорни особености, присъщи на пирилските краища, отдето е бил и Паисий.“[17] 6. Заключителен извод: „Находката на ръкописа, който ни занимава, именно в Зографския манастир, там, дето е била довършена Славянобългарската исто-

[13] Й. Иванов, История славяноболгарская, с. XXXIX.
[14] Пак там, с. XLIII.
[15] Пак там, с. XLVII.
[16] Пак там, с. XLVIII—XLIX.
[17] Пак там, с. LIII.

рия, говори също така в полза на това, че този ръкопис е черновката. Чистият текст на историята е бил занесен от Паисий из Българско и едва ли е бил възвърнат в Зограф."[18]

Изнесените от Иванов аргументи, съждения и изводи са много сериозни, имат голяма убедителност, особено някои от тях, на първо място почеркът на Зографския ръкопис, техниката на ръкописа, зачертаванията и празните полета по него. Тъкмо с тези качества тезата му действува върху учените, едни от които я приемат като вече безспорна, научно установена истина, а други, като признават тия качества, считат, че досегашната аргументация не е достатъчна, че са нужди нови вести за нейното окончателно приемане.

А сега да видим как научната критика посреща лансираната от И. Иванов теза за черновката на „История славяноболгарская". Най-напред ще отбележа една кратка рецензия на руски учен (автор неизвестен — може би А. И. Соболевски или П. А. Лавров?): „Прочутият паметник на Българското възраждане, много пъти издаван, за пръв път в книгата на г. Иванов се явява в своя първоначален вид. От 1903 г. в печата е известно за съществуването в библиотеката на Зографския манастир на Атон на ръкопис на „История славяноболгарская", но той се считаше за едно от твърде многочислените копия на това произведение и само г-н Иванов, работейки от 1908 г. в назования манастир, дошъл до мисълта, че посоченият ръкопис е автограф-чернова на самия Паисий.

В излязлото сега издание тази мисъл се доказва (с. XXXIX—LIII) и подробно, и убедително. Само в един пункт е била желателна по-голяма основателност, именно относно въпроса за хартията на ръкописа. Г-н Иванов говори (с. XXXVI), че тя спада към употребяваната у българите през XVIII и началото на XIX в. хартия, производство на италианските и руските фабрики; тя е изработена със ситни водни черти (вержори), които се пресичат с вертикални линии, отстоящи една от друга средно до 20 мм, забелязват се следните водни знаци: ножица, спирала, знак Ь, копие. За премахване на всяко съмнение за това, че пред нас е наистина ръкопис от 1762 г., а не някакъв по-късен с отбелязана в него по-предишна дата, г-н Иванов трябваше да докаже, че възрастта на хартията не противоречи на тая датировка. В изданието е трябвало непременно да се възпроизведат водните знаци на специална таблица (. . .). Възможно е, че знакът Ь е в същност Р, който г-н Иванов е разглеждал не от подходящата страна."[19]

[18] Пак там, с. LIII.
[19] Журнал Министерства народного просвещения, часть LIV, 1914, ноябрь, с. 385—386.

Във второто издание на монографията си „ Паисий Хилендарски“ през 1918 г. Боян Пенев за пръв път в нашата наука дава по-разгърната критика на тезата на Йордан Иванов, разглежда основните нейни положения. Критичните му бележки започват така: „Най-напред в своя сборник от материали „Български старини из Македония“ (1908) Йордан Иванов съобщи, че е открил първообраза, черновката на Паисиевата история. А в 1914 г. той издаде ръкописа, считан от него за черновка. . .В същност Иванов защищава две положения, които сам той формулира така. . . Първия и главен довод Иванов намира в сходството между подписа на Паисий. . . и почерка на издадения ръкопис. . . Наистина има отделни букви в подписа и ръкописа, които си приличат доста, но има и такива, които твърде много се различават. Тъй напр. няма нищо общо между буквите И, М в подписа и същите букви в ръкописа. . . Изобщо взето, почеркът на ръкописа е по-заостren, по-ъглест, докато буквите в подписа са по-закръглени.“ След някои други бележки по графиката и изписването на името Паисий той се спира и на въпроса за предполагаемия чист екземпляр на историята, подготвен от друг книжовник, както и на различията между Зографския препис и останалите преписи на историята: „Значи разликата се обяснява в случая не с положителни данни, а с редица несигурни предположения. Чист екземпляр, за какъвто говори Иванов, и до ден днешен не е намерен.“ Б. Пенев не споделя още една мисъл на Иванов — че Паисий пишел неугледно, некрасиво — „подписът не подкрепя това твърдение.“[20]

Изводът на Пенев е: „Тоя ръкопис. . . би трябвало да се изучи по-внимателно откъм техническа и филологическа страна, за да се дойде до едно по-сигурно и по-убедително заключение.“[21]

Заслужава да се отбележи този факт, че във второто издание на „Български старини из Македония“, дето отново се говори за „Първообразът на От.Паисиевата българска история“, Йордан Иванов не взема отношение към отдавна отправената му критика от Боян Пенев.[22] Нещо повече дори казаното от Иванов в това издание е доста по-малко в сравнение с първото издание на книгата му. Отговор на този факт не мога да дам.

Ст. Аргиров е вторият български учен, който още приживе

[20] Б. Пенев, Паисий Хилендарски, с. 122.
[21] Б. Пенев, Паисий Хилендарски, с. 122; вж. още Б. Пенев, История на новата българска литература, т. II, С., 1932, с. 368—369.
[22] Й. Иванов, Български старини из Македония, С., 1931, с. 623—628.

на Йордан Иванов се изказва още по-категорично против схващането, че Зографският ръкопис е автограф на Паисий. В продължението на неговата публикация „Из находките ми в светогорските манастири Хилендар и Зограф“[23] № III има наслов „Черновката“ на Паисиевата история“. Тя започва така: „Много шум се дигна на времето в печата и от покойния А. П. Стоилов и от Й. Иванов за преписа от Паисиевата история,който се намира в Зографския манастир и който те прогласиха за „черновка“ на неговата история. А по-късно, през 1914 г., Йордан Иванов издаде този препис като първообраз на Паисиевата история — от 1762 година.

Мога да кажа, че аз бях п ъ р в и я т, който още на 1900 година и м а х на ръка така наречената черновка на Паисиевата история. И у мене на първо време се породи мисълта дали не е това първообразът на История славѣноболгарская, та още в манастира Зограф взех и го сравних с изданието на историята от А. Тодоров, което носех със себе си. И още в първите страници аз констатирах грешки, които п о р о д и х а у мене с и л н о с ъ м н е н и е, че имам работа с оригинала на Паисий. Грешките са от такова естество, че те н е м о г а т п о н и к о й н а ч и н да се припишат на един автор, на един съчинител, а с а м о н а е д и н м а л о г р а м о т е н п р е п и с в а ч, който преписва буква по буква, дума по дума един текст, без да може да съди за смисъла на подлинника.“ Аргиров намира, че Паисий „не би могъл да направи между многото други и следните твърде характерни грешки“— и конкретно посочва 23 примера, след което казва: „Й. Иванов о т б я г в а да обясни тези толкова невероятни за един съчинител, па бил той и „неукият“ Паисий грешки.“

На второ място, Ст. Аргиров не „може да допусне, че Паисий, събуден и начетен монах, ще да е бил толкова несхватлив, да не кажа тъп, та в своята зряла възраст — едва 40-годишен — да не може да усвои от своите подлинници горе-долу системата на препинателните знаци, ами да пише почти след всяка дума например точка. Това може да направи само един монах, който с е у п р а ж н я в а в преписване. Па изобщо целият ръкопис, с неговата разнородна хартия, с разбърканите глави, о щ е о т п р ъ в п о г л е д п р а в и в п е ч а т л е н и е на у ч ѐ н и ч е с к а р а б о т а.“ Аргиров счита, че в наслова на Зографския ръкопис на историята има думи, „неумело вмъкнати отпосле“ от преписвача. И обобщава: „Тези съображения главно ме накараха на времето да се усъмня, че екземплярът от Паисиевата история в Зографския

[23] Сп.БАН, кн. LXIII, 1942, с. 16—20.

манастир е Паисиева черновка. Тези съмнения не са изчезнали и днес, въпреки в някои отношения убедителните доводи на Й. Иванов в неговото обстойно и спретнато издание на този Зографски препис, които впрочем на времето бяха много сполучливо оборени от Боян Пенев и на които няма защо тук наново да се спирам."

Веднага след разсъжденията на Аргиров са дадени разяснения от редакцията на академичното издание. „Мнението, което се застъпва в горния труд, не може да мине без възражения в Историко-филологическия клон на Академията. Някои от членовете на последния, след като изслушаха доклада на покойния Аргиров, направиха следните възражения, които ние считаме за нужно да изнесем наяве, за да се не спира проучването на българските истории от XVIII в." И следват пет разяснения, изготвени вероятно от Ю. Трифонов, понеже прокараните в тях мисли срещаме и в неговата публикация „Зографската българска история"[24]. Дадените обяснения-възражения не изнасят нещо ново, те не оборват противниците на тезата, че Зографският ръкопис е излязъл изпод ръката на Паисий.

По силата на всичко това и след публикацията на Аргиров въпросът за Паисиевата черновка така си остана открит, неразрешен в науката. Наистина през последните 30 години в научни или научно-популярни публикации все по-често се говори за Зографския препис като Паисиев автограф. Най-сериозен опит напоследък в подкрепа на това разбиране направи Илия Тодоров; добре познаващ епохата на Паисий и отделните преписи на историята му, той написа две хубави изследвания: 1) „Към въпроса за първообраза на Паисиевата история"[25] и 2) „Въпросът за критическото издание на „История славяноболгарская"[26]. След кратък преглед на въпроса в първата своя статия авторът изтъква, че в по-ново време и други наши учени мислят, че „той все още не може да бъде считан за окончателно решен" (с. 4). И тъй като правилното осветляване на въпроса е важно в много посоки за нашата филологическа наука, той иска да даде свой принос за успешното му разрешение. Тодоров така определя своята задача: „Колкото и да е важна тази задача, тя едва ли ще бъде скоро разрешена, след като най-добрите наши учени са работили върху нея, без да стигнат до единно мнение. Но това, разбира се, не означава, че стъпки в

[24] Сп. БАН, кн. LX, 1940, с. 56—62.
[25] Вж. сп. Български език, XVII, 1967, кн. 1, с. 3—12.
[26] Вж. сп. Литературна мисъл, XV, 1971, кн. 4, с. 93—109.

едната или другата пссока не бива да се правят. Настоящата работа е опит да се подкрепи становището на Йордан Иванов с някои нови доказателства от текстологическо естество. Тя е резултат от пълната съпоставка на всички запазени ръкописи на „История славяноболгарская", известни досега в науката, с историческите съчинения на Мавро Орбини и Цезар Бароний" (с. 5). Изнесени са много текстолически съпоставки, з а с и л в а щ и тезата на Иванов, направени са полезни и задълбочени наблюдения въз основа на обилен извороведчески материал.

Всичко това наистина подкрепя Иванов, разколебава противниците, но не дава окончателно решение на въпроса, за каквото се говори в края на статията: „Направените сравнения са д о с т а т ъ ч н и, за да се види я с н о първоначалният характер на Зографския текст, връзката му с историческите съчинения на Мавро Орбини и Цезар Бароний. А като се има пред вид,че изтъкнатите доводи са само едно допълнение към обширната аргументация на Йордан Иванов, не би т р я б в а л о да остава място за никакво с ъ м н е н и е в неговата автентичност" (подчертаното — Б. А.). Такава категоричност Тодоров изказва и в другата статия: „Не считам за нужно да се връщам към този въпрос,тъй като случаите, които посочих, са н е о п р о в е р ж и м о д о к а з а т е л с т в о за първоначалния характер на Зографския текст. Не е възможно да бъде обяснено по друг начин съществуването единствено в него на думи, изрази и пасажи, срещащи се в изворите."[27]

Нарочно се спрях по-подробно на изказванията на някои наши учени по въпроса за Зографския препис, за да се добие по-пълна представа за доводите,привеждани от защитници и противници. Ето вече 60 години как се води дискусията, без да бъде разрешена успешно, приемливо за всички. Въз основа на извършения преглед на научното състояние на въпроса, въз основа на моите наблюдения върху старите български ръкописи и след като отново и внимателно прегледах снимките от Зографския ръкопис (намират се в БАН — Научен архив, ф. 52 — Йордан Иванов, ед. 131, макар и непълни), бих желал да изкажа и своето лично мнение. А то е — склонен съм да приема Зографския ръкопис за първообраз на „История славяноболгарская", за автограф на Паисий, почти съм убеден в това. Голямо основание за това ми дават следните две важни положения: 1. Приликата, да не кажа еднаквостта, на графиката на Карловецката разписка от 1761 г. и графиката на Зографския ръкопис. 2. Многобройните поправки,

[27] Сп. Литературна мисъл, XV, 1971, кн. 4, с. 97.

добавки и зачеркнати пасажи в Зографския ръкопис, правени от същата ръка. Всички тези промени намират отражение в познатите преписи на Паисиевата история.

Веднага след това искам да кажа кои положения у Йордан Иванов пораждат известно разколебаване в тази убеденост. За листовете — 61 на брой, които се считат за дело на Паисий, нашият учен пише: „Хартията е употребяваната у нас през XVIII в. и началото на XIX век от италианските и руски фабрики, средна дебелина, с неравномерна гладка повърхнина. Набраздена е с гъсти водни черти, през които минават напречни линии, разделени една от друга средно на по 20 мм. Личат водни знаци: ножици, спирал, знак Ь, копие. Листовете 4 и 5, на които е писана главата за ползата от историята, са от друга, по-тънка хартия."[28] И така сам Йордан Иванов счита, че хартията е от края на XVIII и началото на XIX в., а Паисий завършва историята през 1762 г. Към казаното от него, особено относно водните знаци на хартията (за някои от тях), веднага ще добавя: водни знаци *ножица* и *спирал* се откриват по ръкописи и документи от първата половина на XVIII в. — 1729, 1730, 1744, 1750 г. и пр.[29]

Друга характеристика: „На някои листове се забелязват добре следи от линовка с острие. На места линовката е в две черти, между които върви редът на буквите, а другаде е писано само по една черта, допираща под или над буквите. По някои листове личи и отвесна двойна черта, служеща за граница между полето и текста."[30] Тези особености, по-специално две отвесни черти по полето, са характерни за наши ръкописи от края на XVIII и началото на XIX век.

Когато се говори за черновата на Паисий, трябва да се има пред вид и писаното от професора в Скопския университет Харалампий Поленакович. През 1966 г. той напечата интересна работа под наслов „Неколико непознатих података о Пајсију Хиландарском"[31]. Тук има 13 точки, свързани с името и делото на Паисий; за нас най-ценни в дадения случай са точки 6 и 7, дето се говори за два документа из архива на Хилендарския манастир, в които има и подпис Паісй проігѕменъ (документ от 24 септ. 1767 г.) и Паїсїи проїгѕменъ (документ от 12 август 1773 г.). Поленакович пише: „Със своето съдържание, което няма никакво

[28] Й. Иванов, История славяноболгарская, с. XXXVI.
[29] Вс. Николаев, Водяные знаки на бумаге средневековых документов болгарских книгохранилищ, т. I, С., 1954, табл. 408, 412, 458, 469 и др.
[30] Й. Иванов, с. XXXVI—XXXVII.
[31] Хиландарски зборник, I, Београд, 1966, с. 171—179.

значение за Паисий и за неговото литературно дело, това писмо потвърждава мисълта на Йордан Иванов, че Зографският препис на Паисиевата история трябва да се смята за Паисиев автограф. Иначе писмото е доста нечетливо и една част от него е повредена. Постарал съм се тук да го възпроизведа вярно от всяко гледище."[32]

Тези два документа може наистина да се отнасят за нашия бележит историк, да са писани от него. Такава вероятност, разбира се, има, те не са от много късно време. У мене лично има съмнение, че писмото от 1773 г. е писано от Паисий Хилендарски. За нашата наука въпросните документи представляват голям интерес, защото, ако се окажат автографи на Паисий, разрешава се отдавна спорният въпрос за Зографския препис като негов автограф. Заслугата на Поленакович щеше да бъде още по-голяма, ако той, който добре познава дискусионността на въпроса, беше дал факсимилета от документите, издирени от него в архива на Хилендарския манастир. Доколкото ми е известно, досега той не е направил това, макар че вече изминаха десет години от първата му публикация. Нека се надяваме, че сега той ще направи това в някоя своя нова публикация. Тогава ще може да бъдат съпоставени трите почерка — на Зографския препис, на Карловецката разписка от 1761 г. и хилендарските документи, което ще даде възможност окончателно да се приеме или отхвърли мнението на Йордан Иванов, изказано още през 1914 г.

Тази съпоставка би могла да стане и при едно посещение на Света гора, дето ще се работи непосредствено със Зографския ръкопис и с хилендарските документи, за които говори Поленакович; пък може да се попадне и на други материали за Паисий. В това отношение нашата историческа наука следва да бъде понастойчива и планомерна в задачите. За всички е ясна необходимостта от ново поставяне и решаване на въпроса въз основа преди всичко на непосредствена работа с оригиналите, обаче нищо конкретно не се предприема в тази насока. По неволя трябва да разискваме само въз основа на научната литература, какъвто характер има и настоящата работа, поради което естествено е тя да носи недостатъците на появилите се преди нея публикации.

---

[32] Х. Поленаковић, пос. съч., с. 176. Моето проучване е писано през 1972 г. След това се появиха някои публикации, които вече окончателно утвърждават мисълта, че Зографският препис е автограф на Паисий. (вж. Б. Райков, Един документ за Паисий Хилендарски от 1761 г. в. „Народна култура", бр. 42 от 16 октомври 1976 г., с. 3).

2. За Жеравенския препис на «История славяноболгарская»

За голямото разпространение на прочутата „История славяноболгарская“ на Паисий Хилендарски добре говорят запазените нейни преписи и преработки. Според сега известните данни те са около 60; бъдещите издирвания безспорно ще изнесат вести и за нови преписи. Но и сегашният брой на известните преписи и преправки свидетелствува за голямото въздействие на тази пламенна книга, изразено впрочем и чрез многобройните искрени бележки към нея от читателите. Паисиевата творба е може би онази ръкописна книга в историята на нашия народ, която е била най-много четена, която е оказала най-силно и определено обществено-политическо въздействие върху него. И нещо друго — това въздействие не се ограничава само в кръга на образованите люде, но то силно прониква и всред народните низини. Най-хубав израз на това силно въздействие намираме в т. нар. Жеравненски препис на историята (намерен в село Жеравна, Котленско). В него напр. има такава читателска бележка: „. . . прочитох сию историю и разумях, что ест написано в нея. И вие потрудете се, братя, да я прочетете, да ви буди на ползу, болгаром похвала, а на пакост греком. . . Прочитох сия история и много полза намерих за болгари. . . “

Жеравненският препис на „История славяноболгарская“ е един измежду най-ранните нейни преписи — писан е не по-късно от първите месеци на 1772 г. (в него има бележка от 18 май 1772 г.,оставена от йеромонах Макарий, който чел книгата в Света гора, Хилендарския манастир), а може да предположим дори, че е писана през 1771 г. В науката е въведен от Г. С. Раковски,който използува нейния текст и приписките ѝ в своята книга „Няколко речи о Асеню Первому, великому царю българскому и сину му Асеню Второму“ (Белград, 1860, с. 20, 44—48, 64, 118).

Дълго време този препис беше познат само по напечатаното от Раковски. През 1963 г. при работата си с архива на много заслужилия за нашия народ руски учен Виктор Иванович Григорович аз изнесох всички бележки на учения, които той си е направил непосредствено от самия ръкопис.[1] На път за Балканския полуостров, дето извършва през 1844—1845 г. научна командировка, той отишъл в Одеса; тук в своя дневник записал: „18 август 1844, ру-

[1] Вж. Сборник «Славянска филология», т. IV, 1963, с. 212—219. Архивът на Григорович се съхранява в Москва — Държавна библиотека «Вл. И. Ленин», ф. 86.

копись in 4°, доставленная Мурзакевичем — Одесса. Эта рукопись собственность Априлова.“ Раковски също известява, че ръкописът, използуван от него, някога бил притежание на Априлов,от когото Мурзакевич го взел, за да го „прочете“. Така историята останала у Мурзакевич и след смъртта на Априлов (1847 г.). От своя страна Мурзакевич услужил на лица, които се интересували от „История славяноболгарская“ — Григорович и Раковски, които са се възползували от неговата любезност. По-късно, засега неизвестно кога и при какви обстоятелства,този ценен препис на историята попада в ръцете на И. И. Курис, член на Одеското дружество за история и старини. Оттогава вестите за преписа се губят и днес не е известно къде се намира и изобщо дали е запазен. При своите занимания в библиотеките в Москва,Ленинград и Киев винаги съм търсил ръкописа или някакви архивни следи за него, но все безрезултатно. Може би вече е изчезнал, а може би се пази в архива на Курис, за който архив нямам вест къде се съхранява (не е отразен в ценния труд „Личные архивные фонды в государственных книгохранилищах СССР“, т. I—II, М., 1962—1963).

От бележките на Григорович узнаваме, че ръкописът е бил доста голям — отбелязва лист 146, който може би не е последният. Григорович изнася почти всички заглавия в ръкописа, посочвайки и съответните листове. Изобщо неговите бележки имат важно значение за изучаване текста на „История славяноболгарская“, за изучаване на връзката му със Зографския препис (считан за автограф на Паисий), за генеалогията на отделните нейни преписи, за т. нар. чист екземпляр на Паисий, разнасян от него сред народа, и пр. Тук ще посоча, че на лист първи имаме заглавие „О царствѣ болгарстѣмъ. О пользѣ исторіи“, което липсва не само в Зографския ръкопис, но и в някои други по-стари преписи на историята (напр. Софрониев от 1765 г., Самоковски от 1771 г., Никифоров (Рилски) от 1772 г.). В своето издание на историята от 1914 г. Йордан Иванов поставя наслов: Полза о исторіи, зает, както казва той, „от самия текст“ (с. XXVI). Още един текстологичен пример. В заглавието на Жеравненския препис на историята се казва „собрано и нареждено Паисием йеромонахом бывшаго во Святей горы Афонския“. Това заглавие се покрива с наслова в Софрониевия препис от 1765 г., което говори за връзка между тях или че възхождат към общ извор. То обаче се отличава от наслова в Зографския ръкопис, дето имаме: „събрано и нареждено Паисием йеромонахом бывшаго и п р и ш ъ д а ш а г о ва Святие гори Афонские“. Такъв е насловът и в другите два най-стари преписа (Самоковски от 1771 и Никифоров от 1772 г.), дето само има

грешка при преписването на една дума — вместо п р и ш ъ д а ш а г о в тях е написано п р и ш е д ъ. Следователно между три преписа също има генеалогическа връзка, която ги отделя в известно отношение от Софрониевия и Жеравненския препис. Това разклонение на най-старинните преписи на „История славяноболгарская" подкрепя изказаната още през 1914 г. мисъл на Йордан Иванов, че след като написал своята история, Паисий, понеже не бил краснописец, дал на друг книжовник да препише на чисто текста на историята, в която били нанесени някои поправки и добавки в сравнение с черновката. „Чистият текст на историята — пише той — бил занесен от Паисий из Българско и едва ли е бил възвърнат в Зограф" (с. LIII). От казаното се вижда, че едни преписи възхождат към Зографския ръкопис, а други към предполагаемия чист екземпляр на историята. За изясняването на въпроса много би допринесло откриването на нейния Жеравненски препис.

И нещо друго, много важно, подбужда към по-систематични и настойчиви издирвания на Жеравненския препис — сведенията за неговата орнаментика. В руското периодично издание „Записки императорского Одесского общества истории и древностей" (т. XVI, Одесса, 1893) А. В. Лонгинов — издател на т. нар. Тошковичев препис на „История славяноболгарская" — съобщава следната вест за Жеравненския препис: „Другая рукопись Истории, р о с к о ш н а я, из XVIII столетия, находится, по удостоверению дописного члена А. И. Маркевича, во владении нашего сочлена И. И. Куриса, н о в е г о д е р е в н е." За илюстрации по книгата у нас говори Данаил Константинов: „Правдоподобно е да се допусне, че отец Паисий е посетил най-напред Жеравна и че тук е направен първият препис от поп Йовчо на неговата история, който препис — Жеравненският — е най-грижливо преписан и и л ю с т р и р а н с образите на царе и битки, поменовани в историята, които илюстрации били с цветна червена боя."[2] Все тук Константинов пише: „От Никола Мурзакевич преписът преминал у г. Курис в Одеса, а оттам не се знае дали той именно е, що се намира в Киевската библиотека (коя библиотека, въз основа на каква вест съобщава това, той не казва нищо — Б. А.), или там е друг Жеравненски препис." Ще добавя — за такива илюстрации не говори нито Раковски, нито Григорович, които са работили с ръкописа. Дали в случая имаме работа с легенда или с преплитане на вест за друг ръкопис, може да се изясни само след евентуално

[2] Д. К о н с т а н т и н о в, Жеравна, С., 1948, с. 102.

откриване на въпросния препис на „История славяноболгарская".

Накрая още един малко познат на науката важен момент из историята на Жеравненския препис. В писмо от 17 април 1858 г. (още преди изданието на Раковски от 1860 г.) руският историк-археограф Николай Никифорович Мурзакевич, чието име вече няколко пъти бе споменато и който играе значителна роля в нашето културно възраждане, предлага на О. М. Бодянски да издаде Паисиевата история по преписа, намиращ се в негови ръце. В писмото се казва: „. . . В руках моих давно имеется летопись болгарская, писанная на турецкой лощеной бумаге in 4° чистым церковным почерком, носящая такое написание после предисловия. . . По настоящему времени весьма полезно бы ее напечатать. Но на собственные средства я не могу. Посему прибегаю к Вашей помощи: нельзя ли летопись, довольно любопытную, сперва напечатать в издаваемых Вами, от Общества, Чтениях, а затем сделать до 600 экземпляров особых оттисков. По цели предположенной летопись необходимо напечатать церковными буквами и in 4°, для чего я с манускрипта своего сделал список слово в слово, буква в букву, предоставя себе право слытно написанные слова и речения, по крайнему моему разумению, разделить и поставить инде знаки препитания.

Много обяжите меня и болгар, если уладите это дело. За особые оттиски и бумагу я готов заплатить. Когда дело это можно по желанию устроить, список я немедленно Вам перешлю."[3]

Следователно писмото поставя нова задача пред нашата наука — да се търси копието, което Мурзакевич бил вече приготвил на „История славяноболгарская" по нейния старинен Жеравненски препис („я с манускрипта своего сделал список слово в слово, буква в букву"). Дано поне това копие се намери и тогава бъде издадено. Нашите усилия сега трябва да се насочат в две направления: 1. Издирване архива на И. И. Курис с пряка цел откриване на Жеравненския препис на Паисиевата история и 2. Издирване архива на Н. Н. Мурзакевич с пряка цел откриване на направеното от него копие на Жеравненския препис. Копието може да се търси още в архива на „Общество истории и древностей российских при Московском университете" (съхраняван в Библио-

[3] А. Титов, Письма Николая Никифоровича к Осипу Максимовичу Бодянскому 1838—1866. Чтения Общество истории и древностей российских, 1887, кн. I, М., 1887, с. 210, писмо № XXIII.

тека „Ленин“ — Москва), или пък в архива на Бодянски (съхраняван главно в Киев и Москва). Българската историческа наука трябва да положи нови усилия за откриването на толкова ценния препис на „История славяноболгарская“, което ще хвърли нов лъч върху делото и епохата на великия възрожденец-историограф.

Ето и бележките из Жеравненския препис на „История славяноболгарская“, намиращи се в архива на В. И. Григорович:

«Лист

1. О царствѣ болгарстѣмъ.
О пользѣ исторіи.

4. Исторіѧ славѧноболгарскаѧ, о народѧ и о ц̃арѣ и с̃тыхъ болгарских и всех деѧниѧ и бытиѧ болгарскаѧ. Собрано и нареждено Паисіем іеромонахомъ бывшаго — во Ст̃ѣи гори Аѳонскиѧ ѿ епархіи Самоковскіѧ въ лѣто ѧѱ̃ξв на ползу роду болгарском (Григорович дава числото „1763 г.“).

На ѳ̃ (9) ст. признается — взял из Мавроурбина.

Собраніе историческое о народѣ болгарстемъ.

к̃ (20). Паки поидемъ на первоѧ повесть.

к̃а (21). Въ лѣто ε̃ѝ. напали на Лонгобарда краля Вукичь краль. Имѧли болгари себѣ кнѧза Драгича. По Драгича восталь краль Борисъ, пошелъ на Акума краля.

к̃в — 22. Въ лѣто х̃ои. восталъ в'болгарехъ паки силни краль Батоѧ. Выписки из Барония.

к̃д л. — Тривелій краль, Тербаль, Мойсей (?).

к̃з л. — Асѣнь великій.

к̃и л. — Добрꙋца цр̃ъ.

к̃ѳ л. — Телезвиѧ, Субботинь, Сабꙋнъ, Таганъ, Телерикъ, Кардамъ, Крунъ, Муртагонъ.

м̃ л. — Симеонъ, Петаръ, Борисъ, Селевкіѧ, Суботинъ, Давидъ, сꙋнъ Комистополова, Самоилъ.

н̃ л. — Радомиръ, Іѡаннъ Владимиръ, Доланъ, Алусіанъ.

ξ̃ л. — Асѣнъ, Петаръ, Калиманъ, Іѡаннъ, Борилъ.

о̃ л. — Мичо или Смилецъ' Константина.

о̃е л. — О сербскихъ кралехъ от о̃s—п̃е.

п̃з л. — Паганъ, Іѡаннъ Асѣнь, Петаръ, Святославъ и Михаилъ, Алексадъръ, Шишманъ.

$\tilde{p}s$ л. — Знамени — левъ.

$\tilde{p}'$ л. — Собраніе вократцѣ колико были знаменити крали и цари болгарских.

Бато^, Тривелі^, Михаилъ, Давидъ, Владиміръ или Владиславъ, Добрица, Кардамъ, Крунъ, Симеонъ, Самоилъ, Іѡаннъ Калиманъ, Константин, Алеѯандръ.

л. $\tilde{p}\overline{\text{и}}$ — О учителяхъ словенскихъ Константинъ и Меѳодій.

л. $\overline{\text{рк}}\tilde{\text{з}}$ — О патрі̃архахъ и святыхъ болгарски.

Симеон поставил первого патриарха — архиеп. Охридский, Преславский, Софийский.

До владичества турков патр. греч. не имели. . . (?) влияния на болгар. церковъ. С владич. турков греки возобладали церквы болгарск.

л. $\overline{\text{рк}}\theta$. — Ту собрахомъ вократцѣ имена $\tilde{\text{стыхъ}}$.

Тривелі^ — въ лѣто $\tilde{\text{ѱг}}$ 703.

Михаилъ или Іѡаннъ — (вси с^ на то негово им^ и титла подписували).

Царь Давидъ.

Йоаннъ Владиміръ.

Св. Йоанн патр. Терновский.

Св. Феофилакт, толькователь евангельский.

Много книги перевел на болг. язык.

Св. Ефтимия, патр. Терновский — мн. книги перевел на болг. язык.

Св. Йоаким — тако онъ патр. Терновский.

Св. Климент, архиеп. Охридский.

Св. Наум, близу при Охриде.

Ераѕм; Ангеларія, Савватий — соврем. Кирилла и Мефодия.

Пять последних помагали Кириллу и Мефодию: Тия пять (л. — $\tilde{\text{рлд}}$) $\tilde{\text{стыи}}$ много помагали имъ и разспратили повсюду, где с^ говори славенски и собрали речи по граматика греческа. Колико има тамо речи написанни, спроти они речи собрали от весь славенски ѧзикъ и составили перво ѱалтирь и $\tilde{\text{еѵгли(е)}}$ въ Охридъ и Солунь. Зато греци извѣстно знаютъ и тако написано обрѣтается въ гречески стари отечници рукописени.

Св. Никола^ архіеп. Охридскій.

Св. Иларион Мегленски епископ.

Св. Никодим мироточец в Охриде.

Св. Йоанн Рилски в Рилскую пустыню.

Св. Гавриил Лесновский в епарх. Шипская (?).

Св. Прохор Пшинский в епарх. Скопская.

Св. Йоанн Сарандаполски пустынножитель.

Св. Йоанникий Девически — из предели сербском в епарх. Грачанской. Последные четири были ученики Св. Йоанна Рильского.

Св. преподобный отец Феодосия в горе Сливенска по времена Йоанна сына Асенова — родом из Тернова.

Св. Марко митроп. Преславский.

Св. препод. отец Козма Изуграфский.

Св. Симон Петровский — от явления ему звезда на камени монаст. Афонский Симонопетра.

Св. Филотей Скитски — от него Филотеи монаст. Афонский. Три эти на Афонской горе.

Св. Пимен преподобн. в Изуграфъ въ ахі.

Св. Михаил воин в Сливенск. епископ.

Св. Димитрия нови в хпе.

Све мчениц болгарски — в время разорения латинами θ монастырей, в Изуграфе игумен Фома и 25 монахов.

л. рме — были ві. монастыра въ то врема читали по болгарски и по келии и по скитове. Много монаси болгарски пребывали въ то врема, повече пребывали въ Света гора болгари — въ то врема най-вече са обновила и прославила Ста гора Аθонска.

В граде Софиа — св. Георгия, Св. Николай, Св. Терапонтея.

В Битоле — мучен. Ангел — аф.

кθ мучеников.

святых 58.

л. рмs — Изъ вси монастыре стогорски истражахъ, где имеютъ болгарски стари кньги и цски (sic) превелегни. Тако по Болгаріа по много мѣста, гдѣ са обретаютъ по много стари книги болгарски. По-више не обретеся за цари болгарски, некоимъ стымъ житіа имѣетъ пространна.

Заключение рукописи — о том, что „Азъ Паисія іеромонахъ и проигуменъ Хиландарски совокупихъ и написахъ, от руски речи прости обратихъ на болгарски прости речи и словенски, снедаемый ревностью".

Замечательные свидетельства разных монахов, числом пять — „на похвала болгаромъ, а на пакость грекомъ и сербомъ".

Няколко години по-късно Григорович използува „История славяноболгарская" — Жеравненски препис — в своята книга „Статьи касающиеся древнего славянского языка (Казань, 1852, с. 52). Тук той дава цитат от историята, като разяснява кой е

нейният автор, а също от чий препис заема материала. Всичко това се изнася като забел жка, изясняваща пункт 8 от граматическото съчинение на Константин Костенечки, части от което Григорович печата. В забележката си Григорович пише: „В пояснение сказанного под числом 8 замечу, что в половине XVIII ст. Паисий, проигумен Хиландарский, написавший краткую историю болгарскую, под конец своего сочинения поместил известие о святых болгарских. Сказав о св. Клименте, Науме, Еразме, Ангеларии и Савватии, он замечает: „Тыя святы много помагали Кириллу и Мефодию и разпратили повсюду, гдѣ ся говори словянски и собрали речи по грамматика греческа. Колико има тамо речи написанни, споты оны речи собрали от весь словянски языкъ, и составили перво ѱалтыръ и евангеліе въ Wхридъ и Солунъ. Зато греци извѣстно знаютъ и тако написано обрѣтается въ гречески стари отечници рукописни."

История сего Паисия находится в рукописях. Заключение ее по рукописи Априлова есть следующее: „Азъ Паисій іеромонахъ и проигуменъ Хиландарскій, совокупихъ и написахъ, от руски рѣчи (прости) обратихъ на болгарски прости речи и словянски, снѣдаємы ревностію — на похвалу Болгаромъ, а на пакостъ Грексмъ и Сербомъ."[4]

Горния цитат из „История славяноболгарская" Григорович привежда по повод мисълта на Константин Костенечки, че Кирил и Методий за основа на своя език положили руския език, към който те и техните помощници притурили елементи от останалите славянски езици.

Не е ясно защо Григорович цитира Паисий по Жеравненския препис на историята, а не по преписа, който той притежавал, намерен от него във Влашко по време на командировката му. Може би поради това, защото неговият препис е в същност по-късна преработка на „История славяноболгарская", а Жеравненският препис е далеч по-старинен, следователно по-автентичен. Независимо от причината за туй цитиране Григорович има тази голяма заслуга, че той пръв въвежда Паисиевата история в науката, свързвайки я с един важен момент от дейността на славянските просветители Кирил и Методий. Той пръв печатно споменава името на Паисий, известявайки, че съчинението му е познато „в рукописях"; в един от тия ръкописи се намира Жеравненският (Априловият) препис на историята.

[4] Приведеният тук цитат из историята по нейния Жеравненски препис показва доста грешки спрямо собственоръчната извадка на Григорович, намираща се в неговия архив. По автентичен е безспорно архивният текст.

3. Мисли върху някои пасажи на «История славяноболгарская»

Характерна особеност на Паисий Хилендарски е да бъде конкретен в разсъждения и рисувани картини, да разкрива реални неща, обилно да използува исторически документи, широко да черпи от книжовни извори (домашни и чужди)и от народни легенди. Напоследък научната критика обърна сериозно внимание на тази страна на неговото дело и направи доста за разкриване изворите на „История славяноболгарская", макар в това отношение да има още какво да се уточнява.[1] Важна е например задачата да се види преди всичко какви наблюдения има Паисий върху родната действителност, лично добити и предадени от него в творбата му. Още по-важно и интересно е обаче да се види доколко някои Паисиеви мисли и картини се успоредяват с други съвременни нему вести, почерпани из наши и чужди източници. Така още по-добре бихме видели стремежа на Паисий към историческа достоверност, бихме почувствували силата му, разбиранията му за значението на историята и на книжнината като средство за въздействие върху живота. И нещо повече — ще видим широкия реалистичен обхват на Паисиевите наблюдения, естествена предпоставка за верни изводи и картини, развълнували така дълбоко душата на българина, тласнали го не само към размисъл по минало и настояще, но и към борба за по-светло бъдеще. Такова поглеждане и разкриване на съдържанието на „История славяноболгарская" ще допринесе много за оборване на легендата, че Паисий е безпочвен историк-романтик, че неговата творба като историческо съчинение няма научен характер за времето си, че много неща той е измислил и пр. Това ще се опитам да покажа в следващите бележки, като давам извадки из съчинения на други дейци, съвременници на Паисий, които изказват мисли, близки на негови мисли и нарисувани картини.

1. Паисий: „А кои не любатъ за свои родъ болгарски знати, но се обращаютъ на чужда политика и на чужди язикъ и не радатъ за свой езикъ болгарски, но се учатъ четати и думати по грчки и сраметъ ся да се наречат болгари."[2]

---

[1] Н. Драгова, Домашни извори на «История славяноболгарская». В сборник: «Паисий Хилендарски и неговата епоха» (1762—1962), С., 1962, с. 285—340; Б. Ст. Ангелов, Проучвания върху «История славяноболгарская», Известия на Института за литература, кн. X, 1961, с. 101—145.

[2] Й. Иванов, История славяноболгарская, С., 1914, с. 5. Следващите цитати са все по това издание.

Пряко свидетелство за такава практика намираме в официален доклад на последния сръбски патриарх Василий Бркич до руския адмирал Орлов от 1771 г. Докладът е извънредно интересен документ за културната и политическата история на балканските народи, поради което заслужава вниманието на нашите научни работници. Поради това с оглед на моята задача ще приведа значителни цитати от него. Като става дума за обучението в гръцките земи, тук има и такава фраза: „Но въ нашихъ странахъ, Болгарии и Македонии нѣтъ, ибо нашимъ вездѣ турки возбраняютъ учитися. Сего ради болгаре, котори ближайше грековъ, своихъ дѣтей даютъ въ греческия предѣли и тамъ учатся по гречески. А из нашихъ болши кто можетъ, въ цесарския земли посылаетъ. Иначе же въ конецъ мы и болгаре не имѣмъ училища, церквей весма мало, а монастырей и меньше; такъ священствомъ и монашествомъ весма оскудни."[3]

2. Понеже е дума общо за просветното и учебното дело сред българи и сърби през средата на XVIII в., ще приведа и други съвременни вести, за да се види по-пълно тази картина, да стане по-ясен гневът на Паисий, когато говори за печалните последици от дейността на Цариградската патриаршия. Прочутият руски просветен деец Максим Суворов, работил много активно сред сръбския народ, в доклад до руския Свети синод (30 юли 1729 г., Карловци), пише: „В приезде моем в Сербскую землю застал я в Белграде греческого учителя старого и дряхлого, (бывшего попа в Константинополи прежде, потом же потурчившегося от страха, и по избеге в Сербию паки обратившегося ко Христу), именен Константина; который учил гречески точию читать и писать (по его сказанию) от 23 генваря 1723 года. . . А учившиеся прежде ученицы языка не знают, разве ясти и пити попросити; обаче читают неуми в церкви апостол, евангелие и канонархают гречески, а что, не знают же."[4]

Максим Суворов продължава: „А я учил их от помянутого числа (2 февр. 1727 г.) десятословию и писанию, с придатком детской арифметики, до 8 дня сентября прошлого года. Однако не вси чрез оное время пребыли, но многие разбрелись к старым своим даскалам, на их и многих духовных персвазию к родителем: Что де вашим детям учитца у москаля десятословию, что в церкви

[3] И. Руварац, Опис турских области и у њима хришанских народа, а нарочито народа српского, составлен год. 1771 српским патријархом Василијем Бркићем. Споменик, X, 1891, с. 61

[4] Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего правительствующего синода, т. II, Первая часть (1722), Спб, 1879, с. 342—343.

не чтется, и наши де владики (епископи) сего сами не знают. А мы де их научим тому, что повседневно в церкви чтется, сиест: слава тебе, боже наш, с трисвятым, прочему таковому. . . Чесо ради мнози говорят: Аще наши попы, не учившеся в школах, изустные предики говорят, почто учитель не учит своих учеников тому? На что-де грамматики учити? Но лучше-де бы он писал ученикам предики и давал бы им учити наизуст. Что-де сие: мой, твой, свой. Он, она, оно! То-де мы и без грамматики знаем.»[5]

Интересни за нас са и вестите на руския пътешественик от първата половина на XVIII в. Василий Барски, понеже предават впечатления и знания, добити лично при общуване с български монаси по Света гора и други места. Той пише: „Ибо в болгарской стране, яже в Македонии и яже около Дуная, ради небрежения архиерейского зело малочисленные обретаются священницы, село же часто и християн множество, яко пять или шесть весей едва единого священника имут. И не часто слушают литургии или исповедаются, или причащаются. Аще суть людие православные исповеданием веры и тверды в хранении постов, но ненаучены и зело препросты. И суть от них ины до десяти лет некрещенны, иные же до пятьнадесяти, а иные до двадесяти; мнози же и умирают без крещения и без погребения священника. Чесо ради за небрежениям пастырей и волцы начаша проявлятися от лесов западных, и начаша похищати незлобивеи овцы в своя ядовитые челюсти.“[6]

Нарисуваната картина намира хубаво покритие в словата на Паисий, казани по адрес на Цариградската патриаршия: „И не радатъ отнюдъ за болгарски школи или учение, но обращаютъ свѣ на грчки език. За то су остали болгари прости и неучени искусно писание. И много ся от них обратили на грчаска политика и учение и за свое учение и язик слабо брѣжать“ (с. 73 и другаде). 3. Паисий: „Но отъ що се ти, неразумне, срамишъ от свой родъ и влачишъ се на чужди язъкъ? Но са, рече, грецы по-мудри и по-политични, а болгари — прости и глупави, и не имеютъ речи политични. Но виждъ, неразумне, от греци има много нарсди по-мудри и славни“ (с. 6).

На свой ред Василий Бркич, у когото картината е много по-разгърната, свидетелствува, че гърците в град Янина „имѣютъ и

[5] Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего правительствующего Синода, т. II, Первая часть (1722), Спб, 1879, с. 343, 345.
[6] Василий Барский, Путешествие к святым местам в Европе, Азие и Африке. Издание VI, Часть II, Спб., 1819, с. 265.

митрополита и изрядния школи, даже и θеологию, каковихъ нѣтъ във Греции нигдѣ индѣ болше сихъ“ (с. 48). Или пък: „И какъ въ Ианинѣ добрия школи находятся, тако и людеи ученихъ много и купцовъ много богатихъ от християнъ, и майсторства разная и добрая умѣютъ, а паче кузничество и шелкодѣлие“ (с. 48).

4. За гърците, живеещи по островите и покрай Адриатическо море, Василий Бркич казва, че били „людие весма лукави и немирни и величави и несправедливи“ (с. 60). А тези около Константинопол „питаются турцкою политикою, обаче совсемъ симъ, по природѣ вси они кичеливи и високоумни о себѣ. Истина, что они хитри во всякихъ делахъ и наукахъ, обаче до другаго языка и народа весма завистливи. Купци же изъ нихъ славни, котори комерцию творятъ, на вся страни разносяще ихъ землей плоди, которие во иныхъ странахъ не находится, а паче во Европѣ, гдѣ дорого продаютъ, откуда они собираютъ денги многи. И сутъ изъ нихъ много богыхъ. Тѣмже и богатство, кромѣ природи, творитъ ихъ гордитися много... Всякой бо изъ нихъ власти и господствование ищетъ, а на языку, аще и сладкоглаголивы, но не истинствуютъ“ (с. 60).

Известно е, че Паисий определя гръцките царе като окаяни, лукави, неблагодарни и пр.

5. Паисий: „И било на они человѣци въ оно време велика туга и жалостъ подъ турска държава, избирали кои били красни цркви и обращали ихъ въ джамии. Тако отимали... и вѣлики домовѣ, и ниви, и виногради, и прилични места, де що хотели, похищали ихъ... Тако и турци исправо били свѣрепи и вѣлики грабители... Но паки, окаяни, въ сие време не имеютъ никаква правда, ни судъ“ (с. 58).

Василий Бркич рисува такава картина на безправие в турската империя: „Къ тому всякой турчинъ можетъ поданнаго бити и силою что взяти, а поданику по ихъ закону съ турчиномъ на судѣ не надобно стати, ниже даетъ законъ да би турчинъ осудился за поданаго християна. Друго пакъ иматъ, а паче греки, да би всяки не нападалъ ихъ, идутъ и подписуются сами подъ силнѣйшихъ и нѣчто обѣщавают особито на лѣто давати, тако не само они, но и ихъ чада остаютъ одолжени всегда во оное. Въ нашихъ же странахъ того нѣтъ, то наши отбивают ся еще оружиемъ; не могуще же стерпѣти, бѣгают во ония мѣста“ (с. 63).

6. Главен мотив в „История славяноболгарская“ е вековната борба между българи и гърци, добила твърде изострена форма по времето на Паисий. Най-добре е изразена тази мисъл в разказа му

за Българската патриаршия: „Послежде, когда са узели и попрали турци Болгария, тогда су патриарси цароградски с т у р с к а п о м о щ ъ и н а с и л и е пакъ освоили Трновска патриаршиа подъ своя властъ. И на пакостъ и злоба, що имеютъ на болгари, още изъ прво време не поставляютъ от болгарскаго язика епископи болгаромъ, но свѣ от грчески язикъ. И не радатъ отнюдъ за болгарски школъ или учение, но обращают свѣ на грчки язъкъ.. . Тако и они архиереи, щ о с т у р с к а с и л а, а не со архиерейское правило творятъ болгаромъ велика обида и насилие, и они по свое дѣло и безсовестие въсприемутъ мьзду свою от бога по реченому“ (с. 73—74).

Василий Бркич определено свидетелствува: „Они бо и последной гречинъ обикъ из дѣтска хорошее одѣяние, доволство разного ястия, мякое лѣгание, тѣмже и не можетъ сносити тяготи воения. . . И от грековы, а паче приморских и Арципелазѣ до помощи военой на нихъ не надѣятся, кромѣ матрозкой служби. . . к тому имъ власти многия не поручавати.Обаче из н и х ъ б о л ш и я и с в я щ е н и я, а п а ч е а р х и е р е о в ъ, сладкими словами поне любитъ. Ибо всякая дѣла в Турецкой до поданихъ зависятъ на архиерею и болшими парохиалними священиками. Они бо что приказати будутъ в церквахъ, тое народъ исполнитъ. Не приказавше же въ церкви, за истину не содержаваютъ и не хотятъ исполнити. . . И т у р к и и х ъ з а п о д а н н и х ъ н а й - в ѣ р н ѣ й ш и х ъ п о ч и т о в а л и и с о д е р ж а в а л и“ (с. 61). На друго място Бркич отбелязва: „И б о н а с ъ и б о л г а р о в ъ н е т а к о д е р ж а л и т у р к и к а к о г р е к о в ъ; но токмо ради ихъ високоумия томили ихъ многими данки“ (с. 62).

Острата борба между сърби и гърци е изразена например в една приписка от 1767 г., когато била унищожена Сръбската патриаршия, а нейният последен патриарх-сърбин Василий Бркич е заточен. Бележката гласи: „На а҃ѱ҃ξ҃з (1767), месеце септ. к҃д (24) здѣ придох азъ смирени иеромонахъ Паисеи, бивши крушедолацъ и служителъ господина патриарха киръ Василия. И тогда бистъ гонение на србски престолъ от проклети грка и узеше его, а Василия послаше у заточение во Кипарское острово, близъ Иерусалима, и би тамо два лета и пол. И от служителя Паиси вишеречени, сие писахъ своею рукою.“[7]

А Василий Барски изтъква една съществуваща вече сред гръц-

[7] Л. С т о ј а н о в и ћ, Стари српски записи и натписи, книга V. Ср. Карловци, 1925, с. 166, № 8316.

кото монашество на Света гора отрицателна тенденция към паметници на българската и славянската култура. Като говори за светогорския манастир „Свети Павел“, на едно място той пише: „В первом моем прибытии к Святой горе, в лете 1726, чтение же и пение и вся властъ бяше болгарские. Ныне же ничто от сих не обретается, кроме библиотеки славенской. В ней же множество книг различных обреташеся, печатных же и рукописных — начаша тамо обитающие иноцы инные раздавати, инные же малоценно продавати, да искоренится древняя болгарская слава и память.“[8]

7. У Паисий няма пряк призив за борба срещу турците, но разкриването от него тежко робско състояние на народа недвусмислено подсказва за такава насоченост на историята му. На едно място например той пише: „Обретает се в некою краткою историю нѣмечкую по реду за турски царовѣ, кои по коего царствоваль. И имало ту за Мурата султана, когда узелъ болгарская земля, много народъ, млади юноши и красни избралъ и съ сила похищалъ, и собиралъ ихъ въ Едренѣ, и писалъ ихъ яничари въ турское воинство и турчилъ ихъ съ сила“ (с. 58).

Някои съвременници на Паисий обаче в това отношение са много по-открити, излизат с ясно изказан призив за борба срещу турското робство, по-специално срещу зачестилите потурчвания на българи. Този факт свидетелствува не само за засилена асимилаторска политика от страна на турската империя, но той подсказва и вече доста пробудено народностно съзнание у българите. Такива призиви и подсещания се срещат в ръкописи на книжовниците Йосиф Брадати, Никифор Рилски, Тодор Врачански, Теофан Рилски и др.

Типичен в това отношение е един пасаж в ръкописи на Янкул Хрельовски и на поп Тодор Врачански (намира се и в други ръкописи). Важно също е обстоятелството, че добавката се явява още през 1755 г. (Янкул) и през 1758 г. (поп Тодор), т. е. няколко години преди Паисиевата „История славяноболгарская“. По начало тя възхожда към някое слово на Йосиф Брадати. Докато у Паисий стрелите са насочени предимно срещу гърците и отродилите се българи, у поп Тодор те са отправени против турците, срещу тяхната опасна практика насилствено или чрез хитрост да потурчват българи. Изхождайки от общи християнски пози-

[8] Василий Барский, Путешествие к святым местам. . . , часть II. Спб., 1819, с. 331.

ции за единодействие срещу мохамеданството, той не говори нищо лошо за гърците изобщо, нито за политиката на Цариградската патриаршия. Това замълчаване едва ли се дължи на несъзиране дейността на патриаршията и на нейните агенти в България; то по-скоро се дължи на някакви тактически съображения, да не се разпалва вражда между двата народа, която може да ползува само врага. По този пункт има голямо различие в дейността на Паисий и на неговите съвременници. Всички обичат своя народ, страдат за него, мислят и работят за него, но всеки върви по свой път, прокарва свои разбирания.

Въпросната добавка е доста дълга, поради което ще приведа само някои пасажи: „Внимайте себе, които сте робие у турци, чувайте свою православною вѣру, да приимете и мученически венци и да не убоите се. Аще будете и много грехи сътворили, или да упадете въ очаяние, или да ви принесетъ врагъ да ви рече: „Ви есте много грешни и далеко есте от бога и ктому не приимаетъ васъ богъ, потурчете са, да не теглите зло на тоя свят." А вие не слушайте това, що ви учитъ врагъ. И аще ти речатъ: „Стани турчинъ, да те простимъ от робство", и ти, аще би послушалъ и станеши турчинъ, избавиши твое тело от робство, а свою душу предалъ еси у робство, да работитъ врагу и бесу, и во веки да се мучитъ и да горитъ въ негасими огнъ."[9]

8. П а и с и й: „Грци имеяли мудростъ и политика и церемонии много, болгари паки храбростъ и съгласие на бранъ неуклона. Тако не били никако покорни едини другимъ, доклѣ привлекли на сѣбе гнѣвъ божи и погубили свое царсво и господарство и стали нижайши раби турски и до сего днѣ. Да су имеяли любовъ и съгласие грци и болгари, не би могли турци одолети ихъ никако, но они сами грци позивали ихъ на помощъ и предали се сами въ руце ихъ. Обтекли ихъ турци от всуду и покорили ихъ под свою властъ и иго" (с. 62).

Паисиевият съвременник Йосиф Брадати също твърдо подчертава несъгласието и враждата между българи и гърци като главна причина за тяхното покоряване от турците, причина за тежкия им робски живот: „Тако рекохме, въсаки християнинъ да се покоритъ другому християнину. Аще бихме ми, християне, имели покорение един другому, не би богъ предалъ насъ въ руце агаренци, да досаждаютъ намъ и да биют насъ, и да нарицаютъ насъ невѣрни и како не знаеме бога. И такива люти и горки досади трѣпиме отъ

[9] Б. С т. А н г е л о в, Съвременници на Паисий, част II, С., 1964, с. 110—111.

нихъ и ни една мъзда не имаемо, понеже ради непокорство наше тръпиме досади отъ агарени. Догде имахме благочестиво царство, гръкъ не покори се блъгарскому цару, блъгаринъ не покори се гръческому цару. Егда виде богъ нихно непокорство, отетъ отъ нихъ царство и въсака властъ и предаде ю агареномъ. . .“[10]

9. П а и с и й: „Не учих се ни граматика, ни политика никако, но простимъ болгаромъ просто и написахъ; не бистъ мнѣ тщаниемъ за речи по граматика слагати и слова намещати, но совакупити наедно сию историйцу“ (с. 85).

Някои Паисиеви съвременници говорят в същия дух. Например Теофан Рилски пише в свой ръкопис от 1782 г.: „И благии читатели, благословите насъ, а не клъните, понеже от слово наше познаваетъ се како от ревностъ и от усръдие писахме, понеже не учихме се ортографиа, намъ естъ писание за велика полза.“[11] В ръкописна книга от 1789 г., пис на в Хилендзр, Теодосий Леков бележи за себе си: „. . . Ибо я человѣкъ неученъ, граматики не учился. . . аще ли в чесомъ противъ ортографый право не написалъ, мене простити.“[12]

Изнесените вести и съпоставки убедително показват, че Паисий Хилендарски добре е познавал своята съвременна действителност, че не е монах-отшелник, затворен в стените на манастирите Хилендар и Зограф, а е човек с остър, наблюдателен поглед върху своето време, специално върху живота на българския народ, че има синтетичен ум, способен на едри обобщения и изразителни картини. Тъкмо доброто познаване на родната действителност е неговата сила; това познаване, съчетано с личните дарования на твореца Паисий, му дало възможност да проникне в миналата съдба на народа, да нарисува несносния му робски живот, да прозре в бъдещето му, да набележи пътища за изграждане на това бъдеще. Близките и далечните последователи на Паисий продължават и успешно завършват подхванатото от него дело за светяване на българския народ, за извоюване на свободен политически и културен живот.

---

[10] Д. П е т к а н о в а, Дамаскините в българската литература, С., 1965, с. 156; Б. С т. А н г е л о в, Съвременници на Паисий, част I, С., 1963.
[11] Б. С т. А н г е л о в, Съвременници на Паисий, част II, С., 1964, с. 138.
[12] Й. И в а н о в, Български старини из Македония, издание II, С., 1931, с. 271.

4. Хилендарска преправка на «История славяноболгарская»

Както добре е известно, бележитата творба на Паисий Хилендарски „История славяноболгарская“ дълго време е била разпространявана или чрез точно преписване на нейния текст, или с малки отклонения от него, с изпущане на известни пасажи. Тази практика продължава през втората половина на XVIII и началните две десетилетия на XIX в., през което време се появяват различните преписи на историята, каквито са особено ценните ранни преписи: Софрониев от 1765 г., Самоковски от 1771 г., Жеравненски от 1772 г., Рилски (Никифоров) от 1772 г., втори Софрониев от 1781 г. и др.

След време обаче „История славяноболгарская“ се подхвърля на известни промени. В нейния основен текст съзнателно се изпущат някои пасажи, а се прибавят други. Настанали са вече чувствителни промени в живота на нашия народ, промени и в съзнанието на негови културни дейци и книжовници, които не може да бъдат задоволени само със съдържанието на отдавна написаната Паисиева история. Нужно е това съдържание да се освежи и допълни с нови моменти, почерпани от стари извори, съобразени с нови научни издирвания и с жизнени наблюдения. Така се появяват познатите преправки на „История славяноболгарская“, разкриващи интересен момент от живота на едно литературно произведение, което бива променяно съобразно по-остри житейски нужди. Тази тенденция става по-забележима от тридесетте години на XIX в., пръв ярък изразител на която е Рилската преправка на „История славяноболгарская“ от 1825 г.

Всички преправки на Паисиевата история възхождат главно към Рилската преправка.[1] Една измежду тях е Хилендарската преправка, писана около 1840 г. Тя се намира сега в библиотеката на Хилендарския манастир, дето се съхранява под № 295 (стар 363). Досега бе позната само библиографски. Първа вест за нея дава Йордан Иванов.[2] Благодарение на направените от Стоян Романски микрофилми по време на пребиваването му в Света гора сега можем да говорим по-определено за въпросната преправка.[3] Оказва се, че тя се различава съществено от други преписи —

[1] Б. Ст. Ангелов, Рилска преправка на «История славяноболгарская», С., 1966, с. 41—76.

[2] История славяноболгарская.С., 1914, с. VIII. Й. Иванов я сочи под № 498.

[3] Микрофилмите се намират в Архива на БАН, ф. 130 — Ст. Романски, арх. ед. 141. От тях има изработени фотокопия.

преправки на историята, че съдържа интересни отклонения и добавки спрямо основния Паисиев текст. Всичко това обуславя необходимостта да се даде по-пълна характеристика на Хилендарската преправка на „История славяноболгарская".

Ръкописът не е запазен изцяло, липсват начални и крайни листове, които вероятно са съдържали някакви вести за този буден български книжовник. Понастоящем от ръкописа са останали около 60 листа, написани с упражнен модерен бързопис. Почеркът говори за подготвен книжовник, с по-широка книжовна практика, познаващ и по-нови съчинения върху българската история. Поставени са някои заглавия в текста; началният наслов е „Исторіа о царствіе болгарское отъ любородцы въкратцѣ отъ книгихъ старіи собранное".

Ако не е оцеляла пряка вест за името на книжовника, то за родното му място би могло да се съди по самия негов ръкопис. Книжовникът-компилатор добре познава Казанлъшкия край. В съчинението му са посочени доста селища на запад от град Мъглиж, а именно Казанлък, село Енина, село Армаганово, село Турия, село Копринка; той говори за два манастира „Николай Чудотворец" при Мъглиж и с. Турия, споменава Средна гора, Стара планина, река Тунджа, Казанлъшката река Карадере, кулата в Мъглижкия манастир „Николай Чудотворец". Предава и легендата за произхода на името на гр. Казанлък, пряко свързана с легендата за разбиването на турските войски при Туловско поле, в скоби определено от книжовника „то естъ Казанлъшкое". Езиковите особености на ръкописа също насочват към този край. Авторът говори още за Габрово, Елена, Трявна и други близки балкански селища.

Въз основа на други странични данни се установява, че книгата е писана от известния български църковен и културен деец през Възраждането архимандрит Онуфрий Попович Хилендарец, или Казанлъчанин, както сам той често се нарича. Свидетелство за това е преди всичко почеркът на ръкописа, с х о ж д а щ с е н а п ъ л н о с едно познато ранно писмо на Онуфрий. Трогнат от показаното към него дълбоко внимание от руския учен-славист В. И. Григорович, посетил и нашите земи през 1844—1845 г., Онуфрий Попович изпраща на последния благодарствено писмо.[4]

[4] Писмото е от 9 февруари 1845 г. и гласи:
«Любословеснейший, мне дражайший господин Виктор Йоанович Григоровичъ,
От каде да начнем благодарити и како Вашего ми любословия возблагодарити о таковой великой и дражайшее ми дарба, що сте ми подарили, не вям.

Съпоставката на двата почерка не оставя никакво съмнение в това, че те са излезли изпод една и съща ръка. Друго писмо от Онуфрий, писано около 20 години след Хилендарската преправка, се съхранява в Софийската народна библиотека.[5] Макар и писано в твърде напреднала възраст, когато вече, както сам Онуфрий казва, ръцете му изтръпват и „не може името си да запише", то също показва прилика с почерка на Хилендарската преправка.

Второ свидетелство — Хилендарската преправка на „История славяноболгарская" не само по стил, език, дори и правопис много прилича на автобиографията на Онуфрий Попович[6], но показва голяма общност с нея също по съдържание, по насоченост на духа, по подчертано родолюбие и също така подчертано противогръцко настроение, особено срещу патриаршията и гръцките владици. Нещо повече — в двете съчинения на места става дума за едни и същи лица, случки, обществено-политически картини. Преди всичко името на бащата — поп И в а н (й е р е й Й о а н, както е в преправката, и п о п И в а н в автобиографията). Ненавистта към търновския митрополит е много силна и в двете съчинения. Но тук по-важна е друга подробност — когато, както казвал Неофит Бозвели, разкопали след шест години гроба на Иларион, тялото му силно смърдяло (он смардял). В преправката е малко по-подробно: „Само кога умре, бабите чакаха да им чине по смерти

Кроме то, сущим тем мастилничним чернилом рукою моею Вам благодарност начертат и сущим мастилничним песком начертание посипати, и сущим печатом запечатати своею же рукою в вечной памяти подати.
Неосипающее око милостиваго творца да заплатит Вам сторицею зде пожеланию, а в будущем веце да подарует Вам живот вечний, еже и будет. Здрав буди.

Вашего ми любословия дражайший из болгаров приятел Онуфрий архимандрит Попович, Казанлъчанин». Писмото сега се съхранява в Москва, Държавна библиотека «Вл. И. Ленин», ф. 86 — В. И. Григорович, арх. ед. 4. 100.

[5] БИА, архив Г. С. Раковски, арх. ед. I. Б. 1288, от 13. VI. 1861 г.

[6] Автобиографията си той е писал към началото на 1862 г., около 20 години след Хилендарската преправка. Тя е издадена от В. Н. З л а т а р с к и, Архимандрит Онуфрий Попович Хилендарец, Известия на Българското историческо дружество, кн. III, 1911, с. 39—73; сборник «Казанлък в миналото и днес», кн. I, С., 1912, с. 43—74. По думите на Златарски тук Онуфрий Попович показва «чистосърдечие, добросъвестност и скромност и дори скрупулозност към своята личност. . . Архимандрит Онуфрий се явява високопатриотична и твърде симпатична личност и заслужава по-голямо внимание» (с. 46). Да, по-голямо внимание заслужава общо личността на Онуфрий и по-специално неговата автобиография, на която по изнесени картини из робството, по искреност в мисъл и изказ може да съперничи само «Житие и страдания грешнаго Софрония».

чудеса. Собраха ся над гроб, кога го разкопаха, чи порасъл йоще толак си и нохтите му по един педей. От смрада щеха да ся удавят, всите избегаха. Само той оста во гробе кату чер пън." Или пък тази подробност, пак свързана с Иларион — той е причина за избиването на седем първенци от Елена: „И обеси 7 главнии от Елена человеци, прочая умолчаю" (преправката) и „обеся седем души от Търновска каза с хаджи Йордана и Христа Еленчанина и други, и други, уш чи биле бунтовници" (автобиографията). И още ред съвпадения от този род.

И така към познатите досега книжовни занимания на Онуфрий Попович — печатни и ръкописни — се прибавя още едно, и то особено важно по съдържание — преправка на Паисиевата история. Целият живот на Онуфрий, насочен към въздигане духа на българина, към създаване на просветно движение сред българския народ, естествено го води към занимания от този род. Посетил доста места (Света гора, Цариград, Ерусалим, Букурещ, Русия и др.), значителна част от живота си прекарал в Света гора и Цариград, като междувременно на три пъти посещава родния си Казанлъшки край, дето провежда широка просветно-проповедническа дейност. Друга подобна по съдържание преправка на „История славяноболгарская" засега не познаваме. Хилендарската преправка безспорно е дело на Онуфрий, закърмен още в родния си дом с любов към книгата и със силна ненавист към гнетителя на народа — турци и гърци. Покъртителни впечатления са му направили кърджалийските нападения, безчинствата на фанатичните турци,които сеят смърт и произвол над беззащитното българско население. Такива описания, каквито срещаме в преправката и в автобиографията му, не дава дори и Софроний Врачански.

Къде Онуфрий Попович е стъкмил преправката? Може би в Хилендар? Може би в село Енина, в Стара Загора, в Мъглижкия манастир? Определен отговор на този въпрос не може да се даде. Най-вероятно е написването да е станало в Хилендар, дето компилаторът е могъл по-лесно да разполага с други книги, необходими за целта. Но написването е могло да стане и в Казанлъшко-Старозагорския край, дето Онуфрий по собствено негово свидетелство е прекарал доста време и активно работил (завръщал се е през годините 1830, 1835, 1846 и др., но по колко време стои, не е ясно). Едно е безспорно — при нейното писане той е имал под ръка някакъв препис от преправка на „История славяноболгарская", от която (преправка) най-много преписи са се появили именно в този район: Чирпан (две), село Змеево (две), Стара Загора (три) и др. Важни в случая са думите му: „Того ради возжелѣхъ пре-

писати историйцу сию, имѣти ю въ килию мою, ради воспоминания любородство свое не найдох во днихъ сихъ лучшую."

Временаписването на компилацията се определя косвено, по посочването на някои събития, каквито са: унищожаването на еничерския корпус при султан Махмуд през 1828 г. (с. 94), недоволството на българите срещу търновския митрополит през 1829 г. (с. 103), отбелязва се въстанието в района Лясковац—Пирот през 1836—1838 г. (с. 103).

Освен „История славяноболгарская" нашият книжовник е познавал и други съчинения, свързани с българската история. На две места той споменава името на Ю. Ив. Венелин, като заема негови мисли, без обаче да посочи съчинението му. Отбелязва и други извори, главно на древни автори. Употребата на думи като солдати, бумага и др. подсказва за добре усвоена руска школа, за общуване с руски дейци или за прекарано време в Русия.

Как твори нашият книжовник? Като черпи широко градиво из преправката на „История славяноболгарская", той не спазва изложението в нея, а свободно прехвърля от едно място в друго, прави значителни размествания на материала. И най-важно, дава доста добавки към познати от по-рано пасажи из историята. Тъкмо тези добавки са най-важната част на неговия препис, защото са лично негови мисли и чувства, защото чертаят картини на робството — политическо и духовно, — лично видени и преживени от автора. Изнесените тук картини по наивитет, по живост и непосредственост, по простота в израза и по жизнена правда напомнят единствено на бележитата творба „Житие и страдания грешнаго Софрония". Дали Онуфрий е чел Софрониевото съчинение, не знаем, но приликата между тях е безспорна.[7] Разбира се, тази прилика по-вероятно е да се дължи на самия живот, от една страна, както и на наблюдателността и повествователната дарба на автора на Хилендарската преправка на „История славяноболгарская", от друга страна. Въпросните особености на тази преправка разкриват не само важен момент от живота и ролята на Паисиевата творба, но разкриват и нещо друго, още по-важно в случая — повишено национално съзнание, житейска наблюдателност и научна любознателност на нашия автор-компилатор. Недоволен от познатия нему текст на историята, той счита за нужно да попълни редица места с нови подробности; едни са

[7] Онуфрий Попович съобщава, че през 1829 г. бил в Букурещ (вж. автобиографията му, с. 55, В. Н. Златарски), дето вероятно все още се е намирала автобиографията на Софроний Врачански.

почерпани от четени исторически съчинения, други отразяват народни предания, а трети са лични наблюдения и мисли, пряко свързани с робския живот на народа. Широко черпи из историята на Спиридон Рилски, написана през 1792 г. Подобно на Паисий Хилендарски и нашият книжовник твърде силно на места изразява емоционално отношение към лица и разказани събития или случки. Това е характерна черта у него, която рядко се среща у други преписвачи на историята.

Понеже промени и добавки от този род не се срещат в никой друг препис на преправката на „История славяноболгарская", нужно е те да се направят достояние на нашата наука, толкова повече, че някои от тях имат несъмнена художествена стойност. Ще изнеса само по-големите и по-интересни промени спрямо познатия текст на Паисиевото произведение, без да давам цитати от него. Привеждането на промените в Хилендарската преправка — едни по-големи, други по-малки — давам по техния ред в самия ръкопис.[8] Непосредственото запознаване с тези добавки най-добре показва тяхното значение както общо за състоянието и развитието на нашия културен живот през първата половина на XIX в., така и частно за ролята на „История славяноболгарская".

1. Добавка в предговора: „Ви же, кои любите родъ свой, преписуйте я да ся умножава въ родѣ родовъ. Не мойте да ся правите сами бодали, како някой си помеша се съ гъркъ, стане гъркъ! Помеша се съ влаха, стане влахъ. И срам го вече да ся каже, що е болгаринъ. То от що тако чине? Не ли е бодалщина и от простота? Чудо войстина!

Ти, любороде мой, кога попадниш [на] таковаго любодѣя, кой оставя свой езикъ и хвали се съ чуждъ, укори таковаго дерзновенно и рьци ему: „Неразумни любодѣе, что ся стидиш от свой родъ и срам тя да говоришъ свой язикъ? Зеръ си по-долу от други язици и родовѣ? Ако си ти простокниженъ м у ж и к ъ и мислишъ, чи вси болгаре като тебе ся? Ни, брате мои, ни. . . Но болгари имали ся господарство, кралевство, царство, патриаршество и биле славни, прочуяни по всеи земли. . . О болгарахъ многи и иностранни истории свидѣтелствуют, а ти срамиш ся. От що? От будалство свое или може не си чистъ болгаръ (кой оставя свою жену и любе чуждую, той ся зове прелюбодѣй, тако кой остави свой язикъ и любе чуждий, любодѣйчища ест).

[8] Направих следните графически промени: і, ы=и, ѡ=о, ѧ=я, ꙋ=у, оу=у, j=й, ѯ=кс. Запазих ѣ и еровете в края на думите. Поставих съвременна пунктуация. Страниците по ръкописа са означени след всеки приведен пасаж.

Но ти, любородний мой болгарине, недѣй тако, но люби свой родъ и язикъ и учи книгу прежде по своему язику, после учи чуждии, които ти ся от потребу.

Като искарашъ докрай тая история, ще ся научишъ, кога е и какое е и за кой себепъ паднала Болгария под турецко царство" (с. 4—5).

2. Допълнение към разказа за Траяновия окоп и път: „Окопъ, називанъ Траяновъ, а по помостъ — проклятата калдърма.Що, когато ся работеше той помостъ, жените и децата болгарски носеха калъ и камене, доде ся, пуста, свърше.[9] Думатъ, чи която жена била непразна, там ся породявала и то дете, доде ся свърши калдармата, остарявало. О, велики скорби и тяготи. Питали се болгарките: „Каде утиваш?" „На проклятата калдарма".То имя остало и до днесь, от Дуна(в) до Бело море, по всей Болгарии. И от то время оста Болгария пуста от свои войници, простота осташа римски поданници до Ликиния Суровоболгарина до время Уалента Лупкина.

Жалостни болгарки не само тогда, но и сега, назадъ 300 и нѣколко година горше страдат. Сега 48 години назадъ еще горшее ази самъ, що съ очи гледах и на помости,и на зидение градовъ и прочия (беглици, ангарии), горше страдат. Видѣлъ ихъ у средъ зиму затворени за данъ у темницу, и вода замерзла до колена, а они, бедни, тамо ся и породяват.

Ази маличокъ ишелъ съ отца, ако затечемъ младенца жива, да го покръстим, будуки мой отецъ бяше свещенникъ. Еще горше болгаркиням. Кога дойдеха турци делибашии, не само продаваха кърпи от глави, а тямъ да готвят сладки баклави, но зряха синове и мужие свои съ нозе нагорѣ повешани за диш хакъ, що не може конят му да яде 15 ока ячменъ, а делибаше печени кокоши съ баницом. То, ако се оплачиш владику, онъ со свои чорбаджии, еще горшии,собира медници и черги от вдовици и продава за владичнина милостиня. Вся причина от гръчки приятели. Болгаркини мои, явно е, види, боже, избави" (с. 17—18).

3. При разказа за император Уалент Лупкина: „Пишетъ Маурообиръ: Изидоша, глаголетъ, изъ Волги неколико князи (безимѣнно) и смѣсиша ся пакъ съ македонски болгари и паки усвоиша обѣ странѣ Дуная и обладаша все свое имъ отечество и дарованное им от Александра, дарованное имъ храбрости ради. Колико ся били имена, не пишет. И от тогава

---

[9] Срв. В. Н. Златарски, История во кратце о болгарском народе славенском. . . , С., 1900, с. 16.

начаша гърци да наричат насъ в о л г а р и, но по-много думать в у р г а р и, к с и л о п и н а к е и пр.

Ако не би били въ то время християни въ Болгарию, кая нужда би собирати соборъ у Сардикии; вижъ, чи ся били християни йощъ от апостола Павла, когато проповѣдвалъ во Иллирикъ и во время Костандина Великаго. Когато усвои Болгарию,натера болгарите, та покрестиха се вси со сила. Пише у рукописно житие о царя Костандина в Я н е н с к а т а ц е р к в а, у К а з а н л ъ ш к о с е л о, що заповѣдал цар Констандин, който ни се крести, саблиомъ да го посечатъ! Така било. . .

Виждъ,чи ся били крестени болгарите йощъ во время Костандина Великаго, а вѣровали ся някои во Христа йощъ от апостола Павла. Явно, точно. Не е лжа, що думат, но янлишъ. Тия князове бяха побегле от Траяна, а не оттогава появиха ся болгарите (зри назатъ, лист 12, греческий историкъ Зонар описует о Лилѣ царѣ болгарском, яко убоя ся его римцкий царъ и обдари Лила)" (с. 12).

4. Н о в м о м е н т з а В у к и ч: „Вукичъ, краль болгарский, бил и онъ от старите болгарчета дете. По мало время кралствия его сетил ся Уалентъ грекъ, чи ни сторилъ добре, що пустилъ Вукича у Болгария, подигналъ силна войска, отишалъ ненадеждно да оплаше Вукича и да го испаде от Болгарии.

Чи като се сабудило Вукичъ болгарче, пакъ като скаче и припаше саблю и поведе по себѣ и другиите болгарски момци. Пакъ като ся срещнаха съ Уалента, силна гърчулина, д а с и б и л ъ т а м о, д а в и д и ш ъ, к а к с я ч у к а г ъ р с к и я п и п е р ъ" (с. 25).

5. Р а з к а з з а п о б е д а т а н а ц а р К р у м н а д г р ъ ц к и я и м п е р а т о р Н и к и ф о р: „На то рикну Крунъ на млади болгари юнашки да обиколят мѣста и клисури, еднако рве като левъ пред козия огради: „Оружайте ся, юнаци и вси момци млади, пакъ не бойте ся от гърци като ястреби от враби." И сразиша ся крѣпко во бранѣхъ съ Никифора, въ маломъ часѣ отяша му златна порфира и все царское ухищрение. Изсекоха му всю войску без милости и щадение, отобраше кръсти и оругви от гръчки велможие, великии пушки со все прочее оружие.

Жива Никифора уфатиха и царска му главу саблиомъ отсекоха. Пакъ во утѣшения старимъ бабам на вила я набиха, потомъ за винску чашу златом оковаха. Крунъ царь болгарский со вси свои велможи пияли въ славу божию вино кой колко можи.И Круну царю болгарскому во здраве и побѣду пиятъ храбрии юнаци за отческу свободу. Ми пиемъ по чашу, а ви радуйте ся, майки, и не бойте ся Никифора, невѣсти и дѣвойки. И тако облада Крунъ

много градови греческии и хотя миръ сотворити съ Грецию“ (с. 38).

6. За цар Делян и Алусиан: „Послали под лукавством цариградяни нѣкоего Алосиана, ако може да (по)губи Долана, да го сторят баронъ на Болгарий. И бисть. Като ступи въ Болгарии, Алосанъ алоса простите болгаре, пресказваше себе, чи былъ от болгарско колено, а тие бодали повѣроваха (квото и сега, кланат ся на гръчките владици като на идолцки богове). Собраха ся простий народ съ Алосана и убиха Долияна. Перво направиха инди да царуват и двата. . .“ (с. 50).

7. В разказа за власите и патр. Теофилакт има: „Примечание:

Глаголетъ Юрий Венелинъ: власи, дацианци чтяха и пишаха все по болгарски и по просто влашки, како що говорят. То святой Теофилакт устрои като да разумѣй простота, имѣеха принципи и барсни болгари. Завистъ же фанариотска науети турки и упи съ много злато, изгна туркь българския принципи (sic) и посла фанариоти, въ лѣто господне 1736-е. Оттогава начаха власи по гръчки и по мало по мало приведоха на свой язик все правило. Йощe ся намират служебни цѣрковни книги полъ влашки, а полъ староболгарски, и вси рисовули по болгарский.“

И продължава: „Послѣ, като ся върна от Влашко светий, моли его царица Мария болгариня, да й истолкувѣ проповѣди евангелския, що проповѣда у церква. А онъ добродѣй (?) и трудолюбецъ, истолкува й все евангелие. Кир гърци ни щат да го опишатъ патриархъ болгарский, но архиепископъ. И то добро“ (с. 54).

8. За битката на Вълкашин Битолски и Охридски срещу турците: „Но всуе трудъ без помощи вишния . . . Но избиша ихъ турци и изсѣкоша на части ту по Узунджовско поле осташа непогребѣни, звѣремъ на снедение, иний плѣниша“ (с. 73).

9. Благодарност на султана за писмото на монаха от Солун, с което го известява как да превземе града: „И дади самоволну книгу калогеру, що би турки не ходили въ монастиръ его и що би не земали харачъ от чавушки калугери. И до днесъ называет ся Чавушъ монастиръ“ (с. 74).[10]

[10] В. Н. Златарски. История во кратце. . . , с. 89, 91.

10. Султанът дава на цариградския патриарх отличителен знак: „Даде ему щипъ (бастунъ), от полъ нагоре до върха посребренъ, да ся познава от прости народъ и турци да го не безчестят“ (с. 86).

11. За враждата между Александровите синове: „Тако паде славянский народ — болгари, серби и албани — под турцкое царство и смириша ся под ногамъ ихъ до конца. Начаша турци бити Болгарию во время царя Александра, отца Георгия Страшимира,лѣто от Адама 6869(=1361), и усвоиша и покориша Болгарию во время Георгия Страшимира, сина царя Александра, бития 6967 (=1459). Биша Болгарию 98 година!. . . И не би побѣдили болгаровъ, ако би ся держали два брата, сина Александрова, Йоанъ Шишманъ и Георгий Страшимиръ, въ союзъ и любвѣ. . . и ако би гърци не учили турковъ, како да поступат, и отвориша имъ путъ у Болгарии. . .“ (с. 90).

12. Из живота на християнските народи след покоряването им от турците, техни права, вражда на гърците срещу Българската патриаршия. За всичко това се говори в специално „Примечание. Хотя турци усвоили и покорили Болгарию, но не заробиша никого, оставиша над нимъ властелини паки от болгаровъ. И кметове и князове, губернатори, чорбаджии бяху все от болгаръ, судови все сами судяха. Само по градове по някуй муасилим (?) съ нѣколко момака, да ся зна, чи ся покорни и да дават на царят по 6 гроша даване и по три гроша харачъ на годину. До днесъ у Трявна, Елена, Габрово и у Света гора по единъ турченъ съ 5 шесъ души сѣди, и то чорбаджиите ги заповѣдат. Тако беше напред по сичка Болгария, Сербия и по Грѣция. Имаха си болгари патриарха (великий попъ), владици, попови, цркви, калогери, монастири. На то греци не можеха да терпят, да има от тяхнаго патрика по-голям, отдѣлиха ся от папа; и папа, като видѣ, отпущи ся на ересъ.Само да ся не покори цариградскому патрику, кой ся заповѣдаше от Римъ папа, каквоту многу римски папи бяху светии, якоже светии Силвестрий, рим папа и проч. и прочая! . . . Зри въ низъ, що учиниша и болгаромъ“ (с. 90—91).

13. Потресен от съдържанието на разказа за второто разорение на България, нашият книжовник така изменя неговия наслов: „Второе разорение Болгарии, каковимъ коварствомъ бистъ, зри внимателно и стерпи ся, та с плачемъ не востѣни“ (с. 91).

14. Разговор между султан Селим и цариградския патриарх за второто разорение на Бълга-

рия[11]: „Тогда цареградский патрикъ, дяволски другаръ, вторий Юда, Паисий нѣкой, изишелъ да ся поклони новому царю и рекалъ ему: „Многолѣтний царю, живи во вѣки, но не си мирен.“ — „Почто?“ — отговори Селимъ царъ. — „Понеже естъ во твоея держави единъ родъ весма суровъ и во бранехъ человѣци непобѣдими. И аще не смиришъ ихъ до конца, то вскоро отимут от тебѣ царство твое.“ Царь же рече: „Где есть той народъ?“ Патрикъ: „От Черно море до Савви и Мораве, болгари називаемии! Аще не разориши началная мѣста и началниковъ, и поповъ ихъ и не изгоришъ книги ихъ, то будут попи учити, какову су храбрость имѣли отци ихъ и востанутъ на тя. Азъ же, желаю вашего долгоцарствии, сказах вамъ. Сей родъ 985 лѣтъ непрестанно озлобляше греци наше и никогда не смирихом ихъ. Здравъ буди.“

Султанъ же рече: „Та гдѣ естъ началное ихъ мѣсто?“ Патрикъ же: „Въ Фракии, Едерне, а столний гратъ Терново. Ту естъ и великий ихъ попъ (патрикъ).“

Воста султанъ съ яростию съ стола и удари ся во груди, во еже отмстити имъ. Патрикъ же утиде си радостенъ.

Лѣто от Христа 1520 самъ султанъ Селимъ разори и изгори от Едерне вся Фракия до Средцѣ града и Македонию, Дарданию, Сербию до Београда (сербски патриаръ со святия мощи и духовенство все оттече у Немачко и населиша ся у Срему и Банату, и живут нерошимо и до днес)“ (с. 92—93).

15. Продължение на разказа за разоряването — потурчването на българи, бошнаци, херцеговинци, албанци; създаване на еничарския корпус при султан Селим и неговото премахване при султан Махмуд; пробуждане на българите: „От Гюмюрджина, Драма, Кавала до Босна от страха все истурчиша ся. Оттогава ся помаците, що ся по Доспато, Чипину, Крупникъ, Кочени и прочия, турска вяра исповѣдают, а болгарски и до днесъ говорят. Тогда истурчили ся албанаси, вѣроисповѣ(дания) турецкаго, а говорят матерен язикъ арнаутский. Тогда и бощняци и ерцеговци в турци, пакъ говорятъ по сербски. О, колико народъ заробиха, колико дѣца, моми и момци истурчия (sic); каковъ е билъ плачъ матеремъ о раздѣлении чадъ, а чадомъ жалъ и ридание о родителѣх! Воистинну страх и ужасъ. . .

Проклятий Селимъ само от Болгарии собралъ 325 тисящь момчета от 10 годинъ до 13 и други толкова момичета, пакъ ги заведе во Едерне и тамо султанъ истурчил ги, пакъ ги прикаралъ

[11] Срв. В. Н. Златарски, История во кратце. . ., с. 103—105.

през ризиянат си (кошулат) ракавъ и ги назвалъ нови ученици (сиречъ) еничейрѣ. И далъ имъ момичатата за жени, да му вардят царството. Пакъ зло твориха тие волни еничере до султанъ Махмуда, пакъ той едни изсѣчи, други въ море потопи и тако ги мало смери и умали въ лѣто от Христа 1828 и 31. И от тогда не смѣе да работи то имя.

Собирали книги и у цѣрквах сожигали,а хубавите цѣркви в джамии претворали, хубави градови, села, домове, градини, ниви, ливади от християни отимали, богатия и началния убивали, дѣца и имѣния ихъ отимали. Войници болгарския, що заробиша у Видинъ, въ Страшимирово время, около Враца и Плевенъ населиша. И отреди султанъ да му косят на сяко лѣто на конете сено и да ги изваждат на чаиръ. То и до днесъ войници ся називат. Тако и що ги зароби у Нишъ, у Радомирското насели, а шопи ся зоват, по турски (сопа) тояга. Болгарите имаха единъ чинъ войска всегда съ тояги, да пазят воскрилия, на бой кога ся бият. И днес, кадя ходят, и тоягите си носят и се зоват шопи.

Видишъ, турченъ, когату побѣди Болгария и войската им биля ни щя да поквари. А патрикъ проклятий що сотвори? Колико души во адъ съ собою, дияволски слуга, завлечи лѣто господне 1522. Потомъ совѣтова султана, та постави по некои градове, дето нема турци, гръчки началници и по вси епархии гърчки владици, а у Търново гърчки митрополитъ всея Болгарии, да чтат и да учатъ у слепоти болгарите по гръчки. О, каково е било зло тогда на той родъ. И турци-варвари по единъ векъ человѣческий научиха ся турци и християне и по мало по мало по-легчае имъ стана. Но и от того да избави ихъ всемилостивии творец, то бистъ въ лето господне 1522.

Въ лѣто же 1634-е мало болгари посабудиха ся, узеха да си умиват очите, да си учат децата книгу по свой язикъ, запопиха от болгаръ попови, узеха да служат на руссославянски книги.

Щом церква греческа о (том) научи, глаголетъ Юрий Венелинъ,[12] славянски историкъ, собраша книги у Терново, пакъ и сожгоша, и у Терново екзарха послаша, а не архиепископ и митрополит всея Болгарии. И закляша да не освящают от болгара владику болгаром и прочая, и прочая и проч. . . " (с. 93—96).

---

[12] В ръкописа е «юний Венелинъ» (с. 96).

16. Разказ за сражението при Туловско поле: „Конечное Болгарии падение под турецку власть. По два лѣта цареградскаго падения собра султанъ Мехметъ 500 тисящь турска войска съ цариградское сокровище и укрепися на столъ. Пакъ посла на болгарския и сербския оставшия градове. Идущу же ему путемъ Филиполскимъ къ Самокову, тамо бо бяше болшая войска болгарская. Слишавъ на путь, ако въ Туловское поле (то есть Казанлъшкое) есть войска болгарская, крiющая ся между горамъ, султанъ же абие посла араба Исуфъ паша съ 150 тисящъ войска. Егда въступиша въ Средня гора, найдоша ту въ гори монастиръ святаго Николая. Изсѣкоша всѣхъ монаховъ, а монастиръ разориша, сажгоша до основания. От туду снидоша въ село Турию, но не найдоша никого. Зажгоша село. Потомъ спустиша ся около Армагановo село при Тунжа рѣкѣ. От туду съ гори зазреша монастирь въ Стару планину, бѣлеющ ся аки градъ. Ту под монастирѣ бяху собрани селачкия жени и дѣти, кромѣ войска, а въ бѣлой кули бяху генерарски жени и дѣца и мало солдати на хранение ихъ. Дето е сега Каза(н)лъкъ, раздѣлиха ся турци на двое: едни от Копринка да ударят на белу кулу, а други — от Армагановo на градъ Николовъ (войска же бяше у Самоковъ при царя Георгия).

Егда же видѣша народъ и незлобивия дѣчица нападение турецкое, извикаша вси съ единъ гласъ: „Господи,помилуй, яко погибохом.“ И господъ услуша ихъ. Турци же, услишавше гласъ, возмнѣха болгари нападоша на них. Милостивий же богъ покри въ той часъ мглою все то поле и бистъ тма аки нощь.[13]

Турци же, идущии от Копринка, течаха на гласъ аки бѣсни. И смѣсиша ся въ рѣчка (Кара дѣрѣ), дето ся сега лозята, тогава бяше поле чисто. Пакъ ония мнѣха, чи ся гявури. Тако и другите помислия (sic). Чи като ся удариха тако крѣпко, от 4 часа до 9 часъ и съсѣкоха ся като пчели до единъ. Мало нѣкои страшлива, що стояху назатъ, избавиха ся. И по девятий часъ, като ся вдигна мглата, като видѣха, познаха, че е казанъ божия пало на тяхъ. Побѣгоша назатъ и найдоша нѣкия луди около Турий. Питаша дали е много войска болгарска, що исъсѣкоха толико турци за 5 саата. А они имъ рекле, що нема войска ни мало, но само дѣца. Тако стидни отишле и казале султанv, що погинала сичката Исуфъ пашина войска въ Кара деря. Wн се геня сааде Кѫзанъмишъ, то естъ — а то били само дѣца. И оттогава вика ся Черна рѣчка (Кара дерѣ) и (Бѣла кула) Ка-

[13] Срв. В. Н. Златарски, История во кратце. . . , с. 98—100.

занлѫкъ. До днесъ, правда, цѣрна рѣчка била. Народъ же, като видѣ такова чудо, прослави бога и святителя Николая Чудотвореца и нарекоша граду тому имя Маглишъ и до днесъ“ (с. 86—88).

17. След разказа за създаването на Българска патриаршия при цар Симеон компилаторът добавя: „Такова правление имѣли болгари до втораго султанъ Селима. Тогда патриарси цареградски съ турска помощъ паки усвоили Терновская патриархия под своя властъ. Древня злоба — дѣратъ болгарския сироти и вдовици, пакъ даватъ на турци, та да стават силомъ болгаром владици. По-много злотворят народом они нежели турци. Отецъ мой Йоанъ йерей и не хотя, ходеше по доми сиротния, съ ясакчия владиковъ (турчанъ), собираху медници, черги, сахани, сѣкири, мотики, дрѣхи от вдовици и носяха у дома, що я самъ гледах; продаваха на малу цѣну, собираха торби сосъ цати и носяха у свои полати. И отецъ мой дади, не хотя, за свещенство 1200 гроша и всякий годъ по 120 владику милостиня,да праве хубави дрехи, да играе по свадбите съ булките, квоту (sic) самоковский владичица. . . Срамъ ми естъ да напишимъ за него, що самъ вчера от самоковца явнодерзновенна и беззаконна дѣла слишалъ.

Около 1829-го года нѣкии болгарски родоначалники наговарали ся да променят терновскаго Иларивона, що насилилъ нѣкоего попа, та ся потурчилъ, текъ да ся избаве, немалъ откуде да наплати владику 70 гроша и за друго тиранство и мучителство. Онъ же отписа везиру и препоручи ся за нинъ яко царски противници сутъ. И обеси 7 главнии от Елена человѣци, прочая умолчаю.

Само кога умре, бабите чекаха да имъ чине по смерти чудеса, собраха ся над гробъ. Кога го раскопаха, чи той порасълъ йоще толакси и нохтите му по един педей. От смрада щеха да ся удавят, всите избѣгаха. Само той оста во гробѣ кату чер пънъ.

По осмаго лѣта[14], въ 36-е и 8-е лѣто, подигоха ся нѣкуи села у Лѣсково да ся избавят от тирания варварска, а владика лесковачки предаде ги везиру. Нападоша турци нечаянно, изгориша 30 села и изсѣкоша много народъ болгарски.Тако и у Пиротъ. Повече гръчески владици то пазатъ.[15] Не. . . боле писати. Имѣи

[14] В ръкописа стои погрешно «вѣка».

[15] Става дума за малко познатите селски въстания в Западна България през 1835—1836 г. — Пиротско, Берковско, Белоградчишко, — сведенията за които са крайно оскъдни, предимно турски. Посочената тук вест е ценна с това, че е дадена от буден българин, съвременник на събитията (срв. Д. Косев, Лекции по нова българска история, С., 1951, с. 99—100).

уши слишати, да слишит. От болгари ни пощо ни посвѣщают владика, от древняя злоба ихъ да более народа смиряют. Имѣю еще дѣла грѣческиихъ владикъ назначити от многое мало, но почекай да си починим, пакъ сутра, здрав буди, читателю“ (с. 102—103).

За съжаление обаче разказът не е продължен или може би не е запазен в ръкописа. По-нататък следва познатото историческо изложение за българските владетели.

Неизвестни ръкописи на Спиридон Рилски

Спиридон е един измежду заслужилите български книжовници през XVIII в. Доколкото има вести за него, те се извличат главно от ръкописите, които е оставил. Той отдавна е известен в науката — още през втората половина на миналия век за него пишат О. М. Бодянски, А. Ф. Гилфердинг, Г. С. Раковски, М. Дринов и др. Спиридон става широко известен и популярен чрез трудовете на нашия виден историк В. Н. Златарски, който писа за него най-напред в ценната си студия „Към въпроса за тъй наречените преправки на Паисиевата история“[1], после в предговора към издаденото житие на Теодосий Търновски[2] и най-обстойно с анализ на познатите дотогава вести в предговора към Спиридоновата „История во кратце о болгарском народе словенском“[3]. Като използува изнесените от Златарски вести, по-късно Боян Пенев включва Спиридон в историята на българската литература.[4] Това са по-големите приносни проучвания в българската научна литература върху живота и делото на един виден последовател на Паисий, който тридесет години след него пише своята „История во кратце о болгарском народе словенском“. От времето на Златарски досега не е изнасяна нова вест за Спиридон. След публикацията на Б. Пенев обобщаващ очерк за Спиридон даде П. Динеков.[5]

Досега Спиридон Рилски (наричам го Рилски, защото там е живял известно време, дето е написал две книги) бе познат със следните си ръкописи: 1) „История во кратце о болгарском народе словенском“, писана в румънския манастир Нямцу през 1792 г.,

[1] Периодическо списание, LIX, 1899, с. 728—740.
[2] СбНУ, XIX, 1903, с. I—8.
[3] Издадена в София, 1900, с. I—LIII.
[4] История на новата българска литература, т. II, С., 1932, с. 332—351.
[5] Първи възрожденци, С., 1942, с. 90—96.

и 2) „Житие и служба на Теодосий Търновски“, без уточнена дата, писани в Рилския ман стир. З_служава да се посочи, че службата на Теодосий — оригинално дело на Спиридон — била съставена въз основа на древни източници, а житието е съчинение на цариградския патриарх Калист, съученик на Теодосий.

Показателни са чувствата, които са вълнували нашия книжовник и които са го подтикнали към книжовни занимания. Такива чувства се разкриват и в двата му оригинални труда — историята на българския народ и службата на Теодосий. В историята си напр.той пише: „Видѣвши я таковаго прежде бывшаго славнаго народа, сирѣчь царскаго и патриаршескаго,еще же и чадь апостолскихъ въ таковое забвение и уничижение краиное пришедша, яко ни единому и не толико от простихъ, но и от ученыхъ людеи не знати, и ни же поменуется отнюдъ царство или патриаршество болгарское въ нынѣшнѣмъ вѣцѣ, того ради сожелалъ я о своемъ народѣ, аще и неученъ бѣхъ, дерзнути и написати во кратцѣ мало, да не доконца въ забвение будетъ. И не удивително буди тебѣ, возлюбленный читателю, понеже я не искуса ради, но люби ради писалъ. . .“[6] Тук влиянието на Паисий е очевидно — чувства, мисли, дори изрази. Пак в духа на Паисиевите завети Спиридон отправя такъв укор към българите: „Удивительна вещь обрѣтается здѣсь, како греки, иноплеменни суще, прияли сего преподобнаго во святыхъ, болгари же, единоплеменни суще, въ забвение предали и память ему не сотворили. О тма, о слѣпота болгарская! И како можно таковаго благодѣтеля въ забвение предати и память ему не сотворити?, . .“[7]

Тук накратко са описани два неизвестни досега ръкописа на Спиридон Рилски. Следователно познатите днес ръкописи на Спиридон стават четири. При по-нататъшни издирвания могат да станат известни и други негови ръкописи,оригинални или преписи на чужди съчинения. Защото съвсем естествено е да се приеме, че книжовник като него, живял известно време сред руски монаси в манастира „Нямцу“, ученик и последовател на прочутия тогава Паисий Величковски, не ще да е написал само четири книги.

1. Пророчество на Йероним Агатангел. Ръкописът не е голям — 26 листа (21 × 15,5 см). Почеркът е много хубав и четлив, средни уставни букви.Заглавията и отделни букви са писани с червено мастило. На първия лист над наслова има скромна винетка. Всяка страница е поставена в рамка, образувана чрез линия с мастило: по горното и страничното поле две линии, образуващи графи. Отгоре на всяка лява страница има над-

[6] Изданието на Златарски, с. 1.
[7] Пак там, с. LV.

пис „пророчество блаженнаго“, а на всяка дясна страница — „Іеронима Агатангела“. По страничните графи (леви и десни) са нанасяни глосите от преписвача, с които разяснява някоя дума. Езикът на ръкописа е черковнославянски, със забележимо влияние на руски език. Почеркът на Спиридон показва известна прилика с писмото на руски ръкописи от XVIII в. Всичко това е безспорно свидетелство за неговото учение, израз е на продължителното му живеене с руски монаси и книжовници.

Заслужава да се спомене, че Б. Цонев отбелязва този ръкопис още през 1923 г. Той обнародва изцяло приписката на Спиридон, като изрично отбелязва, че подписът бил свързан и гласял „Спірідонь іеросхімонахъ“.[8] Тези подробности обаче не са подсетили досега никого от българските учени да погледне самия ръкопис, за да се увери, че той безусловно е излязъл под перото на познатия вече книжовник Спиридон. Причина за това може би е дадената от Цонев подробност, че ръкописът бил „от началото на XIX в.“. Обаче още първият поглед върху завързания подпис на Спиридон и съпоставката му с подписа в неговата българска история оставя непоколебимото убеждение, че тук става дума за един и същ книжовник.

Кога Спиридон е написал книгата, не може да се уточни, защото в нея не се намира такова означение. В своята приписка Спиридон изнася други подробности, говори за местността Черней край Рилския манастир, но пропуща да съобщи кога е писал книгата. Само по страничен път може да се съди приблизително за нейното временаписване. Можем да се ориентираме условно по казаното за руските владетели и особено онова, което се пише за Наполеон Бонапарт. Изброени са руските императрици Ана Ивановна, Елисавета Петровна, Екатерина Алексеевна. Казаното за Наполеон се отнася за периода преди неговия поход в Русия. Въз основа на тия подробности следователно може да се предположи, че книгата е писана към края на XVIII в. или, както Б. Цонев допуща, в началото на XIX в., във всеки случай, след като Спиридон напуснал манастира „Нямцу“ след смъртта на Паисий Величковски (1794 г.).

В книгата има само една приписка, която гласи: „Книга блаженнаго Іеронима Агатангела, темна нѣкако и гадателна, обаче зѣло полезна, зане ꙗсно обявляет о седмаго зміа, иже таится подъ именем Христовым, сирѣчь лжеименитым христіаном. Написана

[8] Б. Цонев, Опис на ръкописите в Софийската народна библиотека, т. II. С., 1923, с. 500, № 809.

и преданна во светыя обители Рилскія в мѣсто называемое Черней, во Христѣ братъ вашъ Спиридонь іеросхімонахъ“ (лист 26).

Думите „Спиридонь іеросхімонахъ“ са поставени най-долу на нов ред и са написани до известна степен със свързани букви. Това собствено е било подписът на Спиридон, поставен от него и в края на историята му. В приписката на Спиридон е важна онази оценка, която дава на книгата на Йероним Агатангел — „темна нѣкако и гадателна, обаче зѣло полезна, зане ѧсно обявляет о седмого змія“, т. е. за неистинските християни, за еретиците.[9] Спиридон не е доволен от съвсем неопределения и общ тон на разказа, от неговата т е м н о т а. Би желал по-определено да се говори за народите, за съдбата на покорените народи, за участта на сегашните покорители. Поради това той е недоволен от автора, за когото казва, че книгата му е „темна нѣкако и гадателна“, но поради липса на други такива книги, предсказващи бъдещи събития, бъдеща съдба на народите, все пак счел за необходимо да я преведе, защото и в този си вид тя е полезна. Полезна е преди всичко с това, че показва п р е х о д н о с т в съдбата на народите, че п о к о р и т е л и т е н е с а в е ч н и, че настъпва време, когато тяхната мощ рухва и те стават подвластни. Неизказаната мисъл, която Спиридон е искал да изрази, безспорно ще да е била следната: господството на турците, мъчители на българския народ, не е вечно, то има свой край, който не е далечен; българинът да покаже твърдост към своята вяра, за да дочака това недалечно време, когато ще живее свободно. И може би не случайно Спиридон, след като превел книгата в Рилския манастир, я оставил пак в манастира — най-голямата крепост на българщината през турското робство („написанна и преданна“). Там тя може да бъде прочетена от много поклонници на манастира, а на други ще бъде четена и по такъв начин се осъществява нейното предназначение — да въздействува върху душата на българина, да го ободрява за по-светли дни. Може би самото рилско братство е почувствувало нужда от такава книга, та е поръчало Спиридон да я препише. В приписката прави впечатление и изразът „братъ вашъ“, отправен към рилските монаси. От този израз, както и от обстоятелството, че Спиридон пише две книги в Рилския манастир, трябва да се заключи, че той сам се числи към братството на манастира, дето ще е прекарал значителна част от живота си. В светлината на тези факти следователно трябва да се коригира изказаната мисъл от В. Н.

[9] При предаването на текстовете правя следните буквени замени: ѡ—о; ѧ—я; ѕ—у; ѳ—т; оу—у; ѕ—з.

Златарски, че Спиридон на път за Света гора, дето и починал вероятно през 1815 г., се е отбил за кратко време в Рилския манастир, когато именно написал службата и житието на Теодосий Търновски (с. VII, VIII). По-близко до истината ще бъдем, ако се приеме, че в този манастир той е прекарал по-продължително време.

Както се разбира и от самото заглавие на книгата, тя представлява предсказания за бъдещата съдба на европейските народи. Такива съчинения започнали да се явяват на Запад през XVIII в., защото задоволявали нуждите на мистично настроени люде без здрава опора в живота, които не намират сили за отпор срещу насилието в живота. Единственото обществено оправдание на тези съчинения е, че те укрепвали у вярващите мисълта за нетрайността на световния порядък, че нещата в живота се менят, че злото не е вечно. Тази идея за кръговрат в историята, за смяна в съдбата на отделни лица, народи и държави дори намира фигурален израз в някои ръкописи от първата половина на XIX в. Изобразено е т. нар. колело на живота, колело на световната история, на което стоят трима души в богато облекло: единият току-що се е качил, другият е на върха на колелото, а третият вече пада надолу. Под всеки от тях има надпис на румънски език, който в превод значи: „Искам да владея, владея, владях.“ Колелото се върти от старец с крилат пясъчен часовник на главата, символизиращ времето, а покрай него минава змия. Такъв образ-гравюра, зает от румънско печатно издание, се намира в другия по-късен (от 1830 г.) превод на книгата-предсказания на Йероним Агатангел, направен от Влад Поппетков Гладичов.

Съчинението по преписа на Спиридон е разделено на десет глави:

I. Принесеніе внутру сирѣчь початокъ вины (л. 2), с подзаглавия: Пророчество о византійском царствѣ (л. 3), Пророчество о папѣ римском (л. 5), Пророчество о земли немѣцкой (л. 6).

II. За Германия (л. 8).

III. Пророчество о великом градѣ Римѣ (л. 9); Пророчество о православных христіан, живущым под турецкою областію (л. 10).

IV. И паки пророчество о земли немѣцкой (л. 11).

V. Пророчество о московских царей (л. 12); Пророчество о франсуской земли и о Бунапартѣ (л. 13).

VI. Пророчество о ересов кальвинскій и луторанскій, и о Бунапартѣ царя франсускаго (л.14); Пророчество о брандабурской земли (л. 15). И паки пророчество о немѣцкой земли и о Маріи Терезый немѣцкой царицы (л. 15).

VII. И паки пророчество о Бунапартѣ царя французскаго (л. 17); Пророчество о римской церкви (л. 18); Пророчество о сербов и о болгаров (л. 18).

VIII. И паки пророчество о московскихъ царей (л. 20); И паки о Бунапартѣ (л. 21).

IX. Пророчество о ляшкой земли (л. 21).

X. Общи указания за разпространяване на предсказанията (л. 23).

Тези заглавия и подзаглавия вероятно са поставени от нашия книжовник. Във всеки случай те не се срещат в по-късния превод на съчинението от Влад Гладичов. За това, че те са Спиридонови добавки, най-добре свидетелствува насловът за българите и сърбите „Пророчество о сербов и о болгаров“ (л. 18 б), а също и глосите, свързани с нашите земи — „Болгарія“, „Битола“. У Спиридон следователно се забелязва тенденция да не бъде робски последовател на първообраза — той проявява по-свободно отношение към него, като се стреми да даде и нещо свое.

В началото на ръкописа има уводна бележка, която говори за „автора“ на съчинението Йероним Агатангел, за италианското издание на книгата през 1655 г., за нейния гръцки превод през 1708 г. Тук се казва: „Сей блаженный Ієронимъ Агатангелъ бѣ от житія калугерскаго чина светаго Василія Великаго, иже бысть въ Мисини Сікілійскія, в лѣто избавленія нашего 1279, и открыся ему от бога, иже послѣ сего изведе ся во свѣтѣ в Милознъ от преблаговоѣйннаго отца Ієромонаха Іакова Поліотяна, иже бысть от чина светаго Венедикта в лѣто а҃х҃ѳ (1655). Ныне же истолковася от языка італіанскаго на греческій простый языкъ от преподобнаго и смиреннаго архымандрита, сирѣчъ намѣстника епіскопскаго поліанскаго и вардарскаго православнѣй церкви епітропа Теоклата политискаго в лѣто а҃ѱи (1708).“

Следва разяснение на монашеските чинове в западната църква. Тук е и предупреждението към прославните читатели: „И да не речеши, аще ест сей Ієронимъ Агатангелъ сынъ западной церкви, то нѣсть право пророчество его, да не будеть, зане не держить страну западной церкви, но паче окаряетъ ю, в предидущее слово обіявитъ подробно“ (л. 1б). И започва разказът на Агатангел: „Аз, братъ ваш. . .“

Като говори за другия превод на това съчинение, направен от Влад п. Петков Гладичов в Плевен през 1830 г., Юрдан Трифонов пише: „В десетте глави на книгата се изреждат видения, в които действуват различни фантастични птици и други животни — орел,

кикнос (тъй се казвал лебедът на Аполон, който уж имал дарба да предсказва), лъв и пр. Тия животни представят съвременни на автора държави, особено Папската област, Византия, Ломбардия, многобройните държавици на някогашната Германска империя и пр. Тълкувания на виденията не са дадени нито от автора, нито от по-раншните преводачи на книгата. . . " (Ю. Трифонов, История на града Плевен до Освободителната война, С., 1933, с. 111). Най-много се говори за Франция и за Наполеон Бонапарт, за Германия, а също и за Русия. Чувствата към Франция и особено към Наполеон са определено враждебни, изразени са надежди за избавление на християнски страни.

Макар в предисловието на книгата да се казва, че тя била написана през 1279 г., че после през 1655 г. била издадена на италиански език, от който именно през 1708 г. била преведена на гръцки език, фактически тук имаме късно съчинение, написано през втората половина на XVIII в. в духа на разпространените през средновековието във всички християнски литератури апокрифни апокалиптични съчинения. Главно съображение за такава мисъл са пасажите, в които се говори за лица и събития, станали тогава или наскоро преди това,главно събития в Германия, Франция, Русия. Достатъчно е да се спомена няколкото предсказания за Наполеон Бонапарт, за да се долови веднага късният произход на съчинението. В него се говори за калвинисти, за лутеранци и пр. Неизвестният автор използува апокалиптичната форма за посилно въздействие върху религиозно настроени люде.

Преписът на Спиридон Рилски е по-пълен — съдържа и десета глава, която липсва в превода на Влад п. Петков Гладичов от 1830 г. От тази глава може би заслужава да се цитира следният пасаж, който има известно значение за историята на нашата музикална терминология: О роде благочестивій,веселитеся во псалтирѣ и лицѣ, въ тимпани и трубы окованныя, тонким гласом сотворите кимвали ваши, утолстите органы, дуйте въ мусикіяхъ и въ свирѣлѣхъ вашихъ, глаголите гласом преподобство ваше, уловите преже игранія въ хоро по закону и играйте красным украшеніем пред престола великаго царя. . . (л. 25).

Една особеност в ръкописа на Спиридон заслужава специално отбелязване — става дума за глосите, нанесени по отделни страници на книгата. Някои от тях имат известно значение за развитието на нашия език, други разясняват географско понятие, трети уточняват за кои исторически лица е дума в основния текст. Особено важни са онези глоси, свързани с историята на Русия. Те най-красноречиво свидетелствуват за интереса на нашия

книжовник към политическия и културния живот на Русия, за знанията му върху нейната история, за чувствата, които изпитвал към нея. За никой друг народ Спиридон не посочва такива глоси.

Понеже Спиридоновите глоси не са много, считам за полезно да ги изнеса тук по реда на тяхното поместване в самия ръкопис. По-напред давам думата от основния текст, над която има знак с червено мастило и за която се отнася глосата, изнесена в бялото поле на листа: бысть — сотворися (л. 1); бысть — бѣ (л. 1); без сомнѣнным разумом — без всякаго сомнѣнія (л. 1 б); омемъ врана — свитокъ (л. 3); силуют — понуждают (л. 3 б); явленни — простій (л. 4); кинъ — кинъ ест имя птицы (л. 5); иесадъ — десятое число по немецки (л. 5 б); тростію — перою (л. 5 б); наставник — владѣтел (л. 5 б); испоническія — испанскія (л. 6); Германіи — немецкой земли (л. 6); съ вѣнцы — съ вѣнцами (л. 6 б); велегонскія — еретическія (л. 7); видѣхъ — негли слышах (л. 7 б); развращенна — несогласна (л. 8 б); въ увѣренія — въ прелщенія (л. 10); юздою — гемъ (л. 10 б); ивѣрина — горозина (л.11); от множества душъ мужическихъ — народ простій (л. 11); устрашитель — ужаситель (л. 12 б); Икотула — в другом книзѣ Готіула (л. 12 б); една жена — Анна Іоановна (л. 13); двѣ жени — Елисавета Петровна (л. 13 б); а третая — Екатерина Алексеевна (л. 13 б); камень — петра (л. 13 б); да воздадутъ — да отмстятъ (л. 13 б); опашку — ошибу (л. 14); от ротонская — російская (л. 14); Аустрый — нѣмецкой (л. 15); северу — Аустру (л. 15 б); опашку — ошибу (л. 16 б); доброродящая — или скверная (л.16 б); едино уже — веревка (л. 16 б); ротонская — російская (л. 17); хулитель закона — законопреступникъ (л. 17); Піонія — Унгарія (л. 17 б); Керкира — Бѣлъ град (л. 18 б); отоманіи иллиріческой — Болгарія (л. 18 б); Пефлагонія — Битола (л. 18 б); ротонская — російская (л. 19); перемида — керемида (л. 19); уединеніе — безмолвіе (л. 19 б); Херронисъ — Хирсонъ (л. 20); сарматскаго — лѣшкаго (л. 20 б); титази — греки (л. 20 б); легиони ротонскія — російскія (л. 21); иполити — граждани (л. 21 б); сестро моя — о Анны Іоановны, московской царицы (л. 21 б); ротонскія — російскія (л. 21 б); безмолвіе — тишину (л. 21 б); агнуинъ — англезъ (л. 22); совершатся — скончаются (л. 23); день лунь — пондѣлникъ (л. 24 б); и арису — вторникъ (л. 24 б); и ермису — сряда (л. 24 б); яко да не видут — да не сіяет (л. 24 б); на зари — в другом книзѣ пишет на свѣрѣлѣхъ (л. 24 б); жаный — желящій (л. 24 б); еперикъ — западны (л. 24 б).

Втори превод на същото съчинение в нашата литература, както вече казах, се явява през 1830 г. Той е направен в Плевен

от скромния книжовник Влад поп Петков Гладичов. Неговият ръкопис се пази също в Софийската народна библиотека, № 348, и има наслов „Хрисмосъ или пророчество блаженному йеромонаху Агатангелу. . .“ (пълното заглавие вж. у Б. Цонев, Опис, I, с. 372). Според този превод съчинението на Агатангел било издадено от Яков Палеот през 1555 г., срещу което у Спиридон стои годината 1655, като било изтълкувано (преводно) „от француски языкъ на гречески и на лѣто 1818 дади са на типъ на влашки языкъ“. В послесловието към превода си (с твърде важно биографично и творческо съдържание) Влад Гладичов разяснява как книгата била намерена на румънски език в град Крайова) от българския търговец Тодор Живков от Плевен. По негово настояване именно той извършил превода: „Ами я зе сас какимто образомь може. После туйази нижеподписаний сторихъ мало трудь да я преписахь от влашки на болгарски прости и размесяны язикь. Затуй и моля любочитателите, дето видять нещо погрешности, да прощавать, понеже не сме искусни на правописанието по грамматика, нето на добро сочинение, ами като прость просто написахь.“ В тази фраза не е трудно да се забележи влиянието на Паисий, свидетелство за неговото въздействие върху българските книжовници, които чели или преписвали „История славяноболгарская“.

Послесловието на Влад Гладичов започва така: „Сия малая книжка, называемая Агатангель, до тукь са намери на влашки языкь типосана, и азь до тука написахь, сиречь до десета глава и тя неискарана. За туй са виде да е имало иоще нещо, ала изгубено.“ Преводът на Спиридон сега попълва тази празнина не само на новобългарския превод от 1830 г., но и на румънското печатно издание, понеже съдържа и десета глава. Според Влад Гладичов „съчинението“ на Агатангел стояло в ръкопис 276 години на „француски языкь“ и едва „на лѣто 1555 са исталкува от Якова Полеота от француски на гречески языкь“. Спиридон само казва, че Яков Полиотян издал („изведе“) съчинението в Милано през 1655 г., като от следващата фраза може да се разбере, че изданието е било на италиански език. Нашите книжовници вероятно не са правели строго разграничение между френски и италиански език, поради което е това различие у тях. Влад Гладичов превежда от румънска печатна книга, а Спиридон — от гръцка ръкописна книга, преведена през 1708 г. Първото гръцко печатно издание на това апокрифно съчинение е твърде късно — едва от 1837 г. Дотогава то се е разпространявало и сред гърците ръкописно (вж.

Μεγάλη ἑλληνικὴ ἐγκυκλυπαιδεία. Τόμος πρῶτος. Ἀθῆναι, σ. 111—113).

Влад Гладичов основателно изтъква, че „са весма редко намервать таквись книги по тази наша страна, тоест по Урумелията и по Влашко, дахи и нейде да се намерва, и то по ван не излязва". Защото преди него е известен (засега поне) само един — Спиридоновият — препис на въпросното съчинение, за което Влад Гладичов нищо не знаел. Спиридоновият ръкопис постъпил в Народната библиотека от Самоков, а преди това вероятно е стоял все в Рилския манастир, дето е писан и дето е завещан от преводача. Правдива е забележката на Влад Гладичов и за това, че книгата „в голямо забвение стояла", защото „ни е секиму полезна". Като Спиридон и той намира, че пророчествата са написани „темно и покрито сас причти". За разлика от Спиридон обаче вместо липсващата десета глава Влад Гладичов добавя свои тълкувания на отделните глави (л. 58—69), те са негово оригинално дело. „Тълкувания на виденията — пише Юрд. Трифонов — не са дадени нито от автора, нито от по-раншните преводачи на книгата. Но плевенският преводач-бояджия (Влад Гладичов по професия е бил бояджия — Б. А.) намерил за потребно и възможно да даде такива и от себе си. Причината за неговата ревност да изтълкува тъмните и забъркани видения на Агатангел трябва да се търси в увереността, че те съдържат предсказания за падането на Турция и освобождението на България. Но това му съставило голям труд, едно, защото самото изложение на пророчествата е тъмно и, друго, защото много от държавите, които авторът е имал пред вид, вече изчезнали, та за превсдача-тълкувател е било мъчно да ги отгатне" (Юрд. Трифонов, пос. съч., с. 111). В. Велчев, който след Юрд. Трифонов по-сбстойно разглежда този ръкопис на Влад Гладичов, счита за най-ценни „тези именно тълкувания на виденията както поради това, че са негово оригинално дело, така и поради предсказанията, които съдържат за нашата историческа съдба. Според Гладичов Агатангел е предсказал падането на Византия под турците, както и нейното освобождение. Това последното ще стане 400 години след порсбването в 1453 г. — т. е. в 1853 година."[10]

Повече подробности върху живота и книжовното дело на Влад Гладичов и по-специално върху неговия превод на „съчинението" на Агатангел читателят може да намери в посочените вече две работи на Юрд. Трифонов и В. Велчев. Но тук би трябвало да

[10] В. Велчев, Неизвестен последователь на Паисий Хилендарски. сп. Език и литература, XI, 1956, кн. 6, с. 456.

се изтъкне и подчертае една интересна успоредица между книжовниците Спиридон Рилски и Влад п. Петков Гладичов. Спиридон, автор на българска история, превежда „пророчествата“ на Йероним Агатангел. Влад Гладичов, преписвач на Паисиевата „История славяноболгарская“ през 1809 г., също счел за необходимо да преведе на български език въпросното съчинение. Несгодите в живота пораждат не само естествен ропот срещу него, но и мечта за по-хубави дни, за избавление от злото. Религиозно настроеният човек, като не намира друга надеждна опора за борба срещу насилието и безправието, изпада в мистично настроение, възлага цялата си надежда на божеството, което е длъжно да мисли за него и да го спаси. Предсказанията за бъдещата съдба на народите, за падането на едни и за въздигането на други е израз на по-силно чувствувани беди в живота, изразява по-остро политическо виждане и желание, отколкото обикновеното чувство на апатия и пасивност. Положителна е преди всичко основната идея, заложена в тях — идеята за преходността на човешкото величие, за смяната на съдбата на човека и народите, идеята за развитие в живота. И българинът по онова време, не виждайки близка реална сила, която би могла да смъкне робския ярем от гърба му, която би го поставила в по-свободни условия на развитие, прибягва към такива мистични надежди: всемилостивият бог ще съзре поробения народ,ще го избави и ще накаже поробителя.Такава е обществената психологическа основа, която обуславя появата на подобни съчинения у нас и в други страни. Спиридон и Влад Гладичов изразяват една обществена тенденция на своето време, задоволяват духовни нужди на своите не особено образовани съвременници, възпитани в духа на традиционната средновековна догматика.

2. Амфилохово видение. Гръмовник. Ръкописът се намира в Софийската народна библиотека, заведен под № 1231. В началото има три чисти листа. Следват пагинирани листове от 1 до 12.След това се редуват празни с изписани листове (23×16,5 см). Последните два листа също са чисти. Писмо — хубаво, четливо, както е при другия Спиридонов ръкопис. Листове 1—7, на които е видението, са поставени в рамка с линии, а отгоре има две линии, между които е насловът. Същи са и орнаментите. Всичко това именно дава основание твърдо да се смята, че този ръкопис е дело на Спиридон. Няма приписки, които пряко да свидетелстват за съставителя на книгата или кога тя е писана. Само на третия начален чист лист, в долната му част, е бележката: „1323 лѣто господне“.Трудно е да се определи отношението на тази бележка (ако изобщо има такова отношение) към Спиридоновия ръкопис.

За тази книга на Спиридон става дума в ценния труд „Естествознанието в Средновековна България. Сборник от истрически извори“ от Цв. Кристанов и Ив. Дуйчев (София, 1954). Включено е описание на книгата (без да се счита за Спиридоново дело) в раздела за гадателните съчинения в старобългарската литература (с. 395—397). Именно нейната трета част „Начало громовника“ е изцяло печатана, придружена от новобългарски превод (с. 400—437). Дуйчев, автор на главата, пише за поместения тук гръмовник: „Това е една сводна редакция от смесен тип, при който е съчетано гаданието по месеци и дни с гаданието по зодиакалните знаци. На първо място е дадено упътване кои дни от даден месец на кой зодиакален знак отговарят, като годината започва с месец март, а не с януари или септември. На л. 23 б е дадена една зодиакална таблица от България с разпределение на отделните страни и градове според зодиакалните знаци “ (с. 396).

Ръкописът е постъпил от Васил Захариев от Самоков. Дуйчев отбелязва, че по-рано той „принадлежал на някои негови сродници от Самоков“. Наблягам на този факт, понеже и другата Спиридонова книга „Пророчество на Йероним Агатангел“ също била донесена от Самоков.[11] Книгите вероятно са взети от близкия Рилски манастир, където са били и писани, както това изрично е отбелязано за пророчествата.

Откъм съдържание книгата е сборна, т. е. в нея Спиридон поместил три отделни съчинения, между които няма никаква връзка. Тези съчинения са:

1. Видение Амфилога царя Аравие (л. 1—8).

2. От книги светаго Симеона Тесалонитскаго о яже како подобает священнику творити святую проскомидию и что знаменует проскомидия, и где подобает строити проскомидию (л.8б—12).

3. Начало громовника (л. 21—35б).

Целият гръмовник, както казах, е обнародван от Дуйчев. За първите две съчинения успоредици във византийската литература са посочени пак от него (с. 395). От тази книга на Спиридон специално подчертаване заслужава влечението на книжовника към историческа тематика, към разпространените и обикнати тогава пророчества. Това влечение най-добре е изразено в Амфилоховото видение, а също и в гръмовника. Амфилохий е езически владетел. При един поход срещу християните и специално срещу Ерусалим той се убедил в предимството на новата вяра, която приел

[11] Б. Цонев, цит. съч., с. 500.

заедно със своите приближени. За тази своя постъпка бил осъден на смърт от аморейския цар Аморат. В разказа се говори за турците като съвременници на събитието.За исторически извор е използуван и „Бароний хронограф", с когото започва самият разказ: „Глаголет Бароний хронограф римский: Турки называемый народ, живущий прежде в горах Карбеязских, призванни от Хоздроя царя персидскаго наяти на воины противу греков в лето господне 1148. И пришедше им в Персий и пребывшим малое время тамо. И не дающым им Хоздрой доволной оброк, воздигоша ся на него ратию и победиша его, и завоеваша Арменію великою, вкупе и Вавилон град великий. И поставиша в нем своего царя.

В лето же господне 1150 Мурзи Одегрул цар турецкий от Персии изшед и в части земли греческия вниде, много множество погуби и пленение сотвори. В лето же господне 1188 Отоман цар турецкий соедини ся с Алдином царем халепским и аравийским, единоверным сущим. До зде Бароний хронограф" (л. 1).

* * *

Такива апокалиптични съчинения срещаме и в други наши ръкописи от края на XVIII и първата половина на XIX в. Например в български ръкописен дамаскин от 1821 г., № 1081 от сбирката на Софийската народна библиотека. На л. 53б има следната бележка, която разкрива историята му: „Писана напреди. Писець биль на лета 1769 Стойко иереи.Втори писець биль Димитріѧ, третіи писець биль многогрешни Павле. Писа тойзи дамаскинъ за душу полезную спасеніе вторіи писець — был на лета 1805; третіи биль на лета 1821. Павель Поповичь."[12]

В този ръкопис намираме три статии с подобно съдържание: Слово от святаго пророка Данаила (л. 54а—56а), Слово от некоего постника (л. 56а—57б) и О древи, катори биле тисяще леть (л. 57б—59а).[13] И в трите тези съчинения се правят предсказания за предстоящото падане на турското царство — това е общата идея, която ги обединява. Появата на тези произведения определено се свързва с твърде нестабилното положение на турската империя от началото на XIX в., когато тя е раздрусвана от вътрешни неуредици и когато води продължителни войни с някои

[12] Под израза «Стойко йерей» тук дали не може да се разбира Софроний Врачански, чието светско име е Стойко и който често се подписва в първите си книжовни трудове с името Стойко йерей? Годината 1769 също подкрепя това предположение.

[13] Първото от тези три съчинения аз обнародвах в Известия на Института за история, т. 14—15, 1964, с. 490—494.

европейски народи, главно с Русия и Франция. Честите войни на Турция разклащат нейната мощ, всяко нейно поражение се тълкува от потиснатите народи като божие наказание и предсказание за предстоящото унищожаване на турското господство. С такива чувства заживяват особено балканските християнски народи. И именно те намират отражение в апокалиптични съчинения от рода на тия, каквито срещаме в нашия дамаскин. Разбира се, въпросните съчинения не са единствените в нашата литература, нито пък се срещат само в нея — те са обща проява на християнските литератури.

Тези съчинения са компилативни творби. Книжовникът-българин не се задоволява с обикновеното превеждане на подобни чужди съчинения. За него чуждите творби са твърде общи и неясни, не казват нищо определено за онова, което е най-интересно — бъдещата съдба на Турция. Това интересува българския писател и него той прави център на своите разкази. Това може би дава основание те да се считат за един разказ независимо от трите отделни заглавия. Главен извор за нашия компилатор са предсказанията на Мартин Задека.

По всяка вероятност българският книжовник е използувал руски текст. За наличието на такъв текст, макар и твърде откъслечен и от по-късно време, съдим по оная извадка от Мартин Задека, намираща се в ръкопис № 348 на Народната библиотека в София. В същност изцяло този ръкопис има пак такова предсказателско съдържание — т. нар. Христос или пророчество блаженному йеромонаху Агатангелу, превод от румънски през 1830 г. от Влад поп Петков Гладичов.[14] Именно на първия лист на тази книга (разбира се, съвсем не случайно) се намира поместено предсказание на Мартин Задека на руски език. По съдържание то се свързва с втория и третия разказ от софийския дамаскин. Тук напр. се казва: „Великіи государь въ Европе (става дума за руския цар — бел. Б. А.) почти всю Азію покорить подъ свое владеніе. Невернние магометанцы совсемъ истребят са, земли невернихъ будуть взяти християнами. Ты, Магометъ, восточніи антихристъ, время твое ушло, гробница твоя сожженна будеть и кости твоя разсипани стануть."

А в своите разяснителни бележки към труда на Агатангел преводачът Влад п. Петков Гладичов пише за Русия: „На 26 страньказва: Други Киро, други Македонь монархать россіийски,

[14] В. Велчев, Неизвестен последовател на Паисий Хилендарски, сп. Език и литература, XI, 1956, кн. 6, с. 446—458.

то есть како беха похвалени во храбрости теизы цары Киро персидскій и Александрь Македонскій, монархать россіиски туй значе, чи ще буде тямь подобень и избрань и похвалень во бранехь като теизи двоицата“ (№ 348, с. 63—64).

Вземайки за основа Мартин Задека, нашият книжовник значително разширява обема на разказа, в резултат на което се получава компилацията му. Доколко той се отклонява от своя извор или доколко се е получила нова творба, може да се съди по съпоставката между тази компилация и съчинението на Мартин Задека, преведено и издадено у нас след Освобождението под наслов „Любопитно предсказание на Мартина Задека, сто и шестгодишен славен швейцарски старец, което той открил в 1769 г.,20-ти декември, на приятелите си пред смъртта си. Превод от руски. Издава старата българска печатница в Самоков 1883 год.“ Изводите от съпоставката са категорични — налице са две съвсем различни произведения както по обем, така и по дух и целенасоченост.

Авторът на компилацията показва познаване на съвременното положение на турската империя, върху която напират отделни християнски народи. От друга страна, събитията той разполага на широка географска територия — споменават се Цариград, Рим, Венеция, Ерусалим, Александрия, Солун, Мала Азия, Африка, Европа, Алпите, французка земя, немска земя, венгерска земя и др. Общата борба срещу Турция той изразява предимно с образа на християнския цар, който води тази борба, който ще замести турския султан и който ще постави своя престол в Цариград. Името на Русия и на руския цар никъде не е споменато, но може да се допуска, че под названието „християнски цар“ книжовникът е намеквал именно за тях. Употребената символика обаче за времето е била понятна. Понятността иде не толкова от литературата, колкото от самия живот — Русия е онази европейска и християнска държава, която най-много и системно воюва срещу турската империя, тя е неизменен и последователен защитник на християнските балкански народи. Тази вековна политика на Русия, която заляга в съзнанието на българския народ като негов верен защитник, е отразена в популярните изрази „дядо Иван“ или „християнския цар“. След като разказва, че французите ще убият своя цар (намек за Великата френска революция), че те ще воюват срещу Рим и Германия, авторът продължава: „И слеть това ще да стане християнски царь и ще да гони французете. И щать да се кристать сичка французка земя и щать да сторать барашикъ. И тогива християнски царь ще да пусти на три белега и от три страни ще да загирне землята турска, сас много войска безчеть

ще да се яви на турскиять синорь. . . А немската земля никои не ще да я катне, и много добро и радость ще да бъде у немците, защо ще да ги вирне християнският царь. Ала венедикать ще гулям зорь да има от восточна страна. Тоизи царь у сичката земя ще да са находи. . . И ще да земе сичка турска земля и ще да распади турците" (л. 57—58). Този пасаж безспорно се отнася за Русия, намеква се за войната срещу Наполеон и пр.

В противовес на тежката робия, в която живеят поробените християнски народи, авторът рисува картината на техния щастлив живот след премахване на турското владичество, когато господар ще бъде християнският цар. Това е естествена проява на възмечталата човешка душа, прекарала тежки робски години. Мечтата окриля, дава вяра в бъдещото и сили за борба. Нашият книжовник пише: „ И ще да остане сичко на християнете: лозя, кащи, села, градове, овце, говеда; сичко турско имане ще да остане на християнете. И сички скели щать да заптишать християнете. И щать да са хвалать християнете, защо станаха от турците богати" (л. 58). Тогава,пише на друго място авторът, „судовете щать да са по право, и любовь между хората, по все земля в Иропіе царство ще да баде много берекеть, ще да баде сичко много" (л. 56). И на трето място той е още по-категоричен за щастливия живот на хората: „И тогава ще да се отвори, що има сичко скрито поть землята богатство. И тогава секи човекь ще да е богать, сиромахь не ще да има. И землята ще да даде рожба за едно седем. И пушките щать да са превиять на сріпове, сись тяхъ да жанать. Толкова ще да е берекет" (л. 57).

Макар и в такъв апокалиптичен аспект, книжовникът изразява своето отношение към турската държава, към турците и тяхната религия. Мохамед е наречен „антихрист восточни", а турците са слуги на дявола (бесове).

Интересно е да се изтъкне, че в единия от разказите (втория) се сочат и определени години на действието. Този разказ се води от името на стареца Мартин, постник „вов Алпийска гора спроти Базаитскаго града на Шеветска земя" (става дума за Мартин Задека, като в същност се преразказва едно негово предсказание). Там той отишъл през 1739 г. и преживял 30 години. Към края на живота си през 1769 г. (20 декември) Мартин разкрива на своите другари бъдещите дни на този лъжовен свят. Централно място в разказа заема съдбата на турското царство. Споменава се и годината 1800 като последна от посочените от него десет най-тежки години. След тях вече настъпват години на щастлив живот за християните, защото турският цар ще бъде покорен. Тези отбеля-

зани години може да говорят и за времето, когато е компилирано и самото съчинение.

Развитието на вътрешния и външния политически живот на Турция от началото на XIX в. поражда все по-голям и по-определен интерес към нейната бъдеща съдба — кога ще падне, как ще бъде покорена, кои ще са нейните наследници. Сериозно третиране този проблем намира в редица паметници на европейската дипломация; той обаче има известно отражение и в литературата, тясно свързана с народните низини, които не са запознати с истинското положение на империята, а още по-малко със сложния „източен въпрос". И тъкмо тази незапознатост със сложността на въпроса, лекотата при неговото разрешаване и наивната идеализация на бъдещия живот намират израз в съчинения от рода на тия, за които тук е дума. Те са народни творби, наистина наивни, непретенциозни, но ценни с общото долавяне на тенденциите в живота, със стремежа да се изразят тези тенденции, да се утоли една жажда на народа по хубавия живот, макар той засега да е само мечта. Формата на разказите е също непретенциозна, говори за голяма близост на автора до народа.

Никакво съмнение не може да има, че наличието и на разкази като тези в нашия дамаскин е било причина за поражданото и укрепването на твърда вяра у българския народ, че е предстоящо падането на Турция, че в скоро време българската земя ще бъде освободена от тиранията на турците, че народът ще заживее нов и свободен живот. Отражение на тази вяра, подхранвана от подобни предсказания, намираме и в романа „Под игото". Дълбокото познаване на предосвобожденската епоха от Иван Вазов проличава и в XIV глава на романа, в която се говори за изработването на черешовото топче в работилницата на Калчо. Тук между Мичо Бейзадето и невярващия бай Марко се повежда разговор, в който Мичо се опитва да го убеди, че съдбата на турската държава е вече решена.

Особено доказателствена сила за бай Марко има изразът „Турція ке падне", който Мичо Бейзадето написва върху черешовия труп. Сборът от числовата стойност на всяка буква дава съдбоносната 1876. С право Вазов възкликва: „Кой беше изтъкмил тая чудновата комбинация и открил това съвпадение? Кой ум беше уловил в мрака тая светулка, тая необяснима игра на случая? Неизвестно. Такива явления новите хора ги наричат „каприз на случая"; старите го наричат „орисия".

Тъй предразсъдъкът обяснява, когато разсъдъкът се отказва. . . "[15]

[15] За илюстрация на съществуващата тогава практика да се свързва някое лично име или събитие с известно число ше приведа пример, който се отнася за името М о х а м е д. За това разказва една кратка притурка в края на ръкопис № 348 на Софийската народна библиотека — Пророчество на Агатангел Йероним, превод на Влад п. Петков Гладичов. На последните два листа има добавка «Краткое начертаніе о пришествіи антихристова, исписано от книга, называемая Стефанъ митрополитъ рязянски и муромски, печатана 1765».
Между другите предсказания е и следното: Число звѣринѡ хξs (666). во ипокалипсиса глаголаннсе, имя антіхристово толкѣется, обаче разнимь видомь, даже до 12 видовь. От они же един вид есть сеи: Мѡаметісь. И са полагать словата таи м: 40
о: 70
а: 1
м: 40
е: 5
т: 300
І: 10
с: 200
666

Българските разкази вероятно възхождат към руската книга под наслов «Мартина Задека, стошести летняго славного швейцарского старика, любопытное примечания, достойное и многих весьма важных в Европе происшествий событием оправданное п р е д с к а з а н и е, которое он друзьям своим, 20 декабря 1769 года, пред кончиною своею открыл. С присовокуплением п о с л а н и я к слугам моим Щумилову, Ванке и Петрушке, соч. Г. Фон-Визина. Перевод с немецкого.» СПб, 1798, 16 стр. осминка. Вж. В. М у т а ф ч и е в а, «Предсказанията» за края на Османската империя. — Studia balcanica, кн. VIII. Балкански културни и литературни връзки, С., 1974, с. 109—117.

Софроний Врачански

1. Неизвестни ръкописи на Софроний Врачански

Въпреки проведената досега значителна научноизследователска работа върху живота и книжовното дело на Софроний Врачански все още не са издирени всички негови съчинения. Това важи най-вече за ръкописи от ранния период на Софрониевите книжовни занимания — от времето, когато е бил свещеник (1762—1794 г.). Засега от това време са познати само пет ръкописа: два преписа на Паисиевата „История славяноболгарская“ от 1765 и 1781 г., един дамаскин от 1765 г., два часослова от 1768 г. Като се има пред вид необикновената любознателност на Софроний и неговата страст към книгата, недопустимо е да се мисли, че през посоченото продължително време той е написал само тези книги. Поп Стойко (Софроний) обичал да поучава миряните, да произнася поучителни слова на разни църковни празници. Като не го задоволявали словата, които намирал в разпространените дамаскини, той ги нагласял съобразно нуждите и интересите на своите слушатели. За този Софрониев обичай свидетелствуват някои познати негови книги — дамаскинът (1765 г.), двата видински сборника (1802 г.) и печатният „Неделник“ (1806 г.).

Съображението, че докато бил в Котел, Софроний сигурно се е занимавал по-активно с книжовна дейност, се подкрепя и от следното обстоятелство: през 1765 г. той написва две книги — препис на Паисиевата история и дамаскин; през 1768 г. преписва пак две книги — часослови. При такава книжовна активност може ли да се приеме като правдоподобно предположението, че дълги години след това той е бездеен, не търси книжовна изява, чрез която да просвещава своя народ? Такова предположение е неправдоподобно. То не отговаря и на гражданското съзнание на Софроний. Той не е като останалите свещеници в Котел, за които пише: „Ала като знаях мало да чету, другии священницы ненавидеха ме, почто они вси на то време бяха орачи. И от безумная младость моя не

хочах да им ся покорявам, като беха тако прости и неучени, а они мя наваждаха на архиереа. . . Понеже то есть вещ природна: учен человек ученаго люби, и прост — простаго, и пиян — пианнаго."

Софроний се вълнува от въпроси на живота, иска чрез книгата да просвещава българина, да буди у него чувство за достойнство. Срещата с Паисий е решаваща в неговия живот, който той вече посвещава в служба на народа. Към котленския период от живота на поп Стойко се отнасят думите му, казани по повод на неговите писарски задължения към преминаващите през родното му село турски войски: „И полагаха ме да пиша тескери, да подавам за конаци, като пишах борзо." Подчертаната фраза ясно свидетелствува за школуван книжовник, бързописец и калиграф, какъвто той действително е бил. Достатъчно е човек да хвърли поглед само върху считаната засега първа книга на Софроний — преписа на „История славяноболгарская" от 1765 г., за да се увери, че е дело на такъв книжовник. Почерк, линировка, орнаменти, украсени начални букви, надредни знаци, отделни букви, даже подвързия — всичко говори за човек, който продължително време е боравил с перото, преминал е мъчителния път на школуването и вече е създал свой стил на писмо и оформление, а също и свой естетически вкус.

В своята работа „Ранни книжовни занимания на Софроний Врачански"[1] направих преглед на Софрониеви ръкописи, които ми бяха познати тогава. Между другото там изказвам и такава мисъл: „Не може да има никакво съмнение, че част, може би значителна, от неговата книжовна продукция е пропаднала поради извънредно тежките условия на страдалческия му и скитнишки живот, а друга част от ръкописите му още не са открити. За такова унищожаване на негови книги, печатни и ръкописни, сам авторът говори в своята автобиография на няколко места."[2]

Това предположение се оказа правилно, защото днес действително се увеличава броят на познатите ръкописи на Софроний Врачански. За тези именно нови, неизвестни досега Софрониеви ръкописи става дума в настоящата публикация. Те се намират в Народна библиотека „Кирил и Методий". Сравняването на тези ръкописи с ръкописи от ранния период на Софрониевите книжовни занимания свидетелствува за голяма прилика между тях. Начертание на буквите, линировка и украшение на страниците (винетки

[1] Известия на Института за българска литература, т. V, 1957, с. 385—403.
[2] Пос. съч., с. 385.

и начални букви), изобщо цялостното оформление на книгата говори за един и същ преписвач. При внимателно преглеждане на запазените стари славянски ръкописи, особено намиращите се в Софийската и Пловдивската народна библиотека, навярно биха се открили и други непознати досега ръкописни книги на нашия виден възрожденски книжовник. По такъв начин постепенно ще получаваме по-ясна представа за неговата книжовна дейност, определено насочена в служба на живота, в служба на своя поробен народ.

1. Дамаскин. Сега има 146 листа, 16×23 см, някои празни. Някога е бил значително по-голям, защото в началото му липсва най-малко един лист (започва с лист 2), по средата липсват 32 листа, а колко липсват от края, не е известно. Последният пагиниран лист е 178. Макар да са поместени различни съчинения, взети от няколко книги, пагинацията е обща, нанесена от една ръка. Броят на писаните редове по страници е различен, според почерка — по-едър или по-ситен. Заглавията са червени. Червени наслови има и по горната част на всяка страница. Пази се под инв. № 1057.

По почерк се приближава към преписа на „История славяно-болгарская“ — значи писан е около 1765 г. Прилича на Ленинградския дамаскин на Софроний, също от 1765 г., който се намира в Ръкописния отдел на Библиотеката на Академията на науките, в сбирката на П. А. Сирку, № 13. 5. 18 — по оформление, почерк, орнамент. Като тях и той няма рамки-линии, които се явяват в покъсните му ръкописи. Някои начални букви са орнаментирани.

Съдържанието му е традиционно — познатият репертоар на дамаскините и сборниците със смесено съдържание — поучителни разкази и слова, жития на църковни дейци. Ще посоча само някои от тях: поклонение на влъхвите (л. 27—29), за премъдрия цар Леон (л. 118—119), за Йоан Дамаскин (л. 124—139), за началото на новата година (л. 140—146), за Мойсей (л. 153—163), мисли за жените (л. 166—167), за патриарх Никифор (л. 171—172), за архиепископ Александър Цариградски (л. 173—174), слово за покаянието (л. 174—175), слово за подвига (л. 177—178) и др.[3]

Значителна част от този ръкопис на Софроний е заета от твърде разпространеното през XVII—XVIII в. съчинение „Чудеса на Богородица“ (л. 105—139).

2. Разказ за мъртвата жена, която кърмила

[3] Подробно описание вж. М. Стоянов и Хр. Кодов, Опис, т. III, С., 1964, с. 323—327.

малкото си дете. Тук собствено имаме само част от по-голям ръкопис на Софроний, който не е запазен. В библиотеката се намират само осем листа от него, постъпили от с. Жеравна, Котленско (№ 1133). Към такова предположение води и обстоятелството, че поместеният разказ е означен като втори. Значи преди него е имало още един, а вероятно са следвали и по-нататък. Листовете са малък формат, осмина (11 × 17,5 см). Изписани са с хубаво, четливо писмо, думите са разделени, линии-рамки също няма. Изобщо оформлението на книгата и нейният почерк я свързват с познатите часослови на поп Стойко от 1768 г.[4]

Разказът има наслов: „Чудо второе о единой жене, коя мертвая беше и младенец жив доеши и пак след една година сетне станала беше". . . Той е зает от книгата „Чудеса на Богородица". Има го и в Софрониевия дамаскин, за който стана дума по-горе (л. 107—111). Но докато дамаскинският текст върви по старинната редакция на разказа, от която Софроний заемал и към която се придържал по-строго, в този ръкопис имаме съвсем друга редакция. Тук само сюжетът и имената са заети от традиционната редакция, а външната форма е нова. В случая имаме хубава илюстрация за литературните преработки на Софроний, които той често практикувал. Недоволен от старинния, непонятен език на разказа, Софроний го преработва и дава съчинение, което е разбрано от народа.

Съпоставката най-добре говори за разликата между двете редакции.

Дамаскин

По вьзнесении господа нашего Иисуса Христа вь лѣть 15, егда камениемь побише нечестивыи иудеие первомученика Стефана, и изгнаше всѣхъ апостолъ от Иерусалима и прочихъ, елицы проповѣдаху Христа, бѣ единь от 70 уче-

Разказ

Откато са вознесе на небето господь наш Иисусь Христось и минаха ся 15 години и следь когито побиха сас камание светаго първомученика и архидякона Стефана. . . сѣтне и сичките апостоли като ги от Иерусалимь изгониха.

[4] Отбелязвам още два ръкописа, за които допълнително трябва да се провери не са ли дело на Софроний Врачански. Става дума за ръкописи, съхранявани в Музей «Иларион Макариополски», гр. Елена: Часослов (сигн. Ст. 289) и Миней (сигн. 77). Часословът е малък формат, 139 листа, а минеят не е запазен изцяло, сега има само 89 листа, голям формат. И двата ръкописа по почерк много напсдобяват ръкописи на Ссфроний от ранния период на книжовните му занимания. Това важи особено за Часослова. Когато преглеждах ръкописите, нямах под ръка снимки от познатите ръкописи на Софроний, за да сверявам. Това предстои да бъде извършено.

никь, Максиминъ именемъ, иже бѣ вь дружине сь Марфой и Мариею, якоже апостоль Петрь заповѣда ему да не отлучает се от нихъ, понеже брать ихъ Лазарь отбѣгль беше вь Кипрь страха ради иудейска, да не убиють его... (л. 73 б).

И още пакь другите, които Христовото светое имя проповѣдаха, беше единь от седемьдесять и два апостоли, името му Максиминь. И той живѣше сас Марфа и Мария, сестри Лазареви, каквото нему Петрь апостоль бе повеляль да са ни отлъчва от тяхь (л. 1).

Както в други Софрониеви ръкописи, и тук често се срещат пояснения на думи, които той считал за неясни. Поставени в средни скоби [. . .], такива са напр. поясненията: ладию без весли — сиреч единь сандаль без илкень, безлупати (л. 1); игемонать—сиречь аянинать (л. 2); преукрашена — сиречь натруфина като царица (л. 2); напалатать свой — сиречь на сараят си тѣхнии (л. 3); влезе вь корабль — сиреч вь гемията (л. 4); иостави намѣстникъ — сиреч векил стори (л. 4); пристанище — сиречь илиманъ (л. 5); поплака доволно — сиреч вафирь поплака (л. 5); имаше пустии остров — сиреч ада (л. 5); вертоград — сиреч бахчата (л. 6).

В труда си за Софроний Врачански В. Сл. Киселков пише: „В инвентар на ръкописите на Народната библиотека „В. Коларов“ (сега „Кирил и Методий“) срещу № 15 от 1929 г. е отбелязано, че на 18 септември същата година библиотеката купила за 400 лева „осем листа (последна тетрадка) от един сборник от поп Стойко (Софроний Врачански), малка осмина“. Листовете били намерени в с. Жеравна, Котленско. Повече вести за въпросния Софрониев сборник не можем да дадем, понеже откупените листове не са налице.“[1] Киселков основателно нарича този ръкопис „Жеравненски сборник“ на Софроний.

2. За оригинала на «Ода в чест на Софроний Врачански»

Едно от нашите ранни възрожденски стихотворения е добре известната „Ода в чест на Софроний Врачански“, написана от Димитър Попски в Букурещ през 1813 г., 25 март. Тя е интересна „и като свидетелство за това, как са гледали видните българи на

[1] В. Сл. Киселков, Софроний Врачански. Живот и творчество. С., 1963, с. 125.

своя духовен представител и водач, и като пръв опит за поезия на новобългарски език"[1]. В нея авторът искрено изразява не само дълбоките си чувства към видния българин, когото величае, когото сравнява с други видни дейци на българската история, но дава и широка изява на пробудените у него патриотични настроения.

Тази ранна поетическа творба късно става достояние на науката — близо 50 години след нейното написване. Едва през 1861 г. неуморният труженик на словото и на революционното дело Г. С. Раковски я обнародва в своя вестник „Дунавски лебед" (бр. 54, с. 3—4) под наслов: „Его преподобию господину отцу епископу Врачанскому Софронию, милостивейшему моему благодетелю и отцу искреннейшее приношение". Издава я със следната забележка: „Тойзи драгоценен паметник е найден в Букурещ и обнародва ся так също, както е писан. В идъщий брой щем направи и няколко си забележки върху того, както и ще отворим нов подлистник, де ще ся обнародва първо житие отца Софрония, писано от същаго. Надейме ся, че читателите ще обърнат внимание си на такива драгоценности, кои спадат в народната история."

Досега това бе единственият познат текст на „Одата", използуван в науката. Веднага трябва да се каже, че при обнародването му Раковски съзнателно е внесъл някои промени. Това узнаваме от също така единствения днес познат препис на „Одата", намиращ се в Софийската народна библиотека — Български исторически архив, арх. ед. II. В. 5877. Тъкмо този препис като поранен дава възможност да се внесат уточнения и поправки в публикацията на Раковски. Въпреки декларацията му, че обнародва стихотворението така, както е в оригинала, той не е спазил точния текст на автора; в напечатания текст има не само правописни отклонения, променени отделни думи, но и променени стихове. Най-важна е промяната на два стиха, свързани с Русия, изразяващи надежда за нова и скорошна помощ от „северния лев", който би трябвало да дойде о щ е д о к а т о С о ф р о н и й е ж и в. Ръководим от свои патриотични съображения, Раковски напечатал стиховете:

При животе твоем да в ъ з к р ъ с н и т р а з я р е н и й н а ш л е в,
К о й бистрим с т р е м л е н и е м д а и з р е в е т с т р а ш е н р е в!

В оригинала обаче те гласят:

При животе твоем да п р и л е т и т с е в е р н и й о р е л,
К о й бистрим л е т а н и е м и М е х м е д а у д и в и л.

---

[1] М. А р н а у д о в, Софроний Врачански, С., 1943, с. 71.

Тези стихове безспорно изразяват тясна връзка с конкретната тогава (1813 г.) политическа действителност, всред която живее българският род — наскоро завършилата продължителна руско-турска война (1806—1812), която не донася жадуваната свобода. Като употребява познатата символика за Русия — „северний орел", широко разпространена у нас, намерила израз и в нашата живопис, Димитър Попски пръв от българските книжовници внася тази символика в свое поетическо произведение.

Ще посоча и някои други промени:

Напечатано от Раковски	*В оригинала*
въ темность	в темнотѣ
дремяющихъ ободраеши	дремлющихъ ободряеши
и будетъ грьмѣти	и бѫдетъ гремѣтъ
о тебя молити бога	о тебя молитъ бога
на Болгарію луча	на Болгарій лѫча
надъ нея	надъ ней
И тіа звона паки радостно да екнетъ	И той колоколъ паки ясно да екнетъ
И поенія молитвы възслѣмъ благосклонно причтенію	И теплія молитвы возслѣмъ благосклонно прочтенію

За нас е неизвестно кога, къде и от кого Раковски е получил препис за своята публикация, както са неизвестни и вътрешните подбуди у него да внесе промени в текста. Запазеният днес единствен познат препис на „Одата" позволява да се възстанови оригиналният текст, понеже е по-старинен. Възниква дори въпрос — този препис не е ли самият оригинал на Димитър Попски? За голямо съжаление не са известни, не са издирени автографи от този наш възрожденски деец, активен помощник на Софроний Врачански в неговите книжовни занимания. Окончателното разрешаване на въпроса е свързано с откриване ръкописи на Димитър Попски. При сегашното състояние едно е безспорно — намереният препис трябва да се използува отсега нататък в науката, защото стои по-близко до загубения или все още неоткрит автограф, дори ако не е и самият автограф.

Публикувам текста на „Одата", като спазвам всички графически особености на оригинала; подчертавам онези думи и фрази, които показват отклонения от публикацията на Раковски.

Его
преподобію
Господин8
отц8 епископ8 врачянском8
Софронію,
милостивѣйше[м]8 моем8 б л а г о т в о р и т е л ю
и отц8,
искреннѣйшее приношение.

Тѣсна Болгарія, трима братія не вмѣщаетъ жити,
Межд8 собою царство не мог8тъ раздѣлити.
Братъ брат8 брань ор8жіе поднимаютъ,
Какъ неприятели полки свои оустрояютъ.
Ам8ратъ видя ихъ домашнее несогласіе[2], время оул8чаетъ.
Проходитъ чрезъ Грецію, на тѣхъ свирепо нападаетъ.
За несогласіе платили жизнію, царство конецъ в о с п р і а л о,
Разореніе, оп8стошеніе, намъ же робство послѣдовало.
Слава и дѣянія вся подъ меча М 8 р а т о в а погребенна,
Навеки погин8ла, какъ въ нѣдрахъ моря оутопленна.
Царски, архіерейски доми и книги изгоренны[3],
Чинъ д8ховній и властелинскій изсеченны[4].
Горе намъ и тѣмъ, кой подъ т8рскаго ига обрѣтаются,
Долнѣйшіи роби тѣ на свѣтъ считаются.
Пастири овци ни пас8тъ, пси вълковъ не обраняютъ.
Стадо не 8множаютъ, паче же сами похищаютъ.
Оувы! Намъ овцамъ. Тѣ насъ стриг8тъ, млеко доютъ,
Тѣмъ недоволни, кровъ источаютъ и овци поядаютъ.
Но жестокое сіе наказаніе есть намъ от бога
За грѣхи. И несогласіе наше продолжается до кога?

---

[2] Причина несогласій и разореніе царств8 было оваковимъ начиномъ: Отецъ ихъ Александръ при животѣ своемъ быль имъ раздѣлилъ царство — первом8 сын8 Страшимир8 далъ Видинъ, Шишман8 далъ Терново, а Асѣню далъ Преслав8. По смерти отца ихъ начали бранитися межд8 собою. Перво нападеніе Амуратово было нечестно, весма малимъ числомъ войска вратился въ Бр8с8, обаче въ тѣ брани оубили Асѣня. Вторимъ оуже овладѣлъ Болгарію. Отъ того времени оуси8ли Страшимиръ и Шишманъ подъ меча его. Б. історіи.

[3] Библіо0ека, сіестъ книги церковны и мирскы хранилися въ архіерейскихъ домах. . . (заличено).

[4] Ам8ратъ оумоленъ быль от патріарха и царя греческаго да бы то добро имъ оучинилъ, егда овладѣетъ Болгарію, всего д8ховнаго и властелинскаго чина да изсече, да ни оставитъ нѣкого отъ высокаго рода, после да м8 причинатъ б8нтъ. И онъ, яко варваръ, соизволилъ прошеніе ихъ, то и сотворилъ, и оставилъ точію простаго народа.

Из Б. історіи.

Богъ воор8жилъ ихъ, тѣми наказать нерадѣющихъ,
О царствахъ гордихъ, и въ лѣностъ пребывающихъ.
За пороки не вѣчно наказ8етъ богъ, вселенныя творецъ.
Той предаетъ, паки избавляетъ яко милост[ив]ый отецъ.
Благостъ его и о насъ печется, якъ о маломъ червѣ не забылъ,
Да бы в темнотѣ г8бится, не навеки насъ ос8дилъ.
За облаковъ слонце едн8 л8н8 на насъ исп8щаетъ.
Богъ милостъ свою намъ, владико, являетъ.
Онъ тебя избралъ, отче, намъ пастиръ и Учитель,
О д8шах нашихь пек8щагося и добрый рачителъ.
Своимъ 8ченіемъ ты на п8тъ спасенія наставляеши,
И подъ несноснимъ игомъ дремлющыхъ ободряеши.
Мрежіею своєю вержя, изъ далече оловляешь,
Всѣхъ вѣрныхъ въ царство небесное исправляешъ.
Имя твое загрАмѣло и б8детъ гремѣтъ во вѣки вѣковъ.
Болгарія тебѣ венецъ плете, а на небеси 8же готовъ.
По Θеофилакта толкователя святаго ємангелія
И Ефθумієвимъ оуподобилися твои оученія.
Зато долженств8емъ ный о тебя молитъ бога,
Да тя поживить, владико, на лѣта многа,
Гл8бокими стар[и]нами и здравіемъ да тя обогатитъ,
На многа лета Болгарію пасти да тя 8достоитъ.
Долго да б8демъ твоимъ оученіемъ наставляемы,
Гонители же церквы нашей да б8д8тъ искореняемы.
По желанію да 8зришъ на Болгаріи л8ча освѣщающа.
Да ся отъгонитъ мгла далече, надъ ней пребывающа.
При животѣ твоемъ да прилѣтитъ северный орелъ,
Кой быстримъ лѣтаніемъ и Мехмеда 8дивилъ.
Ѧнтра да отЪкрыетъ потаенное царя Михаила
Сокровище, кое давно своимъ пескомъ засипала.
Да явитъ колокола, что перво въ Терново зазвонѣлъ[5],
И во время Іоанна Патріарха громко возгремѣлъ[6].
Престолъ архіерейскій паки да блеснетъ,

---

[5] Михаилъ царъ, пріемшій святое крещеніе, перво состроилъ въ Терново церква и перво на нея зазвонѣлъ Михаиловъ колоколъ. Того колокола, оузевши т8рци Терново, низрин8ли. . . отъ высок8 гор8 (нарицаем8ю нынѣ Исаръ) въ Янтр8, на само то мѣсто и дѣ былъ низверг8лъ Михаилъ царъ великихъ боговъ Коледа и Лада.

[6] Во время того патриарха была попаднала Болгаріа подъ греческой власти. И велико озлобленіе претерпѣвали болгари отъ грековъ. Но тси оугодникъ своими молитвами оумилостивилъ бога и помощію божію возкресилъ Болгарію из подъ ига греческаго.

И той колоколъ паки ясно да екнетъ.
Да явится царя Асеня м8жество,
Народъ отъ всюд8 да стецѣтся множество.
Всякь оуслишай, ко того гласа да бѣжитъ,
Десниц8 свою на врага да воор8житъ.
Всякъ воор8женною р8кою и волею за вѣра да 8мре,
Слава отъ людей, отъ бога венецъ да преме (sic).
И такь похощемъ тѣми вси оумрети.
Ты же, владико, не престай о насъ молитвы творити.
Вк8пѣ и мы со тобою р8цѣ къ нем8 прострѣмъ,
Припадемъ къ нем8 и теплія молитвы возслѣмъ,
Къ нем8 же потоки слезныя проліемъ.
Посемъ сихъ малихъ моихъ опытовъ,
Состоящихъ изъ краткихъ стыховъ,
Подношѳ8 ихъ вашем8 преподобію.
Принѣвъ, оудостои благосклонно прочтенію.
И тѣмъ ободривъ, осчастливите и оукрепи,
Далѣе продолжатъ тр8довъ и благослови.

Вашего преподобія,
Милостиваго моего благотворителя и отца
сынъ д8ховный
Димиеръ Попскій
отъ Травна[7]
Марта 25, Букурещъ
1813

[7] Вж. още: Б. Райков и В. Д. Конобеев, Обръщение на българската емиграция в Букурещ от 1813 г. към българския народ. Известия на Народна библиотека «Кирил и Методий», XII (XVIII), С., 1971, с. 89—95.

Съдържание

Кирил и Методий в славянските печатни книги от XV—XVII в. 5
Няколко наблюдения върху книжовното дело на Климент Охридски . . 24
Съчинения за Иван Рилски 24
1. Георги Скилица — Неизвестни преписи на житието за Иван Рилски 56
2. Георги Скилица — Канон за Иван Рилски 60
3. Старинна служба за Иван Рилски 65
4. Два неизвестни преписа на «Рилската повест» от Владислав Граматик 71
5. Нова редакция на повестта за Иван Рилски 81
Дамаскин Студит
1. Нова вест за Дамаскин Студит 8
2. Сръбски превод на слова от Дамаскин Студит 91
Старобългарски книжовни средища
1. Аджар (Свежен) — Карловско 96
2. Враца 115
3. Карлово 136
4. Тетевен 151
Южнославянски ръкописни листове 161
Партений Павлович
1. Стихотворение от 1733 г. 168
2. Към историята на славянското песенно творчество през XVIII в. 173
3. Към историята на българската печатна книга 180
Две сръбски съчинения у нас
1. Едно стихотворение на Качич-Миошич 183
2. Слово за Косовската битка 190
Паисий Хилендарски
1. Първообразът на «История славяноболгарская» 195
2. За Жеравненския препис на «История славяноболгарская» . 209
3. Мисли върху някои пасажи на «История славяноболгарская» . 217
4. Хилендарска преправка на «История славяноболгарская» . . 225
Неизвестни ръкописи на Спиридон Рилски 240
Софроний Врачански
1. Неизвестни ръкописи на Софроний Врачански 258
2. За оригинала на «Ода в чест на Софроний Врачански» 262

Из историята на старобългарската и възрожденската литература

Боню Ангелов

Рецензенти Н. Драгова, Д. Петканова
Редактор Хр. Кодов
Художник Б. Николов
Худ. редактор Т. Николова
Техн. редактор Н. Минчева
Коректор О. Марков

Дадена за набор на 7. VI. 1976 г.
Подписана за печат на 30. XI. 1977 г.
Излязла от печат на 20. XII. 1977 г.
Лит. група — III-8 Формат 60/84/16
Печ. коли 17,00 Изд. коли 15,86 Изд. № 22951
Тираж 5120 Цена 1,85 лв.
КОД 02 95353-15412
5064—8—77

ДИ „Наука и изкуство“
ДП „Тодор Димитров“ кл. 1 — София